

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 1'2019

У Н І В Е Р С А Л
ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
РЕСПУБЛІКИ. 5

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ,
ДИРЕКТОРІЯ ОПОВІЩАЄ НАРОД УКРАЇНСЬКИЙ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ
В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська
національна рада західної української народної республіки, як виразник волі всіх українців в австрійській імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку західної української народної республіки з надніпрянською українською народною республікою в одноцілну суверенну народну республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, директорія української народної республіки ухвалила ту злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові західної української народної республіки від 3-го січня 1919 року.

Однини во єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України - західно - українська народна республіка / Галичина, Буковина, і угорська Україна / і надніпрянська велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однини є єдина незалежна українська народна республіка.

Однини народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружными зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну державу українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року
у м. Києві.

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ *В.Винниченко*

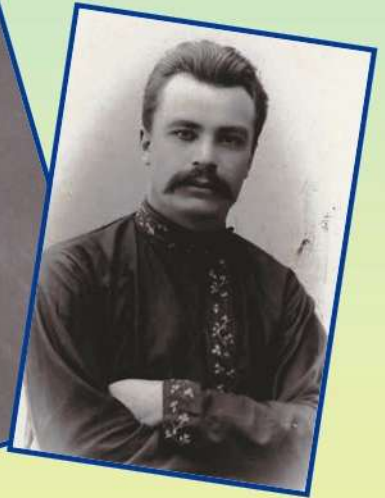
ЧЛЕНИ ДИРЕКТОРІЇ

А.Дзержинський

Григорів
Сидоренко

- СЕКРЕТАРЬ

Швець

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1(106)'2019

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр Удод
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк

Михайло Косило
Віктор Коцур
Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

Виходить
щоквартально

ISSN 2222-5250

До 100-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР

- Олександр Реєнт, Ірина Жиленкова (м. Київ).* Українське національне відродження в XIX–XX ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі 5
- Павло Гай-Нижник (м. Київ).* Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) 22

Краєзнавство в особах

- Валентин Лазуренко (м. Черкаси).* Подвижник краєзнавства Черкащини 43
- Олександр Реєнт (м. Київ).* Нарис життя і науково-педагогічної діяльності Богдана Андрусича 51

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

- Сергій Таранець (м. Київ).* «Старообрядницький Єрусалим». З історії поселення липованів у с. Біла Криниця на Буковині 59
- Тарас Мітулінський (м. Київ).* Життя присвячене Богу. З історії роду Скаржановських 71

Джерела та біографічні студії

- Андрій Здоров (м. Одеса), Микола Гриценко (м. Зіньків, Полтавська область).* «Переживаємо часи страшні, хоч і величні...»: штрихи до біографії Антона Лютницького 79
- Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків).* Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області 83

Історія України у світлі регіональних досліджень

- Олександр Сердюк.* Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості 101
- Гліб Головка (м. Пирятин), Ігор Головка (м. Полтава), Марина Руднева (м. Київ).* Чехословацьке військо на Полтавщині (червень 1917 р. – березень 1918 р.): територія базування та службово-бойова діяльність 107

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Засідання Президії НСКУ 14 лютого 2019 р. 123
- Олександр Гончаров (м. Київ)*. VII конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України 124

Наукова інформація

- Анастасія Вітрянська (м. Київ)*. Зібрання географічних карт XVIII ст. Національного музею історії України 129

Огляди

- Володимир Ричка (м. Київ)*. Знайома незнайомка 141
- Володимир Милько (м. Київ)*. Презентація книги «Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти» (20 березня 2019 р.) 143

In Memoriam

- Киридон Петро Васильович 147

Згадуючи киевознавця Дмитра Малакова

- Стефан Машкевич (м. Київ – м. Нью-Йорк)*. Дмитро Малаков – дослідник і співбесідник 149
- «Головне було вижити»: Спогади Дмитра Малакова про нацистську окупацію Києва (*Інтерв'ю підготувала Наталія Дробкова*) . . . 152

CONTENTS

Towards the 100th Anniversary of the Union Act of Ukrainian People's Republic and Western Ukrainian People's Republic

- Oleksandr Reient, Iryna Zhylenkova (Kyiv)*. Ukrainian National Revival in the 19th-20th Centuries: from Territorial Neighbouring to Unity in the Independent State 5
- Pavlo Hai-Nyzhnyk (Kyiv)*. The Idea of Unity and Ukrainian State Creation (1918-1919) 22

Local History Studies in Persons

- Valentyn Lazurenko (Cherkasy)*. Toiler of Local History Studies in Cherkasy Region (Vasyl Melnychenko) 43
- Oleksandr Reient (Kyiv)*. Bohdan Andrusyshyn's Story of Life, Scientific and Pedagogical Activity 51

Religious and Local History Studies: Origins and Modernity

- Serhii Taranets (Kyiv)*. «Jerusalem of Old Believers». From the History of the Lypovans' Settlement in the village of Bila Krynytsia in Bukovyna . . . 59
- Taras Mitulinskyi (Kyiv)*. Life Devoted to God. From the History of the Skarzhanovskyis 71

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (*протокол № 3
від 20 березня 2019 р.*)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (*Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.*)

Наказом МОН України
№ 1604
від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»

Журнал включено до
бази даних Google Scholar,
Slavic Humanities Index,
Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhancio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2019
© Інститут історії України
НАН України, 2019

Sources and Biographic Studies

- Andrii Zdorov (Odesa), Mykola Hrytsenko (Zinkiv, Poltava region)*. «Living through Hard but Glorious Times...»: Outlines of Anton Liutnytskyi's Biography 79
- Oleh Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotariov (Kharkiv). Yakiv Fleishman. Hidden Portrait of the Head of Special Department of the State Security Administration of the NKVD in Dnipropetrovsk Region 83

Ukraine's History within Regional Researches

- Oleksandr Serdiuk*. Resettlement Movement from the West Ukrainian Lands (at the End of the 19th–Early 20th Centuries): Scale, Main Directions, Characteristic Features 101
- Hlib Holovko (Pyriatyn), Ihor Holovko (Poltava), Maryna Rudnieva (Kyiv)*. Czech Troops in Poltava Region (June 1917 – March 1918): the Territory of Dislocation and Military Service Activity 107

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of the Modern Life

- Meeting of the Presidium of NULLRU, February 14, 2019 123
- Oleksandr Honcharov (Kyiv). The 7th Conference of Kyiv City Organization of National Union of Local Lore Researchers of Ukraine 124

Scientific Information

- Anastasiia Vitrianska (Kyiv)*. Collection of Geographic Maps of the 18th Century from National Museum of History of Ukraine 129

Reviews

- Volodymyr Rychka (Kyiv)*. Familiar Stranger 141
- Volodymyr Mylko (Kyiv)*. Book Presentation «Perayaslav Socium at the Crossroads of the Epochs: People, Events, Facts» (March 20, 2019) . . . 143

In Memoriam

- Petro Vasyliovych Kyrydon 147

Remembering Kyiv Researcher Dmytro Malakov

- Stefan Mashkevych (Kyiv – New York)*. Dmytro Malakov – Researcher and Interlocutor 149
- «The main Thing was to Survive»: Dmytro Malakov's Memoirs about the Nazi Occupation of Kyiv (*the interview was prepared by Nataliia Drobkova*) 152

**До 100-річчя
Акту злуки УНР і ЗУНР**

УДК 323.11;715“(477):325.86

Олександр Реєнт (м. Київ)

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
заступник директора Інституту історії України НАН України
kraeznavstvo@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Ірина Жиленкова (м. Київ)

доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики
факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
i.zhilenko@ukr.net

Українське національне відродження в ХІХ–ХХ ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі

У статті розглянуто етнополітичні процеси на українських землях в ХІХ–ХХ ст., поняття «соборність» у науковому й політичному лексиконі.

Ключові слова: соборність, українське національне відродження, націотворчий процес.

Oleksandr Reient, Iryna Zhylenkova

Ukrainian national revival in the 19th–20th centuries: from territorial administration to unity in the independent state

The genesis and affirmation of the Ukrainian idea of state unity is rooted in the glorious and tragic era of B. Khmelnytsky's times. The 19th is marked by a fundamental shift in ethno-political processes on Ukrainian lands.

At the same time, the formation and consolidation of the Ukrainian nation – the highest form of ethnic development took place. A necessary prerequisite for the full completion of this process is the community of territory, language, economy, culture, national consciousness. The understandable desire to unite all Ukrainian lands into a single state resulted in the unification process, which ended with the proclamation of the Act of Unification on the Sophia Square in Kyiv on January 22, 1919.

The idea of the revival of the Ukrainian Independent State (UIS) has become the cornerstone of the programme and practical activities of the Organization of Ukrainian Nationalists. The gathering of Ukrainian lands within the Ukrainian SSR during the Second World War did not remove the acuteness of the national question. The political content of «Stalin's unification» did not satisfy the patriotic, nationally conscious part of the Ukrainian public in the USSR and abroad.

The breakup of the socialist system, the collapse of the Soviet Union and the proclamation of Ukraine as an independent state seemed to symbolize the implementation of the «national idea» in the most possible form. However, even taking into account the significant importance of this event, the problem of unity still remains relevant. There is an urgent need for the political consolidation of the nation, the spiritual unity of the entire national community, the protection of the political and cultural rights of the fellowmen in all ethnic Ukrainian lands. In this sense, the creation of a sovereign Ukrainian state should be considered as the only beginning and the necessary condition for solving the urgent political, socio-cultural, ethno-confessional, and economic problems inherited from the Soviet regime.

Key words: unity, Ukrainian national revival, nation creating process.

На крутозламах складної історії України науковці завжди намагаються як розглянути значущість тих чи інших доленосних подій, так і з'ясувати їхні витoki й наслідки, простежити вплив на сучасність. Серед найдраматичніших і тяглих за часом є процес соборизації етнічних українських земель у незалежній державі.

Поняття «соборність», запозичене з релігійної лексики, спершу вживалось в суто політичному сенсі. Початковий етап генези ідеї соборності пов'язаний із феодалною роздробленістю, чужоземним пануванням, відсутністю релігійної єдності. В різних тлумаченнях вона поставала у часи Національної революції 1648–1676 рр., ліквідації Гетьманської держави, в концепціях діячів «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» й «Книга буття українського народу» – програмні документи останньої організації – наскрізь пронизані ідеями «племінної та релігійної соборності», українського месіанізму. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, теоретики українських партій початку ХХ ст. (РУП, УНП, УПСС), а також ОУН.

Від часу Переяславської ради політичне життя в Україні «вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в ній зоставалося до останньої революції»¹. Коментуючи цю обставину, британський історик українського походження Михайло Демкович-Добрянський констатує: «Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась не здібною до будь-якої форми компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі»². Внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ також не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень. Укра-

їнці Західної й Східної Галичини, Південної та Північної Буковини перебували у складі «Королівства Галиції і Лодомерії», Закарпаття підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню «Угорського королівства». Загалом під владою Австрійської корони проживали 3,5 млн українців, а у межах Російської імперії – 8,2 млн. Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний гніт, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви³.

Окреслюючи нові фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час «українським ХІХ століттям». Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національносвідомої інтелігенції, а, по-друге, націєтворчим процесом становлення власної нації, що характеризувався «перетворенням етнічнoмoвнoї спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»⁴. Для підкреслення цієї думки наводиться таке твердження І. Лисяка-Рудницького: «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація»⁵.

У цілому погоджуючись із тим, що саме ХІХ та початок ХХ ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державно-соборницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 42.

² Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 76, 78.

³ Сергієнко П.П. Соборна Україна: Від ідеї до життя. – К., 1993. – С. 23.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 147.

⁵ Там само. – С. 189.

від Карпат до Дону, і «під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»⁶.

Високо оцінює значення того відтинку нашої історії й академік В. Смолій, який наголошує, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу і реалізації державотворчих ідей української еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і «не було втрачено перспектив возз'єднання її у межах усіх українських земель і досягнення повної незалежності»⁷.

У цьому ж річищі міркують інші сучасні дослідники – В. Кучер та В. Солдатенко: «І національна революція, і заснування гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни – разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни». Свідченням цього вчені вважають «козацькі літописи кінця XVII – початку XVIII ст. – Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та «Історію русів», що стала апогеєм національно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст.»⁸. До таких документів слід віднести й один із перших у світі проектів демократичної конституції – «Вивід прав України» 1710 р., складений П. Орликом.

XIX ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації – вищої форми розвитку етносу. Необхідною умовою повноцінності цього процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутнім з огляду на те, що кордон по р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма впливаючими з цього наслідками. У підросійській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури.

На українських землях, що перебували під контролем Відня, в силу існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для інтенсивнішої інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях. Тож до певної міри має рацію Павло Магочий, який диференціював за глибиною і хронологією ці явища на українських землях у складі двох імперій. Можливо, його твердження, що підавстрійські українці «відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження»⁹, виглядає дещо категоричним. Але об'єктивні реалії були такими, що саме Галичина – цей «український П'ємонт» – щоразу, коли в історії українського народу відбувалися доленосні події, засвідчувала не лише готовність заявити власну волю щодо них, а й на ділі брала у них активну участь. І. Лисяк-Рудницький у даному питанні займає іншу позицію. Він фокусує увагу якраз на співпраці наддніпрянців і галичан у піднесенні національної свідомості: «Галицький ґрунт був радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку надходили з Наддніпрянщини»¹⁰.

Певно, найближче до «золотої середини», що межує з істиною, підійшов М. Грушевський. Він розглядав два паралельні потоки українського національного руху (в Російській та Австро-Угорській імперіях) у взаємозв'язках і взаємовпливах. Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями та підходами. Одні беруть за основу ідеї та їх поширення, інші – реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Пріцака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний,

⁶ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 64.

⁷ *Смолій В.* Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витоки та перспективи: Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С. 22.

⁸ *Кучер В., Солдатенко В.* Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С. 154.

⁹ *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97.

¹⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 159.

позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії й підготували підґрунтя для Української революції 1917–1921 років.

Одним із визначальних факторів, який постійно підживлював ідею «збирання» українських етнічних територій, були історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, нові філософські й соціальні теорії. Поширення історичних знань єднало людей усвідомленням спільності їх долі, зміцнювало почуття любові до батьківщини, її славного і драматичного минулого, відроджувало в пам'яті образи відомих діячів, які відіграли помітну роль у боротьбі за волю України. Національне відродження нерозривно пов'язане з літературним життям, діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів та студентів, які вивчали й популяризували вітчизняну історію, народну творчість, культуру, рідну мову.

На початку XIX ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення. Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв і традицій. Проте вже в 1830–40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство прагнуло утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької республіки у конфедеративній спілці таких же слов'янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довкола культурно-освітніх питань. На початку 1860-х рр. українська ліберально-демократична інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – громади, що викликало серйозну стурбованість царських спецслужб. Громадівцям інкримінували не лише «українофільство», а й «малоросійський сепаратизм» та пропаганду соціалістичних ідей. Початок XIX ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла

участь у польському повстанні 1830–1831 рр. – вступивши до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси українського населення. Продовжувалася боротьба за об'єднання українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії в складі імперії.

Об'єктивні й суб'єктивні чинники сприяли налагодженню зв'язків між західними і наддніпрянськими українцями. Однією з таких форм стало регулярне стихійне відходництво багатьох тисяч мешканців західноукраїнських земель у підросійську Україну. Значний вплив на зближення та консолідацію двох гілок українського народу продовжувала справляти історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина XIX ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань «Записки Южной Руси» П. Куліша, «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Народные южнорусские сказки» і «Чумацкие народные песни» І. Рудченка, «Політичні пісні українського народу XVI–XVIII ст.» М. Драгоманова, «Исторические песни малорусского народа», підготовлені М. Драгомановим та В. Антоновичем, а також фундаментальної народознавчої праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», упорядником якої виступив П. Чубинський. А скільки українських патріотів виховувалися на покладених на музику поезіях Т. Шевченка «Заповіт», І. Франка «Не пора...», «Молитві за Україну» композитора М. Лисенка й інших творах!

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація на українських землях. Навіть на рубежі XIX–XX ст. близько 75% українського населення обох імперій залишалось неписьменним. І. Франко з гиркотою говорив про погане знання народної мови в Галичині, її «поплутаність і запоганеність» у тих, хто говорив і писав нею. Неписьменність і малограмотність ускладнювала ознайомлення широких мас із кращими здобутками української літератури, подолання діалектизмів. Та все ж поступово, долаючи всі труднощі, у мовному полі українців починають домінувати універсальні тенденції: українську мову визнали своєю і наддніпрянці,

і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці¹¹. І. Франко з цього приводу у 1907 р. писав: «Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусів бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців»¹².

Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені-лінгвісти О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський. Цьому сприяв також вихід у світ багатотомної книжкової серії «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури», до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський, М. Возняк, а також поява граматик і словників – «Словаря російсько-українського» М. Уманця, «Українсько-російського словника» В. Дубровського, «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Слід зазначити, що мовна ситуація, тісно пов'язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною у зрусифікованому, урбанізованому середовищі, у сполонізованих, змадяризованих, зрумунізованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Доволі індивідуально сприймали національну ідею українські пролетарські та буржуазні верстви. Та, попри все, суспільно-політичні й етносоціальні процеси XIX ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття «української ідеї» все більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці XIX – на початку XX ст., масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій та організацій. У їхніх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував їхнє перетворення на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень.

Революційні події 1905–1907 рр. створили можливість для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній та вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стала Українська революція 1917–1921 рр., що увінчалася відродженням (на жаль, короткотривалим) незалежної Української держави. Третій універсал Української Центральної Ради проголосив утворення Української Народної Республіки у чітко визначених територіальних межах, які хоча й не охоплювали усіх етнічних земель, населених українцями, однак підкреслювали рішучість керівників новоутвореної держави легітимізувати їх право жити в останній.

У кінці жовтня – на початку листопада 1918 р. виникла Західноукраїнська Народна Республіка. 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», згідно з яким в її складі проголошувалися Галичина й Буковина з українськими етнічними землями угорських комітетів Берег, Марморощ, Уг, Земплин, Спиш, Шариш, Угоча¹³.

Впадає в око схожість у назвах обох державних утворень, а також національно-демократичне спрямування їх законодавства, що не було випадковим. Органічне прагнення до з'єднання всіх українських земель у єдину державу вилилося в об'єднавчий процес, який завершився проголошенням Акту злуки на Софійському майдані Києва 22 січня 1919 р. В універсалі УНР з цього приводу зазначалося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна».

Соборницькі устремління продемонстрували не лише галичани та наддніпрянці, а весь український загал, свідченням чого стали відповідні рішення Гуцульської й Лемківської республік, всенародні віча угорських і буковинських українців. Не вдаючись до розкриття причин невдач українських урядів буремної революційної доби (це становить предмет окремої розмови), слід наголосити на історичному значенні Акту

¹¹ Багмут Й.А., Русанівський В.М. Рідне слово. – К., 1969. – С. 5.

¹² Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1982. – Т. 37. – С. 206, 224.

¹³ Рубльов О.С., Ресніт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 272.

злуки 22 січня 1919 р. «Символічним кроком, спрямованим у майбутнє», назвав його один із публіцистів¹⁴. Сукупність несприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників спричинили поразку української революції. Внаслідок системи міжнародних угод Східна Галичина відійшла до Польщі, Північна Буковина і Бессарабія – до Румунії, Карпатська Україна – до Чехословаччини. Решта українських етнічних земель увійшли до складу квазідержавного утворення – УСРР. Розпочався новий етап боротьби за відродження незалежної соборної національної держави. Короткочасна українізація і наявність власної Конституції, Верховної Ради, Раднаркомів та ЦК КП(б)У – ось і все, що дозволив Кремль у справі розв'язання національного питання в Україні. Потім був Голодомор, репресії й терор 1930-х рр., придушення щонайменших виявів опозиційності та «сепаратистських тенденцій».

Самовіддану боротьбу за свою національну гідність, рівноправність і свободу вела українська спільнота в Польщі. Міжвоєнний період став справжнім випробуванням для українців, що мешкали на території II Речі Посполитої. Політичні партії, громадські об'єднання, релігійні діячі своїми діями засвідчили нездоланне прагнення до цивілізованого вирішення «українського питання», здатність українців до самоорганізації, організованого волевиявлення, бажання возз'єднатися в єдиній державі з іншими відлами українського народу.

Саме на цей час припав сплеск політичної діяльності українських націоналістів, яких надихали ідеї М. Міхновського, що на зорі ХХ ст. висунув гасло: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу»¹⁵.

Серед найяскравіших adeptів «української ідеї» слід назвати С. Рудницького і Д. Донцова. Представник табору так званих «самостійників», С. Рудницький головним змістом української історичної традиції вважав глибокий демократизм, прагнення до народоправства й свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, окремішності від

поляків та росіян, а її спрямуванням – побудову Української національної держави в етнографічних межах¹⁶. Родоначальник «чинного» націоналізму, Д. Донцов займав радикальну позицію у питанні про перспективу боротьби за соборну українську державність. Не визнаючи ідей слов'янофільства, теорії «Східної Європи», соціалізму, він підвищував над усім національну українську ідею. «Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, – писав Д. Донцов у праці «Націоналізм», – мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею опанування духового, економічного і політичного життя нації... Істотна точка, яку треба поставити над усіма, – це забезпечити нації свободу і незалежність»¹⁷.

Ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави (УССД) стала наріжним каменем програми й практичної діяльності Організації українських націоналістів. Напередодні німецько-радянської війни вироблення концепції ОУН (Бандери) у справі організації управління в Україні та добору кадрів для нього покладалося на «Державну комісію ОУН». ОУН (Мельника) створила Комісію державного планування, яка виробила проект устрою майбутньої незалежної Української держави. 30 червня 1941 р. бандерівці проголосили у Львові Акт відновлення незалежної Української держави, на чолі якої стояло Державне правління. Гітлерівці, розуміючи далекосяжні перспективи цієї події, заявили про неправомірність дій ОУН (Б) і затримали її лідерів.

Однак це був тільки початок боротьби українських націоналістів за УССД, яка, незважаючи на невдачі, не була марною. У підсумковому документі конференції мельниківської ОУН (березень 1944 р.) наголошувалося, що війна між нацистською Німеччиною та більшовицькою Москвою «точиться за виключне володіння українськими землями. Однак війна і жорстокий окупаційний режим не змогли звести народ України до другорядної біологічної сили в Європі. Навіть за таких несприятливих умов відроджувалася національна духовність, суспільні сили в

¹⁴ Див.: *Абліцов В.* Крок у майбутнє // *Голос України*. – 1999. – 22 січня.

¹⁵ *Міхновський М.* Самостійна Україна // *Українські політичні партії кінця XIX – початку ХХ ст.* Програми і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 39.

¹⁶ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1999. – С. 68-70.

¹⁷ *Донцов Д.* Націоналізм. – Лондон, 1966. – С. 325, 330.

політико-революційній площині. Навіть масштабні міграції українців з заходу на схід і навпаки сприяли появі нового соборницького типу українця»¹⁸.

Як це нерідко буває в історії, доля українського народу в період Другої світової війни опинилася в руках тих, хто найменше бажав утворення суверенної національної держави. Одним із наслідків зовнішньополітичного курсу Сталіна стало збирання українських земель у межах УРСР. У вересні 1939 р. до її складу ввійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, що до того перебували в складі Польщі, у червні 1940 р. – Північна Буковина, Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти, які належали Румунії. Територія республіки збільшилася до 560 тис. кв.км., а населення – до 41 млн. чол. (за рахунок нових 8,1 млн громадян).

На завершальному етапі Другої світової війни радянський уряд уклав низку міждержавних угод, якими регулювалися питання кордонів із сусідніми державами. 16 серпня 1945 р. в Москві було підписано договір між Польщею й СРСР про кордон з відхиленням його від «лінії Керзона» на 30 км на південь від м. Крилува. 29 червня 1945 р. без участі української делегації чехословацька сторона підписала з радянською договір про передачу Закарпаття до складу УРСР. Завершив міжнародно-правову легітимізацію західних кордонів республіки радянсько-угорський мирний договір (10 лютого 1947 р.). Внаслідок цього її територія збільшилася на 12,9 тис. кв.км., а кількість населення – на 800 тис. осіб. Ці події знаменували завершення історичного процесу консолідації українських земель в єдиній державі, хоча він став наслідком не національно-визвольного руху, а зовнішньополітичної стратегії Сталіна.

Однак збирання українських земель у складі УРСР у період Другої світової війни не зняло гостроти національного питання. Політичний зміст «соборизації по-сталінськи» не задовольняв патріотичну, національно-свідому частину української громадськості в середині СРСР і за кордоном. Тотальна русифікація, відсутність демократичних свобод, ідеологічний пресинг спрямовувалися на витворення «нової історич-

ної спільноти – радянського народу» – денационалізованої, слухняної маси, повністю підвладної партократичній номенклатурі.

Крах соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу та проголошення України незалежною державою, здавалося б, символізували реалізацію «національної ідеї» у максимально можливій формі. Однак, навіть з урахуванням справді величезної ваги цієї події проблема соборності й донині залишається актуальною. Існує нагальна потреба політичної консолідації нації, духовної злуки всієї національної спільноти, захисту політичних і культурних прав наших співплемінників на всіх етнічних українських землях. У цьому розумінні утворення суверенної Української держави слід вважати лише початком та необхідною умовою розв'язання нагальних політичних, соціокультурних, етноконфесійних, економічних проблем, успадкованих від радянського режиму.

Зміцнення соборності та розв'язання проблем регіонів України має спиратися на теоретико-методологічні засади. За небезпідставним визначенням П. Брасе «Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність держав». Іншими словами, якщо регіони – старі, як світ, то регіоналістика – порівняно молодий науковий напрям. Можливо, саме тому ще не усталений його категоріальний апарат¹⁹.

І.Ф. Курас серед кількох «вимірів» регіоналізму провідним вважав «природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот», який реалізується у таких категоріях: – соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно; – економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках даної території; – сумісність суспільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями; – політична солідарність.

Наголошуючи на тому, що регіоналізм орієнтований на «використання тих можливостей, які походять з природного територіального

¹⁸ Цит. за кн.: *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002. – С. 116.

¹⁹ Див.: *Верменич Я.* Теоретично-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 15-42.

розподілу компетенції влади і виробничих ресурсів серед різних груп населення», вчений вказував, що він «внутрішньо властивий усім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д.». Український регіоналізм І.Ф. Курас вважав явищем, давнішим за нашу державність, успадкованим від часу проголошення незалежності, що стало однією з актуальних проблем внутрішньої політики. Досягнення соборності, органічної єдності, інтегрованості країни він розглядав як одну з ключових умов зміцнення незалежності.

«У період становлення української держави і суспільства, при відсутності традицій демократії, загально визнаних базових цінностей, суспільних орієнтацій і геополітичного вибору, регіоналізм стає чинником, що визначає рівень стабільності й одночасно цивілізованості. Поза ним в Україні не можуть бути вирішені питання міжнародних відносин, гуманітарного розвитку, економічної модернізації, створення ефективного системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам».

У статті «Державотворчі інтереси в сучасній Україні» (1994 р.) І.Ф. Курас вказував на відмінності між регіоналізмом співробітництва, який утверджував себе в економічно розвинених державах світу, та українським регіоналізмом і застерігав, що «запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації) було б, м'яко кажучи, некоректним з наукової точки зору і сумнівним – з політичної»²⁰. Аналізуючи події наступних 5 років, він дійшов висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах тогочасної глибокої економічної кризи і зростання соціальної напруги, на його думку, етнопатрістичні й конфесійні відмінності регіонів України не виявили себе як головні джерела політичного сепаратизму²¹.

Однак час довів, що регіоналізм – явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. До часу латентні процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить

дійові фактори, які часом набувають форм «галицького», «кримського», «східноукраїнського» сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла «національної свідомості», другі – «геостратічного становища», треті – «економічної самодостатності», хоча мало хто з тих, що гіперболізують специфіку і значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі його суверенізації, а також можливі наслідки.

Впадає в око ще одна річ: навіть доволі гострі проблеми розвитку регіонів зазвичай розв'язуються, так би мовити, еволюційним шляхом. І лише чергова активізація політичного життя породжує нестримну хвилю спекуляцій довкола регіонів, перетворює дану проблематику на інструмент політичної гри. Це заняття не було б таким небезпечним, якби не закріплювало у суспільній свідомості думку про саму можливість розпаду держави, звикання до шантажу і силового тиску як методу політичної боротьби. Враховуючи схильність дестабілізованого перманентними кризами і скандалами, недовірою до владних інститутів суспільства впадати в протестно-революційний раж, можна передбачити, що цей вид політичної «зброї» буде ще довго використовуватися безвідповідальними політиками. Не хотілося б збиватися на менторство, однак не можна не зауважити з цього приводу: політична цілісність держави вкрай необхідна і важлива. Отже, на використання регіональних важелів має бути накладено якщо не табу, то хоча б мораторій.

Існує багато рецептів задоволення інтересів регіональних еліт, гармонізації владних горизонталей та вертикалей, і адміністративна реформа здатна відіграти в цьому не останню роль. Так уже склалося, що настрої різних категорій населення значною мірою залежать від рівня матеріального забезпечення, а отже, економічних заходів уряду. Тож допоки суспільство реально відчує результати позитивних змін, деструктивні чинники встигнуть суттєво дискредитувати ідею соборності Української держави.

Зі сказаного проступає очевидний висновок: віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків – означає створювати потенційну загрозу єдності країни. Громадські організації, наукова і

²⁰ Курас І.Ф. Історія і сучасність. – К., 1999. – С. 259.

²¹ Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 289-291.

творча інтелігенція мають відіграти стабілізуючу роль, створивши противагу непродуманим, продиктованим ситуаційними (або комерційними) міркуваннями діям тих, хто зайнятий у сфері політики. Для цього слід підвести солідну наукову базу (теоретичну і практичну) під будь-які політичні, соціально-економічні та інші проекти в регіонах, глибоко вивчивши особливості функціонування кожного з них. Згідно з теорією В. Вернадського, регіон, як просторова цілісність, водночас є територіальною компонентою біосфери, яка, у свою чергу, трансформується в ноосферу. Автор цього вчення визначав ноосферу як глобальну соціоecosистему (СЕС).

М. Долішній і Л. Гринів розглядають регіони в якості динамічних підсистем. Оскільки вони є відкритими для зовнішніх впливів, то пріоритетну роль у їхньому розвитку відіграють нерівноважні й нестійкі процеси, що зазнають постійних флуктуацій. При цьому комбінації різних внутрішніх і зовнішніх чинників можуть змінюватися, як тільки зазнає змін один із них²². На рівні регіону відбуваються складні економічні, соціокультурні, інформаційні, політичні процеси. Це надзвичайно чутлива система, тому навіть природно-кліматичні катаклізми можуть істотно деформувати існуючий баланс усіх складових елементів СЕС з важко прогнозованими наслідками.

Врахування й моделювання потенційно можливих алгоритмів розвитку подій має відбуватися в процесі формування сучасної регіональної політики. Як у природному, так і в соціальному середовищі стабільність систем залежить від збалансованих прямих і зворотних зв'язків. У розрізі даного питання йдеться про гармонізацію стосунків по лінії центр – регіони. Однак оптимальне співвідношення таких взаємовідносин можливе лише в ідеалі. Утім, це не означає, що до нього не потрібно прагнути. У реальному житті природні, економічні, соціодемографічні, політичні цикли не збігаються. Усі підсистеми СЕС пульсують аритмічно відносно одна одної, породжуючи суперечності й конфліктні ситуації. Кліматичні зміни глобального походження і характеру підказують необхідність перспективного економічного прогнозування і моделювання, однак врешті-решт

політики й уряди керуються не цими мотивами, а міркуваннями політичної кон'юнктури і доцільності.

При цьому зовсім ігнорується та обставина, що природні умови та ринкові коливання зовсім не однаково впливають на розвиток того чи іншого регіону й універсальних рецептів тут бути не може. Якщо у межах ноосфери метою є досягнення резонансності життя соціуму і природи через зниження сукупної ентропії СЕС, то на рівні однієї держави – узгодження інтересів центру і регіонів з одного боку й оптимізація стосунків між окремими регіонами – з іншого. Іманентною рисою регіону є не його замкнутість, прагнення до самодостатності (все це придумують публіцисти і політики), а, навпаки, стала тенденція до розширення зв'язків з іншими регіонами, та навіть, в окремих випадках, економічна, культурна, конфесійна і політична експансія. Отже, ідеться не про ізоляціонізм, а про природний потяг до самоствердження шляхом спеціалізації і домінування в одній чи кількох сферах. Будь-яка спроба штучно пригальмувати дану тенденцію прирікає регіон на неминучу деградацію. І, навпаки, чим більша кількість зовнішніх контактів – тим більшу життєспроможність і конкурентоздатність виявляє регіон.

З'ясування характеру взаємодії різних чинників, які детермінували складання регіонів України, реконструкція основних етапів їх розвитку саме в поліфонічному історичному інтер'єрі дають можливість зрозуміти складну діалектику цього феномену. Спроби обмеження вивчення монодисциплінарними (економічними, соціальними, культурологічними, релігієзнавчими, етнологічними та іншими) підходами неодмінно дадуть однобоке уявлення про вказані процеси, оскільки спричинять гіперболізацію якогось одного чи декількох факторів. Отже, найбільш перспективною методологічною парадигмою слід визнати комплексну історичну ретроспективу.

У XIX ст. рельєфно визначилися обриси таких регіонів України: Лівобережжя (колишня Гетьманщина), Правобережжя, Слобожанщина, Південна Україна (Новоросія) в межах Російської імперії та Буковина, Закарпаття і землі, що увійшли до «Королівства Галичини і Лодомерії» –

²² Долішній М., Гринів Л. Соціоecологічна функція регіональної економіки // Вісник Національної академії наук України. – 2000. – № 3. – С. 27.

у складі Австро-Угорщини. З часом підавстрійські терени, заселені етнічними українцями, дістали збірну назву – «Західна Україна», яке у XVIII ст. охоплювало й Правобережжя. Слід зауважити, що конфігурація регіонів, як правило, лише зрідка враховувалася державною адміністрацією при формуванні територіально-адміністративних одиниць – губерній, областей, округів, районів, воєводств, повітів тощо. У XIX ст. підросійська Україна поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське (існувало від 1802 р. до 1856 р.), Новоросійське і Бессарабське (1822–1874 рр.), Київське, Подільське і Волинське (1832–1914 рр.).

З метою нівелювання соціально-господарських, культурних та етноконфесійних відмінностей периферій, Микола I припинив кодифікацію місцевого законодавства, яка розпочалась у період його правління. У 1840 р. знято з обговорення Державною радою звід законів західних губерній²³. Подібна доля спіткала закони, які відбивали особливості Бессарабії²⁴. Те, що для означення територіальних меж цих утворень використовувалися назви окремих історично сформованих регіонів, зовсім не означало, що в Санкт-Петербурзі серйозно рахувалися з даною обставиною. Адже йшлося не про збереження традиційних анклавів, а про їх максимальну уніфікацію.

Розглядаючи русифікацію лише в мовно-культурній площині, ми, самі того не помічаючи, залишаємо поза увагою не менш важливі її аспекти: соціальний та економічний. Господарські зв'язки можна розглядати як явище об'єктивного порядку, хоча в межах окремих регіонів відбувалося латентне протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників – польських, українських, єврейських, російських. З цим пов'язані протекціоністські елементи економічної політики урядів щодо представників нації, а також прагнення окремих національних груп відстояти свої інтереси. У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші. Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не

відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях. Регіональні мотиви в цих умовах проступали здебільшого у формі господарської спеціалізації.

В Австрійській імперії, а потім II Речі Посполитій події розгорталися за іншим алгоритмом. Тут польсько-українське протистояння охопило практично всі сфери життя. Консолідація на етноконфесійній основі стала визначальною для обстоювання інтересів української спільноти, а регіональна специфіка (особливо її мовно-культурні елементи) – наріжним каменем, на котрому формувалась платформа українського національно-визвольного руху у XX ст., а також віссю, довкола якої оберталось все суспільне життя. Порівнюючи особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону з південним та східноукраїнськими, слід зауважити, що останні володіли у XIX ст. гігантським потенціалом.

Бурхливий розвиток промисловості вимагав великої кількості трудових ресурсів, що викликало міграційні потоки з російських теренів. Значний ринок робочої сили пом'якшив негативні соціальні тенденції в аграрній сфері. Економічна ситуація на західноукраїнських землях була значно гіршою. Обезземелення значної кількості дрібних господарів у краї, який не мав розвинутого промислового виробництва, загострило проблему зайнятості й аграрного переселення, що у свою чергу спричинило масову трудову міграцію за океан. Водночас несприятливі соціально-економічні умови стимулювали зростання рівня національної свідомості підкріплювали сподівання на утворення суверенної української держави, в якій титульна нація дістала б можливості для свого всебічного розвитку. Як ментальний феномен, цей погляд на перспективи українського народу базувався на ідеї соборництва – західні українці бачили себе у складі єдиної, сильної держави, спроможної конкурувати з іншими країнами.

Революційні події початку XX ст. зламали штучні кордони, які розділяли загальноукраїнський етнічний організм. Непереборне прагнення нації до абсорбування всіх етнічних островів у єдиний національний материк з особливою

²³ Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – С. 13.

²⁴ Див.: Власть и реформы: от самодержавия до советской России. – М., 2006.

силою виявилось в Акті злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР, який продемонстрував силу політичних рішень, коли вони спираються на історичну традицію, волю і сподівання мас. Поразка Української революції спричинила розірвання єдиного українського простору. Протягом двох міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі перебували у складі II Речі Посполитої. Цей період часто розглядається з україноцентричних позицій у негативному ключі.

Однак насправді ситуацію, що склалася, слід трактувати як дихотомічну. З одного боку, слід констатувати соціально-економічний, етноконфесійний гніт з боку польської влади, дискримінацію української меншини, а, з іншого, необхідно визнати, що українці отримали неоціненний досвід парламентської політичної культури, європейських цінностей і стандартів (хоча й з поправкою на особливості польської політичної і соціально-економічної системи). Більше того, вказані обставини сприяли постійній мобілізації української спільноти, що вимагало відповідного рівня самоорганізації й національної солідарності.

Принципово іншу модель розвитку населенню підрадянської України нав'язали більшовики. Квазідержавний за внутрішньою сутністю територіально-адміністративний утвір, навіть діставши статус республіки, усіма можливими засобами підганявся під шаблони, продюковані в Кремлі. Монопартійна тоталітарна система із псевдodemократичною атрибутикою вихолощувала будь-які прояви громадської ініціативи, ігнорувала регіональні особливості. Швидкоплинний експеримент з Донецько-Криворізькою республікою слід сприймати як продиктований виключно політичними міркуваннями крок. А соціальна уніфікація господарських форм життєдіяльності, заснованих на державній власності, перетворювала людей з ініціативних і зацікавлених суб'єктів економічних процесів на безправну робочу силу, слухняних виконавців волі центру. Всепроникний страх покарання за будь-який необережний крок паралізував не лише волю до спротиву чи опозицію режимові, а навіть здоровий глузд і природну здатність до суспільної творчості, особливо в лавах номенклатури всіх рівнів.

Отже, український народ упродовж 1939–1940 років, а потім кількох повоєнних років пе-

режив своєрідний цивілізаційний шок. Для з'ясування глибинних механізмів цього явища можна застосувати теорію рубіжної комунікативності В. Дергачова. В її основі лежить теза про те, що різноманітні геополітичні, економічні, соціокультурні, екологічні та інші процеси, накладаючись один на одного, утворюють стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори – геострати, на просторово-часових рубежах яких виникають надлишкові граничні поля – геомари, які мають комунікативну природу. Саме у багатовимірному комунікативному просторі виникає висока креативна або руйнівна енергетика й відбувається «конкуренція пріоритетів».

Територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів-геострат. Тут межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна й Південна Україна – у російському відповідно 300 і 200 років, причому «південна плита» понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі. В. Дергачов на цій підставі пропонує в основу політико-адміністративного устрою й районування класти культурно-історичні та геополітичні рубежі. У зв'язку з незавершеністю й рубіжним характером формування української нації, він обстоює поетапну федералізацію країни, до якої можна прийти через перехідний період унітарної держави з елементами земельної автономії²⁵.

Співзвучні ідеї знаходимо в теорії А. Тойнбі «виклик – відповідь», у центрі якої – соціальні й психологічні наслідки просторово-часових контактів культур. За цією концепцією, на рубежах цивілізацій, де відбувалися найжорстокіші конфлікти, спостерігалися найбільш інтенсивні економічні контакти. У наш час проблеми порубіжної комунікативності цивілізацій набувають особливої гостроти, оскільки йдеться про вибір ціннісних орієнтирів і шляхів соціально-економічного поступу. Беручи на озброєння наведені методологічні підходи, слід мати на увазі один суттєвий момент. Прихильники теорії В. Дергачова вважають, що розвиток України здійснювався на рівновеликих збалансованих осях: захід – схід,

²⁵ Дергачёв В. Геополитика. – К., 2000. – С. 102–110, 428–432.

а також суходіл – море. Насправді ж вказані осі практично ніколи не були рівнодійними й збалансованими. Навпаки, перебуваючи в перманентній суперечності і протиборстві, вони синтезували орієнтальні й окцидентальні впливи і витворювали той звивистий вирій подій, який ми називаємо історією. Подібним чином на різних часових відрізках різним за величиною та реальним результатом був вплив військових, політичних, соціокультурних, етнічних, конфесійних чинників, які виявляли себе асинхронно. Ця невідповідність вимагає від науковців дуже уважного, якщо хочете – математичного врахування усіх складових процесу формування й функціонування регіонів, зважених узагальнень і використання досвіду минулого для моделювання ближчої та більш віддаленої перспективи.

Дещо захоплюючись військово-політичними і соціально-економічними характеристиками, ми інколи відводимо другорядну роль світоглядним аспектам. І.Д. Ковальченко відносить морально-психологічні й ментальні фактори до «компонентів з найбільш стійкою довготривалою дією». Він наголошує: «Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, як ці фактори в одних випадках сприяли прогресу, а в інших, навпаки, затримували його і як у тих чи інших конкретних історичних ситуаціях різні суспільні і політичні сили враховували й використовували цей фактор у своїй діяльності»²⁶.

Існують істотні відмінності у генезисі ментального типу мешканця індустріального регіону й аграрія; нашаруваннями етнічних, конфесійних та світоглядних елементів позначені світогляд і поведінка представників Півдня, Заходу та Сходу. «Поклик предків», «кровна спорідненість» та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси – і певні політичні симпатії. Соборність України нерозривно пов'язана з національною ідеєю. Ця універсальна для всіх регіонів система цінностей має спиратися на міцне економічне підґрунтя, соціально орієнтовану політику уряду й місцевих властей, ефективне самоврядування, політичний і світоглядний плюралізм, толерантність і суспільну солідарність. Зважаючи на по-

лієтнічний склад населення, національна ідея має синтезувати тенденції перспективи розвитку української політичної нації (тобто всього громадянства держави) і водночас кожної етнічної та соціальної групи.

Якщо не вдаватися до детального розгляду питання, то *національна ідея зводиться до двох фундаментальних складових: політичної, в якій втілюються принципи народовладдя і забезпечення основних прав і свобод людини, та соціальної, що пов'язана з прагненням до справедливого соціального устрою, рівності політичних, економічних і культурних можливостей усіх верств суспільства й кожного громадянина зокрема.*

У такому вигляді національна ідея буде відображати інтереси всіх регіонів і забезпечувати стабільність держави. Посилаючись на те, що, згідно з Основним Законом України, не існує єдиної державної ідеології, дехто трактує це як відсутність будь-яких обмежень на інтерпретацію національної ідеї і повну свободу дій. Однак за уважного прочитання Конституції виявляється, що громадянство України передбачає обов'язкову лояльність щодо Української держави, дотримання її Конституції та законів, захист її незалежності й територіальної цілісності. Іншими словами, кожен громадянин України зобов'язаний юридично бути патріотом і державником.

І хоча Конституція кожної країни лише встановлює правові рамки, в яких відбувається життєдіяльність суспільства, все ж залишається загальнообов'язковим конституційне поле політичної боротьби, яка не повинна створювати загрози для суверенітету і незалежності Української держави, її політичного устрою, ігнорувати правові способи розв'язання конфліктів²⁷. У доповідній записці, підготовленій за дорученням Кабінету Міністрів України науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень у 2004 р., зазначалося, що поява «української незалежної держави є наслідком історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби українського етносу, що саме тому є титульною нацією України, на землі якої, його етнічній території, він становить переважну більшість».

²⁶ Ковальченко І.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления об основных подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 27.

²⁷ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 635.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке зневажалося в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може ввійти в суперечність з правилами і свободами, що не є іманентними етнічним українцям. Розв'язання даної колізії взагалі уявляється «золотим розрізом» внутрішньої політики, тим універсальним засобом, що здатний нівелювати будь-які негативні наслідки «параду суверенитетів» регіонів. Далі в документі наголошується: «Українська національна ідея формувалася значною мірою під гаслом соборності, оскільки передбачала руйнування політичних і духовних кордонів між різними частинами України. Взаємовідносини між регіонами України залишаються важливою соціальнополітичною і культурною проблемою і сьогодні». Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності як стрижня національної ідеї зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентрованими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації²⁸.

Кожна держава, крім того, має свої національні інтереси. Від того, наскільки держава спроможна їх відстоювати, залежить її місце і роль у світовій спільноті. Аморфне, атомізоване суспільство, яке роздирають соціальні, економічні, політичні, етнічні, конфесійні суперечності, не здатне заявити про себе як авторитетного, рівноправного учасника міжнародних стосунків, убезпечити себе від експансії і диктату інших країн. Регіони є впливовим фактором не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Регіональна політика європейських країн актуалізує роль регіонів у налагодженні взаємовигідної співпраці.

Україна має значний потенціал для реалізації численних проектів у рамках єврорегіонів, оскільки 19 з її 25 областей є прикордонними. На сьогодні єврорегіони «Буг», «Верхній Прут», «Карпатський», «Нижній Дунай» охоплюють 1,5% території нашої держави і 22% її населення, 6 областей, 100 районів, 109 міст. Продовжується робота зі створення єврорегіонів «Сло-

божанщина», «Дніпро», «Дністер», «Сян». Співпраця регіонів України здійснюється шляхом двосторонніх угод з регіональними органами багатьох держав близького і далекого зарубіжжя, а також у рамках Асамблеї європейських регіонів та Асоціації прикордонних регіонів.

Активна позиція регіонів у даній сфері має економічний, культурно-освітній характер. Політизація цього питання – лише на шкоду справі, хоча без вибору стратегічних орієнтирів не обійтися. Нині це питання перетворилося на предмет гострих дебатів і політичних спекуляцій. Думається, що в даний час його вирішення можливе лише «згори». Незважаючи на те, що Україні надано статус держави з ринковою економікою, потрібно ще багато працювати для того, щоб створити справді соціально орієнтовану економічну модель. І тоді сама по собі з'ясується інтеграція, структура якої виявиться для нас найбільш ефективною. В нинішньому ж стані багатовекторність з орієнтацією на європейські цінності видається найбільш адекватним геостратегічним вибором і відповіддю на виклики часу.

Європейська регіональна політика перекоонує в тому, що залучення регіонів до інтенсивних контактів лише зміцнює державу та її авторитет. З регіоналізмом так чи інакше пов'язані виклики і загрози, що потребують адекватної реакції. Про деякі з них тут уже згадувалося. Тепер слід зупинитися на їх характеристичній деталініше. Головний сегмент суперечностей лежить в економічній сфері.

Історично склалося так, що регіони України мають різний економічний потенціал. Форсована індустріалізація 30-х рр. XX ст. східного й південного регіонів створила диспропорцію в розвитку інших регіонів. При цьому основна промислова база розташована в областях, де титульний етнос домінує за крипто-формальною демографічною ознакою, хоча реально тут переважає мовно-культурне середовище національної меншини. Правобережні й західні області переважно обслуговують аграрний сектор економіки. Такий етнокультурний «поділ праці» у єдності з руйнуванням попередньої форми господарювання на селі спричинив десоціалізацію аграріїв, безробіття і масову міграцію. Мешканці Західної України шукають роботу здебільшого в країнах Центральної, Південної

²⁸ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 639–643.

й Західної Європи, а тому і орієнтовані на європейські цінності (причому не тільки позитивні). Надлишок трудових ресурсів характерний і для розвинених індустріальних областей.

Те, що серед мешканців Півдня кожен п'ятий безробітний – технік чи інженер (і, водночас, не українець), створює певне підґрунтя для формування групи потенційних лідерів політизації етнічної групи. В умовах економічних негараздів і політичних криз політизація етнічних груп виступає дестабілізуючим фактором. Аналізуючи прояви регіонального партикуляризму, дослідники ведуть мову, в основному, про клани й економічні групи, які, обстоюючи власні корпоративні інтереси, не виявляють зацікавлення в інтеграції українських регіонів, зміцненні держави. Значна частина цих інтересів перебуває за межами України.

Як це не парадоксально, схожим алгоритмом відзначається девіантна поведінка діаметрально протилежної соціальної групи – т. зв. «заробітчани». Новітні «гастарбайтери» (за неофіційною статистикою, їх кількість коливається в межах 5–7 млн українських громадян) також пов'язують свій добробут не з Україною, а з можливістю працевлаштування за кордоном. Як правило, це – енергійні, відповідальні, кваліфіковані працівники. Однак їх громадська позиція і фактична участь у суспільному житті батьківщини маловиразні і незначні. Вихід із цієї складної ситуації вбачається у підготовці комплексних планів розвитку економічної інфраструктури в регіонах, запровадження якісного виробництва. Без масштабних централізованих програм це питання вирішити неможливо. Якщо економічні проблеми є базовими, тобто такими, які рано чи пізно доведеться розв'язувати, то політичні, незважаючи на, так би мовити, похідну природу, виявляють себе гостріше. Найчастіше політичного забарвлення набуває етномовна проблема. За переписом 1989 р., в Україні мешкало 72,7% українців і 22,1% росіян. Однак значно більша частина населення, у тому числі й українців, користувалась у повсякденному житті російською мовою. За президентства всіх трьох глав держави – Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенко – послідовно втілювався курс на утвердження статусу державної за українською мовою.

Відомо, що певна частина суспільства сприйняла комплексні заходи як «утиски» російської меншини, «примусову українізацію», а на Одещині, Харківщині, Дніпропетровщині, Микола-

ївщині, в Донбасі й Запоріжжі місцеві органи влади ухвалили рішення про функціонування російської мови як офіційної мови або робочої, опротестовані прокуратурою як нелегітимні. Головним аргументом для появи таких підзаконних актів стала констатація того, що на цих теренах мешкає переважно російськомовне населення. Однак при цьому не брався до уваги засадничий принцип, окреслений чинним законодавством. Визначення конкретних місць проживання тієї чи іншої національної меншини має здійснюватися не за мовним, а за етнічним принципом. А у вказаних областях більшість населення становлять громадяни саме української національності. Мовна «карта» постійно розігрується російськими політиками-«яструбами», про що багато писалося. Не порівнюючи ситуацію з культурно-мовними правами багатомільйонної української діаспори у Російській Федерації, наведемо лише один факт: жодна інспекційна поїздка представників міжнародних організацій, з візитом верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин Макса ван дер Стула включно, не виявила жодних порушень у цій сфері в Україні. Мовна тканина відіграла роль дієвого фактора соборизації України. Розтинаючи її, певні політичні сили викривають свої справжні наміри під гучними гаслами захисту російської мови. Разом з тим, слід остерегатися «кавалерійських наскоків» у цій делікатній сфері. Адже навіть україномовна інтелігенція вважає російську мову й літературу невід'ємною частиною і джерелом свого культурного світу.

Незаперечним є одне: мовна проблема має бути виведена з обоими політичних торгів та спекуляцій, а державна лінія – не залежати від змін політичних лідерів та сил, які опиняються на владному Олімпі. Поки що існуючі тенденції дають небагато підстав для заспокоєння. Захищаючи російське етнічне й культурне середовище, частина одеської інтелігенції на початку 1990-х років намагалася витворити особливий «новоросійський» псевдоетнос. Дещо пізніше активізувалися спроби реалізації проекту «Великого Півдня» – наднаціональної спільноти, яка мала охоплювати територію деяких північних, східних та південних областей. Давнішу історію має проблема русинства. Свого часу її активно експлуатував російський царизм, а потім – сталінський режим. Хоча Сталіну вистачило здорового глузду не включати Закарпаття до складу

Російської Федерації. Але й нині існують політики, які підживлюють сепаратистські «русинські» «псевдонації», що загрожує територіальній цілісності України. Несуть небезпеку й спроби ототожнення румунського та молдавського етносів, здійснювані окремими румунськими громадськими об'єднаннями на Буковині. Як бачимо, етномовні проблеми є фактором, який несе в собі значний конфліктогенний заряд і вимагає постійної уваги з боку центральної та місцевої влади та рішень, заснованих на зважених наукових погрозах і практичних рекомендаціях.

У контексті даної теми особливе місце посідає позиція «великих» церков – православної, греко-католицької, римо-католицької, ісламу, які мають найбільшу кількість віруючих і реальний вплив на суспільне життя в Україні. Проведене в 1995 р. соціологічною службою «Соціс-Гелап» опитування засвідчило, що 57% громадян України вважали себе віруючими (у 1993 р. таких було 68,4%, щоправда, за даними Інституту філософії НАНУ). У правобережних та західних областях частка таких людей сягала 80–90%, у північних та східних областях – 35% і в Криму – 42%²⁹.

Кризові явища в економіці, підрив довіри пересічних громадян до органів державної влади і політичних інституцій, нестабільність суспільства дедалі більше привертають людей до релігійних об'єднань, в яких вони шукають духовної наснаги й морального підкріплення. Та постатейстичний ренесанс затьмарений інтенсивною політизацією конфесій. Замість того, щоб зосереджуватися на соціальній підтримці віруючих, «великі» церкви активно долучаються до виборчих кампаній, апологетики певних політичних партій та рухів, регіональних фінансово-промислових груп. У статті «Влада і церква в Україні: обрії майбутнього» вже йшлося про те, як політичні сили використовували авторитет православної церкви в ході президентських виборів 2004 року³⁰.

Отже, варто зупинитися на тих потенційних загрозах, які пов'язані з діяльністю найбільших церков. Об'єктивно найбільший конфліктогенний потенціал має українське православ'я. Вже сама наявність трьох конфесій – УПЦ МП, УПЦ

КП й УАПЦ – є явищем аномальним. Однак з погляду державної безпеки і геополітичних інтересів України найбільшу тривогу викликають спроби Росії перетворити УПЦ МП на інструмент своєї зовнішньої політики. Міфологема про «єдиний православний простір» навіть непосвяченим у тонкощі сприймається як варіація імперської ідеї «єдиної неподільної». Паралізувавши за допомогою тиску на Вселенську патріархію та інші помісні православні церкви будь-які спроби для зближення трьох українських церков, російські політтехнологи успішно втілюють сценарії конфесійного розколу, який несе в собі загрозу територіальній цілісності України. Поява єдиної української помісної православної церкви позбавить Кремль одного з найдієвіших способів «легітимного» втручання у внутрішні справи.

Використовуючи фальшиву тезу про те, що РПЦ МП є церквою переважно етнічних росіян, Москва бере на себе повноваження «захисту» прав єдиновірців і «єдинокровних братів». Насправді, значна частина віруючих (як і рядового кліру) РПЦ МП – це дисципліновані з огляду на дотримання канонів люди неросійських національностей. Знаючи всі труднощі, пов'язані з канонічним розв'язанням цього питання, російська влада в найближчій перспективі не збирається «відпускати» українське православ'я. Українським законодавством (як, до речі, і російським) передбачено невтручання держави у внутрішнє життя релігійних організацій. Однак у даному випадку йдеться про велику політику, і держава не може лишатися осторонь.

Нині зрозуміло, що Всеукраїнська рада церков не здатна вирішити кардинальні проблеми міжконфесійного співіснування. Перехід до «ручного управління» такою делікатною і складною сферою безпосередньо Президентом України і ліквідація Комітету у справах релігії, який давав науково обґрунтовані рекомендації й готував аналітичні матеріали, видається передчасним. Існують латентні (і не тільки, на жаль) суперечності між православними і греко-католиками, а також між римо-католицькою і греко-католицькою церквами. Суспільна реабілітація УГКЦ актуалізувала проблеми культового майна

²⁹ Нова політика. – №1. – С. 9.

³⁰ Сятиня М., Ресент О., Лисенко О. Влада і церква в Україні: обрії майбутнього // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета. – 2005. – 12 травня. – С. 5.

і храмів, відібраних у церкви після Львівського собору 1946 р. Греко-католики також виявляють стурбованість діями римо-католицького костелу, що кваліфікується як «експансія латинського католицизму», «прозелітизм» і т. п. З поверненням на історичну батьківщину кримськотатарського населення набуло ваги «ісламське питання». Враховуючи останні події у світі, українська влада має вжити відповідних заходів, аби не допустити протистоянь у Криму на релігійному ґрунті.

Одним із викликів у релігійній сфері слід вважати спроби Румунської православної церкви канонічно підпорядкувати собі приходи Чернівецької та Одеської областей, миряни яких у значній своїй частині є етнічними румунами чи молдаванами, а також старообрядські громади. Попри порівняно невелику кількість єврейського населення України (близько 100 тис. за переписом 2001 р.) тут діє понад 300 громадських і релігійних об'єднань, між якими, як правило, немає згоди. Та обставина, що більшість з них підтримують тісні зв'язки з міжнародними єврейськими організаціями, а також гострота протистояння в середовищі єврейської спільноти України, вимагають уважного ставлення з боку державної влади до її проблем. Як показує досвід, не слід залишати безконтрольних процесів появи неорелігійних громад, оскільки деякі з них несуть реальну загрозу суспільству. Негативні прояви, що мали місце кілька років тому, нелегко вдалося локалізувати і мінімізувати.

Таким чином, релігійне життя є також конфліктогенною зоною, що вимагає прогнозованих, політично виважених, науково змодельованих підходів з боку влади. У перспективі це дозволить уникнути як створення впливових, розгалужених релігійних структур виразно антиукраїнського спрямування, так і атомізацію «малих» конфесій на контрольовану множину.

Нарешті, одним з найбільш дискутованих і гострих викликів часу є питання про федералізм як засіб піднесення й розквіту регіонів. Дебати з приводу федералізму та інших форм і методів децентралізації виявили два підходи: суто теоретичний та практичний. Перший методологічно побудований на аналізі світового досвіду федералізму й віртуальному примірюванні матриць конкретних федеральних проектів на український ґрунт. Другий пов'язаний з прагматичними міркуваннями і сподіванням, що підви-

щення ролі самоврядування й економічна самостійність регіонів стануть тим локомотивом, який витягне їх з трясовини господарських негараздів. Існує ще одна лінія поділу, а саме – між прихильниками і супротивниками федералізації України.

Адепти ідеї негайної федералізації обстоюють думку про те, що лише реальні права і широкий суверенітет регіонів дадуть важелі для розв'язання складних соціально-економічних проблем. На їх думку, земельний устрій гармонізує стосунки центру і периферії, центрального уряду й місцевих органів влади, підвищить їх відповідальність за долю людей. Прихильники унітарної держави керуються, насамперед, загальнонаціональними інтересами. Одні (Я. Дашкевич) вважають, що федералізм несе безпосередню загрозу соборності України, інші (В. Шаповал) стверджують, що нам потрібна регіональна автономія, а не федералізм. Найбільш обґрунтованою виглядає думка про те, що соціально-економічне й політичне підґрунтя для федералізму в нашій державі – аморфне, не придатне для повноцінного втілення в цілому раціональних проєктів децентралізації. Мають рацію й ті, хто звертає увагу на позицію регіональних еліт, що керуються не загальнодержавними, а корпоративними інтересами. Навіть ті політичні партії, які мають загальнонаціональний електорат, залишаються регіонально орієнтованими. Потурання амбіціям їх лідерів, а також промислово-фінансовим групам, які за ними стоять, стимулює сепаратизм навіть у його неприхованих формах. Суто кабінетні побудови теоретиків про необхідність запозичення досвіду федеративних країн критикуються як такі, що не витримують експертизи на надійність наукового передбачення, а вірогідна похибка в цьому питанні ставить під загрозу найбільше завоювання українського народу – соборність суверенної держави. Залишаючи вироблення практичних рекомендацій політологам, соціологам та економістам, на завершення додамо: вітчизняна історія переконливо доводить, що легше запобігти непродуманим крокам, ніж долати їх наслідки. Невиважені, поспішні ходи в цій сфері спроможні каталізувати незворотні процеси, відкинути нас на століття назад. Унаочнити й широко оприлюднити історичну ретроспективу, донести її до політиків та державних чиновників і є завданням тих, хто досліджує проблематику соборності й регіоналістики в Україні.

References

- Abliczov V. Krok u majbutnye // Golos Ukrainy. – 1999. – 22 sichnya. [in Ukrainian].
- Bagmut J.A., Rusanivs'kyj V.M. Ridne slovo. – K., 1969. – S. 5. [in Ukrainian].
- Demkovy'ch-Dobryans'kyj M. Ukrayina i Rosiya. Istory'chni nary'sy` na temy` rosijs`kogo imperializmu. – L`viv; Krakiv; Pary`zh, 1993. – S. 76, 78. [in Ukrainian].
- Dolishnij M., Gry`niv L. Socioekologichna funkciya regional`noyi ekonomiky` // Visny`k Nacional`noyi akademiyi nauk Ukrainy. – 2000. – № 3. – S. 27.
- Donczov D. Nacionalizm. – London, 1966. – S. 325, 330. [in Ukrainian].
- Franko I.Ya. Zibrannya tvoriv u 50 t. – K., 1982. – T. 37. – S. 206, 224.
- Grushevs'kyj M. Xto taki ukrayinci i chogony` xochut`. – K., 1991. – S.42. [in Ukrainian].
- Grushevs'kyj M. Xto taki ukrayinci i chogony` xochut`? // Vely`kyj ukrayinecz`: Materialy` z zhy`ttya ta diyal`nosti M.S.Grushevs`kogo. – K., 1992. – S. 64. [in Ukrainian].
- Koval`chenko Y`.D. Teorety`ko-metodology`chesky`e problemy` y`story`chesky`x y`sledovany`j. Zametky` y` razmyshlenu`ya ob osnovny`x podkhodax // Novaya y` novejs'haya y`story`ya. – 1995. – № 1. – S. 27. [in Russian].
- Kucher V., Soldatenko V. Sobornist` Ukrainy`: pidsumky` doslidzhennya problemy` // Etnopolitologiya v Ukraini. Stanovlennya. Shho dali? – K., 2002. – S. 154. [in Ukrainian].
- Kuras I.F. Istoryiya i suchasnist`. – K., 1999. – S. 259. [in Ukrainian].
- Kuras I.F. Etnopolity`ka. Istoryiya i suchasnist`. Statti, vy`stupy`, interv'yu 90-x rokiv. – K., 1999. – S. 289–291. [in Ukrainian].
- Ly`syak-Rudny`cz`kyj I. Istory'chni ese. – K., 1994. – T. 1. – S. 147.
- Magochy`j P. Ukrayins`ke nacional`ne vidrozhennya. Nova anality`chna struktura // Ukrayins`kyj istory`chny`j zhurnal. – 1991. – № 3. – S. 97. [in Ukrainian].
- Mixnovs`kyj M. Samostijna Ukrayina // Ukrayins`ki polity`chni partiyyi kincy` XIX – pochatku XX st. Programovi i dovidkovi materialy`. – K., 1993. – S. 39. [in Ukrainian].
- Rubl`ov O.S., Reyent O.P. Ukrayins`ki vy`zvol`ni zmagannya 1917 – 1921 rr. – K., 1999. – S. 272. [in Ukrainian].
- Rudny`cz`kyj S. Chomu my` xochemo samostijnoyi Ukrainy. – L`viv, 1999. – S. 68-70. [in Ukrainian].
- Rusnachenko A. Narod zbureny`j. Nacional`no-vy`zvol`ny`j rux v Ukraini j nacional`ni ruxy` oporu v Bilorusiyi, Ly`tvi, Latviyi, Estoniyi u 1940 – 50-x rokax. – K., 2002. – S. 116. [in Ukrainian].
- Sergiyenko P.P. Soborna Ukrayina: Vid ideyi do zhy`ttya. – K., 1993. – S. 23. [in Ukrainian].
- Shandra V.S. Administraty`vni ustanovy` Pravo-berezhnoyi Ukrainy` kincy` XVIII – pochatku XX st. v rosijs`komu zakonodavstvi: dzhereloznavchy`j anality`chny`j oglyad. – K., 1998. – S. 13. [in Ukrainian].
- Smolij V. Problemy` ukrayins`koyi derzhavnosti v seredy`ni XVIII st. // Nezalezhnist` Ukrainy`: Istory'chni vy`toky` ta perspekty`vy`: Materialy` nauk. konf. 22 serpnia 1996 r. – K., 1997. – S. 22. [in Ukrainian].
- Syaty`nya M., Reyent O., Ly`senko O. Vlada i cerkva v Ukraini: obriyi majbutn`ogo // Ukrayina moloda: shhodenna informacijno-polity`chna gazeta. – 2005. – 12 travnya. – S. 5. [in Ukrainian].
- Vermenych Ya. Teorety`chno-metodologichni problemy` istory`chnoyi regionalisty`ky` v Ukraini. – K., 2003. – S. 15-42. [in Ukrainian].

Павло Гай-Нижник (м. Київ)

доктор історичних наук,

завідуючий відділу історичних студій

Науково-дослідного інституту українознавства НАН України.

Hai-Nyzhnyk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.)

Досліджуються соборницько-державницькі прагнення українців Закарпаття, Буковини, Наддністрянської (Західної) та Наддніпрянської (Великої) України до об'єднання в єдиній самостійній українській державі у 1918–1919 рр. Висвітлюються передумови і перебіг укладання державної Злуки між ЗУНР та УНР.

Ключові слова: Соборність, Акт Злуки, ЗУНР, УНР.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

The idea of Unity and Ukrainian statehood (1918–1919)

The author investigates the co-state-state aspirations of the Ukrainians of Transcarpathia, Bukovyna, the Dniester- (Western) and Dnieper- (Great) Ukraine to unite in a single self-dependent Ukrainian state in 1918–1919. The complex processes of national self-determination of various branches of the Ukrainian people and the confrontation to its realization in the national state on the part of Austria, Hungary, Poland, Romania, Czechoslovakia, etc. The Revolution of 1918 in Austria-Hungary strengthened the hopes of the Ukrainians of Transnistria for the right to self-determination, and the fact of the existence of statehood in the Great Ukraine gave them confidence in the inevitability of uniting the nation in the single Ukrainian Cossack Independent State. The historical right of the Ukrainian people to a single Ukrainian state is stipulated. The preconditions and the course of concluding the state unity between the WUPR and the UPR are highlighted.

However, the unification of the UNR and the ZUUR in one state in a number of circumstances was not then brought to a logical conclusion. The legal and valid Act of Unification on the fact did not mean the real merger of two entities of the agreement into a single state structure. It did not become the Cathedral of the UPR after the unification of either a unitary state education, or a federal one. The UNR has retained its own legislative and executive bodies with clearly defined scope and directions of their powers. The authorities of the UNR Directory continued to be confined to the east of the Zbruch River. Each of the state formations continued to dispose of its own troops, whose actions, in truth, were co-ordinated in a certain way by both commanders and governments. In addition, de jure final decision on this merger was to be adopted by the All-Ukrainian Constituent Assembly. Consequently, these two national Ukrainian formations (the UNR and the UPR) were, rather, a confederative state association, which was caused both by objective and subjective reasons.

Key words: Sobornost, Unity Act, WUPR, UPR.

Ідея Соборності генетично закладена в українцях з давніх давен. Від часів феодального дроблення Русі вона стала однією з запорук збереження нашої державності та національного самоусвідомлення. У найважчі часи національної історії кращі сини України-Русі озброювалися нею для боротьби з зовнішніми ворогами та внутрішніми розкольниками. Сама ж ідея соборності немислима без ідеї державності, без на-

ціонального поступу й поза самоусвідомлення народом своєї єдинокровної історичної спадщини та спільного національно-державного майбуття. Кращі провідники України – Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Володимир Мономах і Ярослав Осмомисл, Роман Мстиславич і Данило Галицький, Богдан Хмельницький і Іван Виговський, Петро Дорошенко і Іван Мазепа в різні часи й за різних історичних обставин

намагалися втілювати її у життя. Після втрат державної самостійності та в часи відродження національно-державної організації Україною, в нашому народі ніколи не згасала ватра надії на відновлення державотворчого життя і відчуття належності до великої соборницької та єдинокровної нації.

Навіть будучи поділеними між кількома чужинними державами, українці завжди вірили і сподівалися на національне об'єднання. Кращі з нас боролися й жертвували життям за здійснення цих мрій та сподівань. Після більш як століття по ліквідації Гетьманщини український народ був поділений між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською.

Револуційний 1917-й рік в Росії змів царат і українці, поряд з іншими народами, отримали історичний шанс відновити власну державність. На теренах Наддніпрянщини постала Українська Народна Республіка, яка вже наступного (1918-го) року IV Універсалом Центральної Ради і на мирових переговорах в Бересті з країнами Почв'їрного блоку твердо заявила про соборницьку перспективу своєї державної політики. Українська Держава, що наприкінці квітня 1918 р. змінила УНР, у формі Гетьманату оголосила соборність історично-етнографічних земель офіційним курсом державотворчого поступу. Соборницька концепція гетьмана П. Скоропадського ставила за мету і була спрямова на об'єднання в єдиній Українській Державі Бессарабії, Придністров'я, Берестейщини, Гомельщини, Стародубщини, Курщини, Білгородщини, Рильщини, Донщини, Кубані, Криму, Холмщини, Карпатської України, Буковини, Підляшшя, Східної Галичини.

Національно-визвольний рух набирив попути і на західноукраїнських землях. Револуція 1918 р. в Австро-Угорщині посилила надії українців Наддністров'я на здобуття права власного самовизначення, а факт існування державності у Великій Україні надавав їм впевненості у неминучості об'єднання нації в єдиній Українській Соборній Самостійній Державі.

Закарпаття і Буковина та соборницько-державотворчі процеси в Україні у 1918–1919 рр.

Новітнє національне пробудження закарпатських українців відбулося у 1918 р., що було пов'язано з загальним революційним процесом, який охопив Східну Європу, включаючи й Австро-Угорщину. Значимі державотворчі здобутки в Наддніпрянській Україні, значна активізація в напрямі національного самовизначення політичних сил українства передусім у Галичині та Буковині, широко відомі «14 пунктів» В. Вільсона (т. зв. Програми миру) з їх визначальною тезою «права націй на самовизначення», де український народ на теренах Австрійської імперії хоча згадувався і опосередковано, спонукав поодинокі українські згуртовані Закарпаття до активізації своїх дій. Однак, якщо в Австрії її уряд виявився безпорадним перед натиском національних сил, головним чином чехів та поляків (щодо українців, то до кінця 1918 р. все не виходило за рамки пустопорожніх обіцянок), то в Угорщині шовіністичні угорські сили і надалі намагалися відмежуватися від них¹. Зокрема, з боку угорського уряду та парламенту згадуваний принцип «самовизначення націй» небезпідставно розцінювався як небезпечний для існування Угорської держави.

Так, наприклад, у 1915 р. під час австро-німецьких переговорів щодо польського та українського питання й ймовірності утворення у складі Австрії української галицько-буковинської автономії, ця ідея знайшла підтримку з боку Угорщини, яка розглядала згадану проблему у відриві від закарпатських українців, розцінюючи її позитивно в руслі боротьби з місцевим москвофільством². У подальші роки Угорщина намагалася триматися осторонь від початку перетворення Австрії на федеративну державу, захищаючи свій статус унітарної угорської країни. Найменші вияви національних рухів викликали негативну реакцію та відповідну реакцію урядових структур. Траплялися випадки і прямих провокацій. Зокрема, у листопаді 1917 р. була інспірована маніфестація українців-мадяронів, які від імені муніципальних зборів мароморошського комітату Угорщини ініціювали хвилю протесту проти «української пропаганди», яка підривала

¹ Гай-Нижник П.П., Яремчук В.Д. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XXII. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – С. 300–319.

² Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 110–111.

цілісність угорської держави. Маніфестанти вимагали від уряду рішучих дій, аби відгородити «угорських русинів» від впливу «австрійських русинів»³.

У цьому контексті буде доречним нагадати, що галицьке політичне представництво українців вже наприкінці 1917 р., зустрічаючи перепони з боку польських сил та імперського центру, ультимативно заявляло у віденському парламенті про нагальну потребу побудови українського державного організму на основі традицій давнього українського Галицько-Волинського князівства. Причому вказувалося, що ця територія, як частина неподільної спадщини всього українського народу, може як залишитися у складі Австрії, так і за волею українців бути влучена до УНР⁴. Поступово до їхніх вимог залучався й український закарпатський регіон. Однак справа була суттєво ускладнена існуючим австро-угорським кордоном, бойовими діями Першої світової війни, а також слабкістю місцевого національного руху.

Невдовзі рішучий супротив Угорщини, незважаючи на наполягання УНР⁵ та галицько-буковинських національних політичних структур, став головним важелем, коли під час мирових переговорів у Бересті на початку 1918 р. українське Закарпаття було вилучене з обговорюваної проблеми утворення західноукраїнської національної автономії, яка обмежилася лише підавстрійськими землями – Галичиною та Буковиною⁶. Коли ж згодом стався розголос «Тамного договору між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини», що призвело до урядової кризи, в угорському парламенті було внесено протест проти створення української провінції, а втілення подібного проекту – прямою загрозою інтересам Угорщини.

Саме за цих складних обставин відбувається пожвавлення національно-визвольного руху українців Закарпаття, які прагли долучитися до національно-визвольного руху українців інших теренів й отримати від них будь-яку допомогу. З метою розриву ізоляції та налагодження узгоджених дій до Віденського парламентського представництва українців Галичини та Буковини (УПР) у вересні 1918 р. вирушив професор А. Штефан. Як відомо, на той час якихось конкретних шляхів у напрямі вирішення українських державницьких спрямувань не було вироблено. Тому А. Штефан привіз до Ужгорода лише щире вітання від галичан, літературу та декілька тризубів як символів Української держави. 9 жовтня 1918 р. після українського всенародного віча в Ужгороді було утворено український представницький орган – Руську Народну Раду. У прийнятій нею програмі головним завданням висувалося домагання створення автономії для української меншини Закарпаття. Однак ця інституція, зрештою як і інші, не спромоглася розгорнути свою роботу й налагодити ефективні зв'язки зі Східною Галичиною та Великою Україною.

Саме в цей час, на початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирових переговорів з Антантою був вимушений визнати «14 пунктів» президента США В. Вільсона, з боку УПР (Є. Петрушевич, К. Левицький) було виголошено низку заяв із вимогою негайного утворення української автономії в Австрії. У цих заявах було категорично зазначено, що у випадку невиконання таких вимог, українці, виходячи з права на самовизначення, домагатимуться прилучення усіх українських земель Австро-Угорщини, включаючи й угорське Закарпаття, до гетьманської Української Держави⁷.

³ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Ч. 3. – Льв.: Накладом власним, друк-я оо. Василян у Жовкві, 1930. – С. 616–617.

⁴ *Лозинський М.* Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – Т. V. – Відень, 1922. – С. 23.

⁵ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 1. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 653.

⁶ *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende.* – Bd. 2. – Philadelphia: Ferdinand Berger, Printing hous Horn, 1966–1968. – S. 136.

⁷ *Stenographische Protokolle uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918.* – XXII Session. – Bd. 1. – Wien, 1918. – S. 4554; *Лозинський М.* Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 26.

Водночас здійснюється національний рух і в Буковині. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях на конференції усіх українських партій Буковини було декламовано право на самоозначення для українського народу, який «разом з прочими Українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішити про свою долю»⁸. Буковинці заявили також і про те, що бажають в мирі і згоді «розійтися» з сусіднім румунським народом, й закликали румунський народ «не давати своєї руки для знасилування українського народу, так як і ми з свого боку свято прирікаємо поборювати всяке несправедливе рішення в нашу користь, яке звертало б проти Румунів»⁹.

Українські політики краю твердо заявили: «Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини, з їхнім одним осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якій сходяться всі торговельні шляхи з українських областей і в якій по Жидах ми творимо взглядну більшість».

Ми завзиваємо всі інші народи Буковини Жидів, Німців, Поляків допомогти нам перевести і також для меншостей корисний національний розділ краю»¹⁰.

Буковинські українці виявили сподівання, що польсько-українське питання можна рішити тільки в порозумінні зацікавлених народів, а не насильством. Водночас було висунуто вимогу, аби уся австро-угорська Україна поладнала свої відносини до усіх народів загалом й до державної України вповні самостійно.

За кілька днів провідна українська газета «Буковина» у статті «Самоозначення народів і українці в Австрії» оприлюднила прагнення краян: «Наше жадане це своя власна держава Східної Галичини, українських областей Буковини та Угорщини. Від цього жадання ми не відступимо, це заявили недвозначно також наші делегати на недавній авдієнції у цісаря».

На 19 с[его] м[ісяця] зберуться до Львова українські установчі збори, збори мужів довіря всіх українських областей австро-угорської монархії, які мають покликати до життя «Українську Національну Раду», яка буде виконувати право самоозначення народу»¹¹. Українці Буковини також твердо і прямо заявили, що «за нашу землю положимо ми душу й тіло, ні п'яди своєї землі не відступимо, але й чужої не хочемо», й що «за наші справедливі домагання положимо ми майно і кров»¹².

Важливе значення для розгортання державотворчого процесу українців Західної України мало створення національної конституанти – *Української Національної Ради (УНРади)* у Львові, яка 19 жовтня 1918 р. проголосила утворення Української Держави. «Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, – говорилося в заяві, – зокрема, Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творить одноцілу українську територію»¹³. Розпочалися заходи мирного перебрання влади від імперських властей для чого УНРадою були утворені ряд комісій – окрім Віденської, також і для Галичини й Закарпаття, а також Буковини. Під час роботи УНРади 19 жовтня 1918 р. до неї надійшла відозва від угорських українців, що засвідчувала про усвідомлення Закарпаттям своєї національної належності і зв'язку з усім українським народом. Ця відозва, зачитана привселюдно, закінчувалася такими словами: «Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш народ дожидає того спасенія, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу»¹⁴.

Виходячи з напруженої ситуації, пов'язаної з гострим національним суперництвом у самій Австро-Угорщині, з непевного становища української державності в Наддніпрянській Україні, УНРада прийняла рішення утворити самостійну

⁸ Буковина. – 1918. – 13 жовтня.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – 18 жовтня.

¹² Там само.

¹³ *Левицький К.* Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Ль.: Червона калина, 1931. – С. 115–116.

¹⁴ Там само. – С. 118.

державу, котра, виходячи з розвитку подій, увійшла би до Соборної України або певний час знаходилася б у федеративному союзі з Австрією.

Від Буковини до складу УНРади увійшли відомі в крайові політики, депутати парламенту та Буковинського сейму, зокрема: О. Бурачинський, М. Василько, Т. Драчинський, Т. Іваницький, Т. Левицький, Ю. Лисан, А. Лукашевич, О. Попович, І. Семака, С. Смаль-Стоцький, М. Спинул. Повернувшись до Чернівців, буковинські делегати скликали 25 жовтня 1918 р. нараду членів УНРади, які брали участь у львівських зборах, і представників українських партій та товариств. На цьому зібранні було створено *Український Крайовий Комітет Буковини* – Буковинську делегатуру УНРади. Головою цього Комітету, який розмістився в міському Українському Народному Домі, було обрано *Омеяна Поповича*, його заступниками – Агенора Артимовича і Володимира Залозецького, секретарями – Михайла Литвиновича та Юрія Сербинюка.

Крайовий Комітет збільшив свою чисельність на десять членів (при цьому, два місця було зарезервовано для представників чернівецького міщанства й одне для представниці українського жіноцтва. Також було започатковано й низку комісій, що мали підготувати всі ділянки майбутнього державного життя в Буковині. Було створено комісії:

1) редакційну (голова – д-р М. Кордуба), яка мала виготовити маніфест до народу і скликати українське всенародне віче до Чернівців, підготувавши план його організації;

2) народної оборони (голова – О. Безпалко), що мусила зайнятися організацією міліції в Чернівцях і на провінції;

3) фінансову (голова – д-р Р. Цегельський), яка мала виготовити план національного оподаткування і впровадити його в життя;

4) міжнародну (голова – О. Попович), що повинна була б провести переговори з представниками інших національностей Буковини у справі мирного співжиття;

5) адміністративну (голова – Г. Лисинецький), яка мала виготовити список кандидатів на важливіші урядові становища, в зв'язку з

перебранням влади на Буковині, та загальний список усіх урядовців-українців Буковини¹⁵.

Утім сусідні народи й чути не бажали про самовизначення українців. Так, наприклад, представники румунської імперської амбіції в Буковині не квапилися рахуватися з українцями. 27 жовтня 1918 р. румунська конституанта (Румунський національний комітет) у Чернівцях оголосила про приналежність цілої Буковини до Румунії. Українці краю висловили протест. Вже наступного дня (28 жовтня) одним з найпотужніших був *протест студентів Чернівецького університету*, які зібралися у залі Народного Дому в Чернівцях. Українська академічна молодь Чернівецького університету заявила, що стоїть за безумовне визнання права самовизначення усіх народів і «вітає заснування Української держави із земель Австро-Угорщини, заселених у переважаючій більшості українським народом, включно із столицею Буковини та містами Сторожинцем і Серетом, і домагається негайного з'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній українській державі»¹⁶. Студентство виявило обурення рішенням румунської конституанти як «нічим неоправданий замах певного круга румунської інтелігенції, щоби безправно віддати більшість українського населення на поталу самовільній владі румунського боярства і висказує свій подив, що румунський нарід не виступає проти такої імперіалістичної політики своїх провідників, коли з української сторони не піднімається ніяких претензій на чужі землі»¹⁷. Молодь звернулася до Української Народної Ради «з жаданем, щоби ся поробили як найрішучійші заходи в справі перенесення всіх кадр українських полків на територію української держави і відкликання всіх офіцерів та мужви української народности з неукраїнських до українських полків»¹⁸.

Досить скоро постала реальна загроза й з боку польських політичних сил, яка призвела до революційного виступу українців у Львові – Листопадового зриву, внаслідок чого 1 листопада 1918 р. виникла новітня українська державність – Західно-Українська Народна Республіка. Згідно її тимчасової Конституції (*Тимчасового Основного Закону «Про державну самостійність*

¹⁵ *Новосівський І.М.* Українська державна влада на Буковині в 1918 р. – Нью Йорк, 1964. – С. 10, 11.

¹⁶ *Volkpresse.* – 1918. – 29 жовтня.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

українських земель *бувшої австро-угорської монархії*»), ухваленого Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р.) були визначені її територіальні межі, а саме: «Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, *Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von K. K. Direktion der administrativen Statistik. Wien 1855. Masstab 1:864.0*»¹⁹.

У проголошених кордонах ЗУНР охоплювала територію у 70 тис. км² з 6-мільйонним населенням, з яких українці склали понад 70% населення. Однак, як виявилось, ЗУНР де-факто отримала визнання лише з боку Української Держави. Починаючи з 1 листопада розпочалася збройна інтервенція Польщі, що дало початок затяжній польсько-українській війні в Галичині.

У Буковині ситуація також загострилася до краю. З огляду на становище, що склалося, буковинська делегація Української Національної Ради звернулася із закликом до українського населення краю взяти участь у Всенародному вічу 3 листопада у Чернівцях. Депутати апелювали постановлянням національних держав на теренах колишньої Австро-Угорщини й, врешті, утворенням української державності з центром у Львові. У заклику йшлося до підготовки заміни колишньої австро-угорської адміністрації українською й про те, що необхідно усюди закладати організації «Самооборони» («В кожному селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою вершив свою волю на свій землі»)»²⁰.

У закличному зверненні буковинські депутати УНРади, висловивши протест проти зазіхань румунських бояр, звернулися до народу краю: «Неділі 27-го жовтня зажадали вони для своєї румунської держави цілу Буковину по Дні-

стер, нехтуючи тим самим право українського народу на самоозначення, признаним цілим світом і цісарським маніфестом, і бажають прилучити її до Семигороду. Ніякого Семигороду ми не знаємо і не хочемо знати. Нам наша Україна мати! Своїх сіл і міст та столиці Чернівці ми не дамо нікому відібрати. Ми вистоїмо їх для себе. Чужого не бажаємо й свого не дамо. Тут на нашій землі, під нашою управою не будуть вже бояри панувати. Українська земля для українського мужика! Ми твердо постоїмо, щоби в нашій українській державі наступив також справедливий лад для мужика й робітника. Щоби наша держава давала багатство в культурних доробках нашому народови. Щоби заспокоїла потребу на землю нашого мужицтва Щоби пошанувала робочу силу робітника, давши йому всяку охорону! А це все осягнемо, бо наша влада буде народна, збудована на основі загального, пропорціонального, рівного і тайного права голосування муштин і жінок. Це ж ми осягнемо на свій землі, а не чужій, своїми голосами, а не чужими. Тому ж до праці, твердої, незламної, гарячої, невтомної! Мужчини і жінки, хлопці і дівчата! Інтелігенція, духовенство, учительство, шляхта, селянство, робітництво! Уряди громадські із своїми начальниками! Всі ви діти нашої землі, станьте своїми грудьми за собою, кучіться до самооборони!»²¹.

Людей було закликано зійтися усім з цілого краю, з кожного села, аби вони довели свою готовність служити Вітчизні, в неділю 3 листопада до Чернівців на всенародне віче в Народний Дім, «щоби там вовселюдно об'явити свою волю цілому світові»²².

Тим часом 1–2 листопада 1918 р., за наказом Буковинської делегації УНРади заходами поручника *Іллі Поповича* повстали 3 українські сотні Легіону УСС. З допомогою сотні з полку УСС та озброєних груп залізничників вони роззброїли австрійську залогову міста.

Наступного дня (3 листопада) у Чернівцях відбулося велике народне віче за участі близько 40 тисяч українців, переважаюча більшість з яких проголосувала за возз'єднання з Українською Державою, проголошеною у Львові, хоча й частина підтримала більшовицькі гасла І. Клевчука

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 35–35 зв.

²⁰ Буковина. – 1918. – 2 листопада.

²¹ Там само.

²² Там само.

і С. Канюка про союз із радянським Харковом. Віче одностайно висловило рішучий протест проти злочинних посягань на Буковину з боку румунських Установчих зборів, засудило підступну діяльність Румунської Національної Ради й обрало головою Українського Крайового Комітету Буковини Омеляна Поповича.

Як реакція на активізацію українського політичного руху – розпочалася румунська інтервенція, чому сприяла й позиція представників Антанти. 5 листопада румунським урядом було віддано наказ про напад на українську Буковину. У відповідь 6 листопада 1918 р. українці перебравши владу в Чернівцях (бургомістром міста було призначено *О. Безпалка*). Того ж дня президент краю граф Йосиф Ецдорф передав владу в Буковині представникам румунської та української нації *Аурелу Ончулу* та *Омеляну Поповичу*, що й було засвідчено відповідним протоколом²³. Територіальна приналежність окремих міст та громад до української чи румунської частин краю визначалася за результатами австрійського перепису населення 1910 р. Чернівці мали залишатися «нейтральним міжнародним містом» до остаточного рішення мирної конференції²⁴.

На той час українці-русини становили 26% населення «Великих Чернівців», румуни – 13%, євреї – 32%, німці – 16%, поляки – 13%. Проте українці не були озброєними й масово не самообілізувалися у добровольчі збройні сили. Фактично в оборону української Буковини стали лише нечисленні добровольці та одна сотня УСС-ів, більшість яких, дізнавшись про Листопадовий чин у Львові, подалася у Галичину. Тож за такого співвідношення сил, українці не змогли протистояти румунській армії. 9 листопада дивізія ген. Задіка зайняла станцію Глибока. Крім того, аби заручитися підтримкою Антанти, Румунія тоді ж оголосила війну Німеччині. Омелян Попович виїхав за допомогою до Галичини, залишивши своїм заступником Володимира Залозецького. Проте вже 11 листопада переважаюче румунське військо окупувало Чернівці, а 28 листопада 1918 р. румунський Генеральний конгрес Буковини проголосив «безумовне й на всі

часи» приєднання Буковини і Чернівців до Румунії. 18 грудня король Румунії Фердинанд I затвердив приєднання Буковини до Румунії, а румунський парламент ратифікував цей акт²⁵.

Справа утвердження української державності в Закарпатті також перебувала у критичному становищі, адже окрім досить слабкого і непотужного місцевого українського суспільно-політичного руху, який у 1918 р. практично робив свої перші кроки у політичному житті, на перепоні національного самовизначення закарпатських українців постали досить істотні бар'єри. Серед таких і ставлення до цієї проблеми різних мадярських урядів у Будапешті, які в ім'я збереження цілісності Угорщини, мали намір у кращому випадку нав'язати українцям автономію. Окрім цього Чехо-Словаччина та Румунія, не переймаючись існуючою ЗУНР та правом українців на самовизначення, за підтримки Антанти також прагнули округлити власні терени за рахунок Закарпаття.

Під впливом революційних подій в Угорщині та державотворчих процесів в Галичині у жовтні–листопаді 1918 р. активізувалися й українці Закарпаття, які подібно до галичан почали започатковувати на місцях свої Національні Ради. Тоді ж розпочалися перші спроби налагодження зв'язку та координації дій з Галичиною, згодом – ЗУНР. Утім, реалізації таких намірів значно перешкоджала польсько-українська війна. На початку листопада 1918 р. Національні Ради, які були створені у Пряшеві, Хусті, Любівні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та інших місцевостях, задекларували про прагнення українців-закарпатців увійти до складу ЗУНР, а також до Української Держави в Наддніпрянщині. Зокрема, Свалявська Рада, апелюючи у своєму меморандумі до «14 пунктів» В. Вільсона, заявила прохання до паризької Мирної конференції надіслати війська Антанти, щоби «руський народ міг освободитися з 1000-літнього ярма й прилучитися до Великої України»²⁶.

Протягом 1918 – першої половини 1919 рр. суспільно-політичні події в закарпатському українському середовищі точилися навколо трьох

²³ Kriegs-Ausgabe. – 1918. – № 384. – 7, November.

²⁴ За рішенням цієї конференції такими «вільними містами» стали Данціг (Гданськ) і Фіуме (Рієка).

²⁵ Разом із Буковиною Румунія анексувала протягом 1918–1919 рр. Трансильванію, Банат і Бесарабію. Спроби опору проти окупації – Хотинське повстання (січень 1919 р.) і повстання солдатів-українців 113-го полку в Чернівцях (листопад 1919 р.) були жорстоко придушені окупантами.

²⁶ *Оршан Я.* Закарпаття. – Париж, 1938. – С. 7.

основних центрів – Старої Любовні (згодом – Пряшева) на заході краю, Ужгорода – в центрі та Хуста – на сході. Так, у Старій Любовні 8 листопада 1918 р. відбулося багатотисячне віче представників багатьох українських сільських громад, яке перетворилося на могутню маніфестацію з гаслами возз'єднання всього Закарпаття з Україною. На вічі було утворено впливову *Руську Народну Раду (РНРада)*, яку очолив *М. Якуб'як*, ухвалено *Маніфест «До русинів Угорщини»* з основними гаслами відриву від Угорщини та об'єднання з Україною.

У середині листопада РНРада перенесла свій центр до Пряшева, де 19 листопада 1918 р. скликала чергове масове віче. На ньому були схвалені резолюції про вільне самовизначення українського народу на своїх етнічних землях, повну національну свободу поряд з іншими народами Угорщини. РНРада винесла протест проти можливості розриву національної території і прилучення Закарпаття проти волі його населення до якоїсь іншої держави, окрім української. Подібно до вимог галицької УНРади закарпатська РНРада домогалася окремого національного представництва на Мирній конференції в Парижі²⁷.

Створення Любовинської РНРади, її Маніфест про намір злуки з Україною з ентузіазмом були підхоплені українськими громадами Закарпаття. Тоді ж на сході Закарпаття в містечку *Ясіні* поблизу Рахова на багатотисячному вічі українських гуцулів, яке також проголосило українську владу та приналежність до соборної України, була утворена *Українська Народна Рада* на чолі з *Степаном Ключураком*. Згодом він очолив проголошену тут *Гуцульську Республіку*.

8 січня 1919 р. на засіданні Української Народної Ради Гуцульської Республіки в Ясіні *Іван Марусяк-Кузьмич* у своєму надхненному виступі підсумував: «Ми від Мадярщини відійшли, до України покищо нас не приєднали, хоч наша делегація домогалась цього на засіданні Національної Ради в Станіславові не тільки за нас гуцулів, але за увесь наш народ, що живе під мадярами. Від нинішнього дня за усе, що в нашому Ясіні буде творитися, буде нести відповідальність тільки наша Українська Народна Рада. Нас, членів Ради, за наші діла будуть судити або хвалити не тільки чужі, але й свої рідні. Хочемо, чи

не хочемо, ми залишились самі, тому або здаймося мадярській владі, або діймо самостійно і то так, щоб більше не дістатись до чужої неволі. Тепер такий час, що події швидко міняються, навколо нас ще нема впорядкованих ні держав, ні їхніх границь, тому боронім свою свободу, не віддаймо нікому крім України, боронім наше визволене Ясіня, коли доля так судила»²⁸.

Делегації від Ясінської Ради неодноразово перебували в Галичині, де мали зустрічі з президентом ЗУНР *Є. Петрушевичем* та прем'єр-міністром *С. Голубовичем*. У січні 1919 р., на історичному засіданні УНРади ЗУНР, коли приймалося рішення про об'єднання з УНР, *С. Ключураком* було висловлене прагнення українців Закарпаття про об'єднання з соборною Україною. Він також висловлював прохання допомогти місцевим українцям оволодіти владою в Закарпатті, чого ЗУНР в умовах польсько-української війни була не в змозі зробити (зокрема офіційно визнати українську владу Гуцульської Республіки та включити її до своєї території). Через певний час *С. Ключурак* став уповноваженим представником УНРади ЗУНР–ЗО УНР в Ясіні та *Русько-Української Центральної Народної Ради* в Хусті. У лютому 1919 р. він зустрічався з головним отаманом *С. Петлюрою* й, вочевидь, вони також обговорювали принаймні два питання: допомогу у встановленні української адміністративної влади в Закарпатті та його злуку з УНР.

Згадані події політичної самоорганізації українців викликали велике занепокоєння уряду Угорщини, який окрім певного адміністративного тиску, не міг протидіяти новітньому національно-визвольному рухові, а також з боку найбільш шовіністичних кіл угорського суспільства, москвофільського табору тощо. Проти українських домагань виступало також і угорське духовенство, яке, зокрема, трактувало активізацію русинів-українців не інакше як «русинський бунт». На противагу українському соборницькому рухові, спрямованому на об'єднання з Великою Україною, мадяронами з ініціативи нового угорського уряду в листопаді 1918 р. в Ужгороді було утворено Угро-руську народну Раду (Рада рутенів Мадярії), яка заявила, що угро-руський народ приєднується до своєї батьківщини – Угорщини й виступає за недоторканість її території.

²⁷ *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – Т. 1. – Льв.: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 400–403.

²⁸ *Ключурак С.* До волі (Спомини). – New-York: Carpathian Alliance, 1978. – С. 134–135.

Аби не втратити українське Закарпаття, угорський уряд схвалив закон про автономію Руського Краю, до складу якого входили комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Унг. Приналежність же інших українських місцин мала вирішити Мирна конференція у Парижі. При угорському уряді було створено посаду міністра для справ Руського Краю, яку обійняв відомий політичний діяч А. Штефан. Водночас у Пряшеві під егідою москвофілів було утворено Карпато-руську Народну Раду, лідери якої поширювали в українському середовищі ідею приєднання до Чехо-Словаччини.

Значний вплив на розгортання подій в регіоні справили наступні політичні акції. Серед них – з'їзд представників усього Закарпаття, скликаний 10 грудня 1918 р. за ініціативи щойно сформованого угорського уряду у Будапешті. Як і слід було очікувати, більшість з 500 делегатів були налаштовані лояльно до нової угорської влади і підтримали мадярську владу у напрямі схвалення урядового маніфесту про перебування Закарпаття у складі Угорщині, якому передбачалося надати статус автономії (Руської Крайни). Однак, патріотично налаштована українська громада, на противагу будапештському з'їзду, скликала 18 грудня 1918 р. у Сиготі з'їзд представників Мараморощини, який обрав *Сигідську (Марамороську) Народну Раду*, яка розпочала підготовку до скликання всенародного конгресу українців у Хусті, призначеного на 21 січня 1919 р.

Незважаючи на намагання угорського уряду запровадити для заспокоєння ситуації ідею автономії українського Закарпаття (X окремий закон від 24 грудня 1918 р.), за яким до складу «Руської Крайни» передбачалося влучити 4 комітати – Ужгородський, Бережанський, Угочанський та Мараморошський, а інші – Земплинський, Шаришський, Спишський передати словакам, її підтримувало незначне коло української громади. Серед них відверто мадяронська будапештська «Руська Народна Рада» та ужгородська «Рада Угроруського Народу», які намагалися мати бодай «синицю в руці».

Посильну участь у вирішенні долі українського Закарпаття намагалася брати й ЗУНР. Так, у грудні 1918 р., базуючись на соборницьких позиціях, проголошених УНРадою 19 жовтня 1918 р.,

Є. Петрушевич вів нелегкі переговори з урядом Угорщини, який намагався примусити Українську державу зректися Закарпаття. Намагаючись не порушити приязних відносин з Угорщиною, українська сторона все ж наполягала на своєму – приналежність Закарпаття мав визначити всенародний плебісцит і Паризька Мирна конференція²⁹. Однак переговори виявилися безрезультатними. Більше того, угорська влада ввела війська до Ясіні, намагаючись таким чином припинити політичний рух українців-закарпатців. Виходячи з цих обставин ЗУНР, на початку 1919 р. вдалася до рішучих кроків, які мали захистити національні інтереси та кардинальним чином вирішити державницьку проблему в Закарпатті.

Поштовхом до її реалізації стало рішення УНРади у Станіславові 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР. На згаданому історичному засіданні УНРади були гаряче зустрінуті присутні представники від закарпатців (Ясінська Народна Рада), які склали заяву про прагнення прилучитися до Соборної України і висловили прохання у наданні допомоги з боку ЗУНР та УНР у звільненні від угорської влади. Ці побажання були озвучені закарпатською делегацією й на нараді з президентом Є. Петрушевичем. 4 січня 1919 р. народне віче українців у Сиготі ухвалило заяву своїх представників в Станіславові³⁰.

Виходячи з загальновизнаного на той час принципу права націй на самовизначення, компактного розселення на власних етнічних теренах Закарпаття, українці «де-юре» мали беззаперечне право на власну державність. Мали вони й право на отримання допомоги від суміжної ЗУНР. Однак справа ускладнювалася тим, що західноукраїнська держава в противагу своїм супротивникам, які претендували на ці терени (Румунія, Чехо-Словаччина), не мала ні міжнародно-дипломатичних важелів впливу, ані могутньої армії на випадок «збирання земель» силою. Тому на той час українське Закарпаття могло розраховувати на допомогу з боку ЗУНР лише у «приватній формі». Відповідні доручення про координацію дій з закарпатськими повстанцями, надання допомоги військовими кадрами (переважно інструкторами) та озброєнням були доручені державному секретареві військових справ

²⁹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Льв.: ОЛІР, 1995. – С. 72.

³⁰ Дорошенко Д. Угорська Україна. – Прага: Вид-во «Всесвіт», 1919. – С. 28–31 Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; – Філадельфія, 1960. – С. 241–243.

ЗУНР Д. Вітовському. Ці наміри, про що вказує низка спогадів (зокрема відомого політичного діяча Л. Цегельського), були оповиті таємницею і про них знали далеко не всі члени уряду³¹.

У результаті, на початку січня 1919 р., намагаючись вирішити справу до заключного акту об'єднання з Великою Україною, майже одночасно з Коломиї до Ясіні, в напрямі Сигіт–Хуста та з Станіслава на Мукачеве залізничними шляхами вийшли дві експедиції українських військ. Коломийська група 8 січня 1919 р. взяла участь в українському повстанні в Ясіні та відновленні там *Гуцульської Республіки*, від імені якої відозвою від 10 січня було задекларовано її приєднання до ЗУНР та Соборної України. Намагаючись не довести справи до міжнародного конфлікту, уряд ЗУНР терміново направив до Будапешта ноту, в якій повідомлялося, що вищевказане просування українських військ не спрямоване проти Угорщини, а є превентивною акцією з метою випередити румунську та чеську окупацію, а з Угорщиною ЗУНР і надалі прагне мати дружні відносини й долю українського Закарпаття прагне вирішувати спільно. Тим часом було вирішено продовжити просування українських військ, намагаючись витіснити військові підрозділи угорців та не призводити до сутичок. Одночасно з цим було прийнято рішення повідомити уряди Чехо-Словаччини та Румунії, що українські війська на терені Закарпаття не мають намірів вийти за межі етнічних українських земель³².

Кількатисячне українське формування з буюковинських добровольців, міліціонерів та близько 500 військовиків Галицької Армії зайняли адміністративний центр Мараморошу – Сигіт, внаслідок чого фактично було відкрито шлях і до Хуста, де незабаром мав відкритися Всеукраїнський конгрес (Собор) закарпатських українців. Пресові агенції ЗУНР у цей час з великою ейфорією повідомляли, що українські війська у відповідь на звернення народних рад Угорщини зайняли етнічні українські терени Закарпаття³³ з метою завершити його злуку з соборною УНР. Вважалося, що справа приєднання до Української держави Закарпаття є вже доконианим фактом. Однак 17 січня 1919 р. румунські війська перейшли кордон і зненацька заволоділи

Сиготом, примусивши українців з великими втратами відступити³⁴. Намагаючись уникнути військового конфлікту з Румунією, військові підрозділи ГА були терміново відкликані на територію ЗУНР, що, безперечно, значно знизило активність державотворчих процесів на Мароморощині. Станіславська група після звільнення низки населених пунктів та роззброєння угорських частин, теж зазнала поразки під Мукачевим і через тиждень була вимушена повернутися у Галичину.

Дещо пізніше, 19 січня 1919 р. з Самбора для зайняття комітату та міста Ужгород була відправлена третя група. Залога ГА, якій було доведено командуванням, що ця територія вільна від іноземних військових формувань, мала зайняти адміністративний центр і проголосити українську владу згідно з Конституцією ЗУНР та постановою УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання усіх українських земель у Суверенну Соборну Державу. Отримавши терміновий наказ про виступ у Самборі, де розміщувався Запасний Кош, вдалося сформувати «окупаційний загін» в неповну сотню вояків з одним кулеметом. До речі, помічником командира загону був четар М. Яворський, відомий згодом марксистський історик Радянської України. Однак загін, наштовхнувшись на чеські частини, які за мандатом Антанти окупували частину Закарпаття по демаркаційному кордону Ужок–Ужгород та р. Уж, після безуспішних переговорів був також вимушений повернутися на територію Галичини.

Саме в цей час в Ужгороді велику активність проявили місцеві громадсько-політичні угруповання українців та представники американської еміграції, які розпочали практичні кроки по зближенню з Прагою. На випадок наступу реакції в Угорщині, *Ужгородська Рада*, бажаючи захистити свої мінімальні права на автономію міжнародними гарантіями, які передбачалося отримати від паризької Мирної конференції, звернулася на початку січня 1919 р. до уряду Чехо-Словаччини про зайняття Закарпаття своїми військами.

Таким чином, січнева спроба ЗУНР блискучим рейдом допомогти закарпатським українцям у національному звільненні й захистити кордони української державності зазнала поразки. Її причина полягала не лише у нечисленності

³² Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Т. 2. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 57–58.

³³ Нове життя (Станіславів). – 1919. – 17 січня.

³⁴ *Куциньський А.* Закарпаття в боротьбі (Спогад). – Буенос-Айрес: Вид-во Ю. Середяка, 1981. – С. 26–27.

експедиційних військ (в умовах пасивних дій Угорщини та досить компактного розселення українців це, можливо, було не головним), але й у відсутності на тлі антиукраїнської пропаганди зв'язку та координації дій з місцевими громадсько-політичними силами, селянством, зокрема, на Мукачівському та Ужгородському напрямках, які не підтримали підрозділи Галицької Армії³⁵. Однак, головною причиною невдачі зазначених зусиль уряду ЗУНР, окрім відомого фактора перебування угорських військ, стала окупація краю регулярними військами Румунії та Чехо-Словаччини, що супроводжувалася політичною підтримкою й тиском держав Антанти, які виявилися непереборним заборолом українському державницькому поступу у цьому регіоні.

Тим не менш, незважаючи на військові дії та окупацію іноземними військами на *Загальному Соборі всіх русинів, живючих в Угорщині* (Хуст, 21 січня 1919 р.) 420 делегатів, що представляли 429 тис. українців (з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Шариш, Земплин, Спиш, Абауй, Торна), було прийнято рішення, відповідно до «14 пунктів» В. Вільсона, про скасування закону угорського уряду щодо Руського Краю та про приєднання Закарпаття до Соборної України без жодних застережень. Зокрема в *Ухвалі Всенародних зборів угорських українців* від 21 січня 1919 р. зазначалося, що «Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 р. ухвалюють з'єднання комітатів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанню сеї злуки узглядила окреміше положення угорських Українців»³⁶.

На цих Зборах українці Закарпаття заявили також, що вони не визнають «десятого закону» про «Руську Країну», даного в Будапешті у 1918 р., бо ухвалено його без воли народа і без його заступництва»³⁷. Відтак Збори постановили, що український народ не вишле своїх послів до угорського парламенту. Було також оголошення загального прохання, аби українське військо (Галицька Армія) обсадило комітати, заселені українцями, і щоби захистило населення Закарпаття. При цьому Всенародні Збори приві-

тали усі визволені народи Австро-Угорщини: чехо-словаків, балканських слов'ян («Юго-Слав'ян»), румунів, поляків і німців, а також мадьярський народний уряд, який, «стоячи на демократичних основах», визнав право самовизначення народів і не вживав «ніяких насильств проти політичного організування українського народу і проти висловлення його правдивої волі»³⁸. Було висловлено подяку й усім державам Антанти та їх союзникам, «що боронили демократичний дух і вибороли пригнобленим народам свободу», та прохання допомогти втілити у життя прагнення і ухвалені рішення закарпатських українців.

Всенародні Збори обрали «для ведення справ українського народу» *Центральну Народну Раду* зі 100 членів і надали їй повноважність заступати угорських українців усе і всюди, де цього буде потрібно перед усіма народами, і зробити усе, «що кожного часу в інтересі українського народу вважає за потрібне»³⁹. Окрім обрання Центральної Української Народної Ради в Угорщині на чолі з *Михайлом Брацайком*, Собором була також сформована делегація до Києва у справі об'єднання. При цьому було висловлене прохання до лідерів української держави у Києві про надання термінової допомоги. Але, як відомо, ні УНР, ані ЗУНР – ЗО УНР на військовому та дипломатичному рівні, крім деякої допомоги продовольством Гуцульській Республіці, дієвого сприяння державотворчим процесам у Закарпатті надати не могли.

Відтак іноземні (чеські та румунські) війська окупували територію Закарпаття (принагідно нагадаю, румунами було окуповано й анексовано українські Буковина та Бессарабія). Приводом до інтервенції послуговували окремі статті Версальської та Сен-Жерменської мирних угод між Антантою та Центральними державами, відповідно до яких західноукраїнські землі передавалися на автономних засадах тим національним державами, які утворилися на терені колишньої Австро-Угорської імперії.

При цьому слід зауважити, що єдина незалежна українська територія в Закарпатті – *Гуцульська Республіка з центром у Ясіні на Мараморощині*, проіснувала ще до середини 1919 р.

³⁵ Ключурак С. До волі (Спомини). – New-York: Carpathian Alliance, 1978. – С. 151.

³⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень: Український соціологічний інститут, 1922. – С. 59–60.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

Це було національне адміністративно-політичне утворення з відповідними державними ознаками – своєю законодавчою та виконавчою владою, народною «армією» (400 міліціонерів), самодостатнім господарським та культурним життям. Прапор республіки був синьо-жовтий.

До законодавчого органу – *Гуцульської Народної Ради* – входили українці, німці та євреї. У Республіці, яка поширювалася на терени навколо Ясіня з 20-тисячним населенням, вільно вживалися угорські крони та українські гривні, у школах було запроваджено українську мову навчання. Після окупації Гуцульської Республіки військами Румунії частина гуцулів перейшла до Галичини, утворивши у складі ГА бойову Гуцульську сотню. У подальшому гуцульський курінь приймав участь в охороні урядів УНР та ЗО УНР у Кам'янці-Подільському, воював у складі Діючої армії УНР⁴⁰.

У зв'язку з вибухом угорської соціалістичної революції та утворенням Угорської Радянської Республіки державотворчий процес в Закарпатті протягом березня–квітня 1919 р. розвивався за цілком новим сценарієм. Радянський уряд Республіки, виходячи з гасла самовизначення всіх народів Угорщини, проголосив державну автономію Руського Краю. У краї розпочався процес соціалістичних перетворень, до яких широко залучилося і місцеве українське населення. Зокрема, було сформовано Закарпатську червону гвардію, яка нараховувала понад 6 тис. бійців й відзначилася в боях проти іноземної інтервенції. Однак вже на початку травня 1919 р. Закарпаття було цілковито окуповане військами Чехо-Словаччини та Румунії.

У цей час визначальну роль у втіленні державотворчих прагнень українців Закарпаття все більше починає відігравати чисельна українська еміграція в США. Ще у липні 1918 р. на з'їзді представницького органу – Ради Американських Русинів (Народна рада Русинів Злучених Держав, Гомстед, 23 липня 1918 р.) була висловлена думка, що у разі неможливості здобуття політичної незалежності (або автономії) Закарпаттю, слід прагнути до об'єднання з Галичиною та Буковиною в одній державі. Однак, коли ці вимоги у жовтні 1918 р. були доведені до президента США В. Вільсона, то з його боку вони були розцінені

як непрактичні. Він же підштовхнув українське представництво в США до вступу до Середньоєвропейського демократичного союзу, головою якого був Т. Масарик⁴¹. Під безпосереднім впливом чесько-словацького політичного союзу, політика українсько-чеського зближення, що була проголошена на з'їзді американської Ради в Скрантоні (12 листопада 1918 р.), призвела до листопадового плебісциту української громади США, який пройшов під гаслом: «Угро-руська країна буде незалежною державою в етнографічних кордонах у федерації з Чеською Республікою». По питанню ж щодо державності Угорської Русі голоси плебісциту (про що було без промедління повідомлено телеграфом чеським дипломатам у Париж) поділилися наступним чином: з загальної кількості в 1 тис. 113 осіб – 732 (66%) висловилися за прилучення Закарпаття до Чехо-Словаччини, 310 (28%) – за злуку з Україною, 12 (1%) – за злуку з ЗУНР, 10 (до 1%) – за об'єднання з Росією⁴².

Такий несподіваний вибір пояснювався не лише браком інформації про державне будівництво в ЗУНР, що надходили скупими і далеко не завжди об'єктивними телеграфними повідомленнями, але й впливами Т. Масарика серед карпато-українців США, який запевняв про можливість забезпечити національно-державні права українців у складі Чехо-Словаччини. Українська еміграція в США й надалі намагалася впливати на події в Закарпатті у відповідному напрямі.

В умовах безнадії на об'єднання з Великою Україною та перспективи бути розчленованими між різними державами у травні 1919 р. Ужгородська, Пряшівська та Хустська Народні Ради об'єдналися у *Центральну Руську Раду* в Ужгороді, яка 8 травня 1919 р. проголосила злуку з Чехо-Словаччиною на правах національної, культурної та господарської автономії. Одночасно з цією широко відомою подією, 7 травня у Станіславові, до якого наближалися польські війська, відбувся з'їзд представників 62 громад Закарпаття. Зібрання винесло резолюцію домогатися на Мирній конференції в Парижі приєднання русинів-українців до України, виведення з її території угорських, а також чеських та румунських окупаційних військ.

Проте, Антанта на той час переймалася іншою проблемою – збройною інтервенцією проти

⁴⁰ *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – С. 407.

⁴¹ *Оршан Я.* Закарпаття. – С. 2.

⁴² *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984. – С. 18.

Угорської Радянської Республіки. Виходячи з власних геополітичних інтересів, без участі українців згодом була вирішена й доля усього Закарпаття. Рішенням Паризької мирної конференції основна частина краю була приєднана до Чехо-Словаччини, інша – до Румунії. Таким чином, за збігом обумовлених обставин як внутрішнього характеру, так і несприятливих зовнішніх чинників, встановлення української державності в Закарпатті протягом 1918–1919 рр. зазнало поразки, відтермінувавши питання про національне звільнення українців у цьому регіоні ще на декілька десятиліть.

Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України

Як вже зазначалося вище, 18 жовтня 1918 р. у Львові сформувалася Українська Національна Рада (УНРада) на чолі з Є. Петрушевичем⁴³, яка взяла у свої руки провід національно-визвольним рухом у західноукраїнських землях. Наступного дня (19 жовтня) вона проголосила, що Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, які «творять цілісну українську територію, уконститууюються... як Українська Держава».

Слід зауважити, що назву «Українська Держава» для молодого державного утворення в Західній Україні було обрано не випадково, а з огляду на вже існуючу Українську Державу в Наддніпрянській Україні на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Таким чином західні українці ототожнювали себе як єдиний організм з усім українством зі столицею у Києві та з перспективою, в разі зміцнення гетьманської Української Держави, об'єднання з нею. В іншому ж випадкові, мали б існувати два окремих українських державних організми⁴⁴.

6 жовтня 1918 р. на урочистому відкритті Державного Українського університету у Києві велике враження на присутніх справила коротка промова представника західноукраїнських земель, члена австрійського парламенту д-ра Л. Цегельського, який зокрема виголосив: «Переповнене моє серце почуттям радості і триумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будучину українського народу. Українська

нація прилучилася до європейської культури, і це прилучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, браття, пригорнете й нас, галичан, до себе...»⁴⁵. Злука двох частин одного народу закономірно мусила настати, її передчуття вже віяло у повітрі.

1 листопада 1918 р. у Львові перемогло збройне повстання, внаслідок якого заступник урядового намісника Галичини та делегація УН-Ради підписали акт про передачу останній всієї повноти влади. 3 листопада 1918 р. на 10-тисячній українській маніфестації в Чернівцях УН-Раді було передано всю повноту влади у Буковині⁴⁶. Листопадовий чин, цей державотворчий переворот на наших західних землях, змобілізував, об'єднав та згармонізував галицьких українців, тобто всі їхні партії, в одну українську державницьку громаду, чого не можна було ніяк довершити у Великій Україні. Українці Галичини одразу ж заявили про намір творити національну державність та інкорпоруватися у єдину соборну структуру з Гетьманатом, який існував тоді в Наддніпрянській Україні. Перші листівки учасників листопадового чину заявляли про проголошення на західних землях Української Держави, адже саме таку офіційну назву мала гетьманська держава по обидва береги Дніпра зі столицею у Києві. Проте перебіг зовнішніх військово-політичних обставин і внутрішньої соціально-політичної ситуації кардинально змінили шлях об'єднавчих тенденцій і намірів усіх суб'єктів тогочасного українського політикуму.

Тим часом у Наддніпрянщині радикальна соціалістична опозиція готувалася до повалення Гетьманату П. Скоропадського. 5 листопада УН-Рада вислала до Києва двох представників (О. Назарука і М. Шухевича) із завданням встановити контакт з гетьманським урядом, отримати від нього допомогу (перш за все військову) і визначитися щодо якнайшвидшого об'єднання західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною. 6 листопада 1918 р. О. Назарук та М. Шухевич були прийняті гетьманом П. Скоропадським. Делегати просили у керівника Української Держави допомоги у протидії полякам.

⁴³ Нова Рада. – 1918. – 1 листопада (19 жовтня).

⁴⁴ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; – Філадельфія, 1960. – С. 29–31.

⁴⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. II. – К.: Темпора, 2002. – С. 246.

⁴⁶ Нова Рада. – 1918. – 28 (15) листопада.

Уряд гетьмана, згідно бюджетного зведення, виділив з державної скарбниці графою надзвичайних видатків в допомогу Західній Українській Республіці 6 млн. крб, кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн. австрійських крон⁴⁷. Крім того, нелегально в розпорядження Галицької армії було надано летунську сотню⁴⁸. Також перейти кордон на допомогу західним українцям було запропоновано й Окремому загонові Січових стрільців з броневих автомобілями та важкою артилерією⁴⁹. Проте самі Січові стрільці, готуючись у той час до повстання проти гетьмана, відмовилися їхати в Галичину⁵⁰.

У наддніпрянських газетах з'явилися оголошення із закликами творити добровольчі загоны й подаватися на захід у допомогу братам-українцям, створювалися збірні пункти тощо. «Ми мусимо негайно взяти в руки зброю і з зброєю в руках або померти, або добути волю нашому народу, – виголошувалося в одному з них. – Ви знаєте що робиться в Галичині. Нема чого чекати, ні допомоги, ні поради нам не буде ні від кого. Згадайте, милі браття, як недавно, тут над Дніпром в тяжку годину всі галичане-вояки і просто горожане брати й сестри разом до зброї стали і спасли від смрти не тільки тисячі людей але й саму державу... Згадайте поміч їх весь час в будові України. Прийшла черга до нас. Ми мусимо віддячити їм не словом, не хвалобою; а виступом фактичним зі зброєю в похід. Отож, брати, не гайте часу, записуйтеся найшвидше в охочі полки, а Ви землі козачої краса, найкращі сестри, записуйтеся в сестри «Червоного Хреста»»⁵¹.

Утім на той час, зважаючи на зміну зовнішньополітичної ситуації навколо України взагалі й Гетьманату зокрема, а також з огляду на загострення соціально-політичної боротьби всередині країни, офіційний Київ за тих умов не міг дозволити собі легально прийняти Західну

Україну в лоно єдиної державності. До того ж провідникам української національної революції в Західній Україні стало відомо, що у Великій Україні незабаром вибухне повстання під проводом Директорії й з Січовими стрільцями в авангарді. Тож ставало зрозумілим, що гетьманську владу, яка без підтримки німецьких військ була практично беззахисною, найімовірніше буде повалено. Відтак наддніпрянської Української Держави не стане, а має знов відродитися Українська Народна Республіка (УНР).

За таких умов, 9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було вирішено дати державі іншу назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Того ж дня УНРадою було сформовано вищий виконавчий і розпорядчий орган – тимчасовий Державний секретаріат (Рада державних секретарів) на чолі з К. Левицьким. Наступного дня, 10 листопада, він склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі. Українська Національна Рада визначила йому чітку лінію дальшого державного будівництва: вжити усіх необхідних заходів «для з'єднання всіх українських земель в одну державу», не ізолюватися від вже існуючої на сході Української держави, шукати шляхів для утворення єдиної соборної Української держави й до об'єднання усіх українських земель, усього українського народу. Про негайне об'єднання не йшлося з огляду на невизначеність політичного становища в Наддніпрянській Україні.

Тим часом 13 листопада 1918 р. в Наддніпрянській Україні було утворено Директорію, яка очолила протигетьманський виступ Січових стрільців, а згодом й повносяжне народне повстання⁵². У цей час становище ЗУНР почало погіршуватися. Під тиском поляків УНРада (законодавчий орган) і Державний секретаріат (уряд)

⁴⁷ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 194; Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – Хутір діда Петра (США), 1973. – С. 233.

⁴⁸ Гай-Нижник П. Перша летунська сотня Української Галицької армії // Батьківщина (Київ). – 1998. – № 1778. – Вересень. – С. 4.

⁴⁹ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – С. 15–22.

⁵⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. – Відень, 1921. – С. 6–7; Костицький М. В., Тицик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). – Льв., 1992. – С. 49

⁵¹ Нова Рада. – 1918. – 9 листопада.

⁵² Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // Гілея. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

ЗУНР переїхали зі Львова до Тернополя, а потім – до Станіслава. Незважаючи на складне становище обох нових національних державних утворень, їхнє керівництво продовжувало справу об'єднання України. Провідна роль у цій історичній справі належала діячам Наддністрянської України. Розуміючи, що воз'єднання могло реалізуватися тільки на ґрунтовних правових засадах, Державний секретаріат ЗУНР виробив проект попереднього договору і спрямував до Директорії, яка перебувала на той час у Фастові, свою уповноважену делегацію (Д. Левицького і Л. Цегельського). У той же час, 30 листопада 1918 р. у Києві О. Колесса від імені УНРади зробив офіційну заяву гетьманові П. Скоропадському про утворення самостійної Української Держави на західних українських землях.

Після докладного обговорення проекту Директорія і делегація ЗУНР 1 грудня 1918 р. на станції Фастів (Київщина) у залізничному вагоні підписали *Передвступний договір між Українською Народною Республікою й Західно-Українською Народною Республікою про злуку обох українських держав в одну державну одиницю*, в якому, зокрема, зазначалося:

«1. Західно-Українська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою – значить заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілоти, в Українську Народню Республіку.

2. Українська Народня Республіка заявляє цим рівнож свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народною Республікою – значить заявляє свій намір прийняти всю територію й населення Західно-Української Народньої Республіки, як складову частину державної цілоти, в Українську Народню Республіку»⁵³.

Представники обох сторін заявили, що цим передвступним договором вважають себе взаємозобов'язаними у найкоротшому часі укласти державну злуку аби щонайшвидше утворити справді одну неподільну державну одиницю.

«Західно-Українська Народня Республіка, – говорилося далі у передвступному договорі, – з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правовими інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішності життя на своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народньої Республіки, дістає територіяльну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацію її рішень компетентними законодавчими й правительственими державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні умовини злуки обох держав»⁵⁴.

Цей договір було списано у двох примірниках (у двох окремих оригіналах), призначених по одному для урядів кожної з обох держав. Він міг бути опублікований за згодою обох урядів, тобто – Директорії УНР й Ради державних секретарів ЗУНР. Від імені Директорії договір підписали її члени В. Винниченко (як голова), О. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра (як головний отаман), а від імені уряду ЗУНР – повновласники Ради державних секретарів Л. Цегельський та Д. Левицький. При цьому належить зауважити, що ЗУНР зберігала за собою права «територіяльної автономії, котрої межі означить в хвилі реалізації злуки обох республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними правительственими державними органами обох Республік. Тоді, – як акцентував В. Винниченко, – також установлені будуть умовини злуки обох Держав»⁵⁵.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, а вже 19 грудня 1918 р. до Києва урочисто в'їхала Директорія. На історичній арені знову була відновлена Українська Народна Республіка. По той же бік Збруча, 3 січня 1919 р. на сесії УНРади у Станіславі було прийнято *Ухвалу «Про злуку Західно-Української Народньої Республіки з Українською Народною Республікою» в «одну, одноцільну, суверенну Народню Республіку»*, тобто було ратифіковано фастівську угоду від 1 грудня 1918 р.⁵⁶

⁵³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – Київ; – Відень, 1920. – С. 254–256.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Відродження. – 1918. – 28 (15) грудня.

⁵⁶ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народньої Республіки. – 1919. – № 1. – 31 січня. – С. 1.

Про цей факт державний секретар військових справ ЗУНР Д. Вітовський негайно повідомив керівництво УНР: «До Головного Отамана Українського Республіканського війська С. Петлюри. Київ. Із Станіславова. 3/1. Українська Національна Рада Західно-Української Народної Республіки на засіданні дня 3-го січня одноголосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Укр[аїнської] Народної Республіки в одну одноцільну Українську Народню Республіку. Хай злука, спаяна спільною пролітою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу»⁵⁷. На тому ж таки засіданні УНРади було також обрано делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття у кількості 36 осіб на чолі з Л. Бачинським (Л. Бачинський, Л. Цегельський, Р. Перфецький, С. Вітик, письменник В. Стефаник та інші), яка прибула до Києва 16 січня і взяла участь у спільних засіданнях Директорії та Ради народних міністрів УНР⁵⁸.

11 січня 1919 р. газети опублікували офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з повідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей⁵⁹. 16 січня 1919 р. до столиці України було надіслано офіційне звернення голів усіх гілок влади ЗУНР до Директорії УНР з повідомленням про ратифікацію Західною Україною фастівських домовленостей. У цьому зверненні під назвою «До Світлої Директорії Української Народної Республіки у Києві», підписаному в Станіславові представниками усіх гілок влади ЗУНР (за президію Української Національної Ради звернення підписали Л. Бачинський та С. Левицький, а за Раду державних секретарів – її президент С. Голубович та державний секретар і управитель закордонних справ Л. Цегельський). У зверненні верховна влада ЗУНР повідомляла Директорію УНР:

«Президія Національної Ради і Рада Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки мають честь подати отсим до відома Світлої Директорії і Правительства Української Народної Республіки, що Українська Націо-

нальна Рада, яко найвищий законодавчий орган Західно-Української Народної Республіки, на торжественнім засіданні в Станіславові, дня 3 січня 1919 року, одноголосно рішила, що слідує:

«Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднання з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення цієї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 року у Хвастові та поручає Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським правительством для офіназлізованя договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори об'єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою як її виконавчий орган. Підписані Президія Української Національної Ради та Рада Державних Секретарів подають се до відома Верховної Української Народної Республіки через окрему торжественну депутацію, зложеною з представників усіх державних чинників і усіх кругів населення Західно-Української Народної Республіки, а zarazом висилають окрему комісію, що має з правительством Української Народної Республіки увійти в близчі переговори що до способу зреалізованя вище наведеної ухвали»⁶⁰.

22–24 січня 1919 р. за сценарієм І. Огієнка у Києві відбулися *всенародні свята з нагоди річниці IV Універсалу УНР і народження Соборної України*. З цього приводу Директорія видала Універсал, у якому говорилося: «Від нині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина,

⁵⁷ Нова Рада. – 1919. – 5 січня (23 грудня).

⁵⁸ Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2002. – С. 89.

⁵⁹ Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, арк. 5; Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня.

Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна...». Представниками від ЗУНР на святі були: Л. Бачинський, Л. Цегельський та С. Вітвицький⁶¹. Ідея соборності українських земель стала дійсністю⁶².

22 січня 1919 р. з самого ранку у столиці тривали приготування до свята. День був морозний, дерева вкрито інеєм. Будинки, надто на прилеглих до Софіївського майдану вулицях, декорувалися українськими прапорами, килимами і полотнищами з яскравими українськими візерунками. Особливо гарно задекоровано Софійську площу та сусідні вулиці. З-поміж них вирізнявся будинок, де містилася центральна контора телеграфу, та дім Київського губерніального земства. Тут на балконах були вивішені портрети і погруддя Тараса Шевченка, прибрані національними стрічками, а також прапори. На Триумфальній арці при вході з Володимирської вулиці до Софійської площі красувалися старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. По всьому майдані на стовпах височіли герби чи не усіх українських губерній і святочні плакати.

Об одинадцятій ранку під звуки музики почали маршувати на майдан українські піхотні частини, артилерія та самострільні команди, котрі стали шпалерами з усіх чотирьох боків площі. За військом рушили люди, зібралася велика кількість народу, заповнила всю площу й сусідні вулиці. Чимало з присутніх забралися на дерева, щоб звідти краще побачити дійство. Розміщенням делегацій по місцях та всім церемоніалом свята завідував артист М. Садовський. Незабаром поперед війська стали нові шерехи з учнів, котрі в супроводі вчителів прийшли з національними прапорами і плакатами. З численних делегацій, що прибули на урочистості, першими з'явилися службовці залізниць з великим транспарантом, на якому було написано: «Слава українським Героям!» Опісля надійшли делегації від міністерств та інших установ, були хресні ходи з усіх київських церков. Духовенство зібралася у Софіївському соборі на Службу Божу. Її правив єпископ черкаський Назарій. На майдані ставало дедалі тісніше⁶³.

О 12-й годині у Києві на Софіївському майдані у святковій обстановці (день був оголошений вихідним) відбулася урочиста церемонія Злуки. З Софіївського собору під звуки дзвонів з Мазеписької дзвіниці та гук гармат з Печерська вийшло численне духовенство з іконами та хоругвами на чолі з архієпископом Агапітом й зайняло місця навколо зведеного на майдані аналоя. У церковній процесії архієпископ катеринославський Агапіт і єпископи: мінський Георгій, вінницький Амвросій, черкаський Назарій, канівський Василь, уманський Дмитрій.

О 12 год. 25 хв. дня заграв оркестр й залунали захоплені вигуки «Слава!». На майдан прибули члени Директорії у повному складі й делегація від ЗУНР (з представників Галичини, Буковини і Закарпаття), які зайняли відведені для них задалегідь місця. В. Винниченко та С. Петлюра приїхали разом в одному автомобілі. Поряд з ними розташувалися члени Ради народних міністрів УНР на чолі з В. Чехівським, увесь склад дипломатичного корпусу, що перебував у Києві, представники Українського національного союзу, найвищі цивільні та військові достойники, делегати Всеукраїнського Трудового конгресу та інші присутні гості та мешканці столиці.

Військовий оркестр заграв Національний Гімн «Ще не вмерла Україна!». *Акт Соборності* розпочав своїм привітанням представник Української Національної Ради, голова делегації ЗУНР Лев Бачинський. Коли вгамувалися вітальні крики й вигуки, представник ЗУНР д-р Лонгин Цегельський у присутності багатьох тисяч людей зачитав Ухвалу Президії Української Національної Ради і Державного секретаріату від 3 січня про волю ЗУНР об'єднатися в одну Українську соборну державу. Цю заяву всі учасники сприйняли довготривалими оплесками й вкрили вигуками «Слава!». За цим д-р Олесницький зачитав цей же текст французькою мовою. Далі запальну промову виголосив голова Директорії УНР Володимир Винниченко.

Коли вгамувалися вигуки «Слава!», член Директорії проф. Федір Швець зачитав Універсал Директорії до народу українського, підписаний усіма її членами 22 січня:

⁶¹ Андрієвський В. З минулого. – Т. II. – Берлін, 1921. – С. 102–112.

⁶² Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.; *Haj-Nizsnyk P. A ket orszagresz egyesulese: az egyseges Ukrajna eszmejenek megvalosulasa es csodje // Hromada. – 2009. – № 1 (99). – январь-февраль; – № 2 (100). – марциус-апріліс.*

⁶³ ЦДАВО України, ф. 3505, оп. 1, спр. 136, арк. 1–1 зв.

«Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою – в одноцілну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду»⁶⁴.

Після цього архієпископ Агапіт відслужив з духовенством молебень у намірах українського народу й Української держави. Відбувся військовий парад Січових стрільців, якими командував полковник Євген Коновалець. Після урочистої військової маршової ходи, у своєму виступі Симон Петлюра, зокрема, виголосив до людної: «Громадяне! Тільки тоді ми будемо кричати «Слава!» вільними грудьми, коли зміцнимо нашу владу, коли настане спокій нашій землі. Всі, як один чоловік, станьте плечем до плеча на оборону рідного краю від ворогів наших. Я як

Отаман всього війська Українського кажу вам, що зо всіх боків оточені ворогами. Не слів, а діла чекає від вас Українська Народня Республіка. Доведіть своєю чесною роботою свою любов до неї, доведіть, що ви гідні сьогодняшнього свята. Я сам буду кричати з вами «Слава!», коли ні одного ворога не буде на нашій території. Перед вами пройшло Українське Республіканське Військо, котре не шадить свого життя й сил у боротьбі з ворогами. Допоможіть же і ви йому одержкою, харчами. Підтримайте ж Республіку, котрій ви кричите «Слава!», не словом, а ділом».

Наступного дня, 23 січня, у столиці розпочав свою роботу Конгрес Трудового народу України, який відкрився з оголошення тих самих документів. Конгрес одноголосно ратифікував Універсал Злуки⁶⁵. На знак цілковитої згоди депутати повставали з місць, аплодуючи.

Відлуння прийняття Акту Злуки святочною хвилею прокотилося містами, містечками і селами усієї України, в яких громадяни об'єднаної Української Держави відзначали День відновлення її Соборності.

28 січня 1919 р. в Універсалі Трудового Конгресу України до українського народу з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддніпрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні Конгресу 24 сього січня»⁶⁶. Членів УНРади було обрано до Президії Трудового конгресу (Т. Старуха – від галицьких партій, С. Вітика – від українських соціал-демократів) та введено до його комісій (Т. Старуха, І. Калиновича, П. Шекерика-Дониківа). До складу Директорії було введено голову УНРади Євгена Петрушевича, а членів УНРади – А. Крушельницького, О. Назарука, Л. Цегельського, О. Безпалка та В. Темницького було призначено міністрами Української Народної Республіки. Після Акту соборності ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР).

Золотий лев на блакитному тлі, як герб

⁶⁴ Там само, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, арк. 5; Нова Рада. – 1919. – 11 (24) січня

⁶⁵ Мазена І. Україна в огні і бурі революції. – Т. 3. – Прага, 1942. – С. 168–169.

⁶⁶ Вістник Української Народньої Республіки. – 1919. – Ч. 4. – 7 лютого.

⁶⁷ Голова Комісії – головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський (в. о. секретаря комісії).

ЗУНР, поступився тризубові. Утім 21 січня 1919 р., у переддень ухвалення Акту Злуки, на своєму першому засіданні Комісія у справах вироблення проекту герба Української Народної Республіки⁶⁷ дійшла висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливки, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель⁶⁸.

Тим часом Трудовим конгресом було вирішено, що Декларацію про Злуку у майбутньому мають затвердити Всеукраїнські Установчі збори, які передбачалося скликати найближчим часом з території всієї України. До того часу ЗО УНР залишалася при власних законодавчих та адміністративно-виконавчих органах влади – УНРаді й Державному секретаріаті. Було погоджено військове командування на фронтах, введено спільну валюту, створено окреме Міністерство для справ ЗО УНР, а також обрано спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію. Навесні, 30 березня 1919 р. відбулася нотифікація об'єднання офіційною делегацією Соборної УНР послам усіх держав, що були акредитовані у Відні.

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин тоді не було доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний Акт Злуки по факту dokonано не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ні унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗО УНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади з чітко окресленими обсягом і напрямів їхніх повноважень. Влада Директорії УНР й надалі обмежувалася територією на схід від річки

Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами, дії яких, щоправда певним чином співкоординувалися обома командуваннями та урядами. Крім того, де-юре остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі збори. Отже, *ці дві національні українські формації (УНР та ЗО УНР) склали, швидше, конфедеративне державне об'єднання, що було обумовлено як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами*. Головна з них – скрутне військово-політичне становище, в якому незабаром опинилися Директорія, уряд та Дієва Армія УНР, що під натиском більшовицьких і білогвардійських військ змушені були невдовзі залишити майже всю територію України.

На початку ХХ ст. Соборна Україна припинила своє існування. Проте Акт Злуки залишився тією знаменною подією, що мала величезне й непересічне історичне значення для українського народу та для плину його національно-державного майбуття. Соборне єднання УНР і ЗУНР дало змогу заманіфестувати перед усім світом про неподільність українських земель, єдність і солідарність українського народу, стало прологом і дороговказом для сучасної соборної суверенної держави Україна.

21 січня 1990 р. між Києвом і Львовом з нагоди 71-ої річниці проголошення Акту Злуки УНР та ЗУНР було створено живий ланцюг єднання – «Українську хвилю». Відтоді День 22 січня відзначається не лише як Свято проголошення державної самостійності УНР (встановлене 24 січня 1919 р. відповідним Законом⁶⁹), а й як День Соборності України.

Сьогодні, в епоху глобалізації та формування нового світового порядку ідея Соборності повинна набути нового змісту, вона мусять поглибитися і розширитися у нашому розумінні далеко поза межі вузького панцира державно-територіальної єдності сполученої Великої України до усвідомлення кожним українцем планетарної Соборності Українського Духу, загальної Соборності Української Нації як абсолюту.

⁶⁷ Голова Комісії – головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський (в. о. секретаря комісії).

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 3, спр. 9, арк. 4.

⁶⁹ Там само, ф. 1065, оп. 4, спр. 5, арк. 57.

References

- Andriievskiy V. Z mynuloho. – T. II. – Berlin, 1921.
- Bukovyna. – 1918. – 13 zhovtnia.
- Bukovyna. – 1918. – 18 zhovtnia.
- Bukovyna. – 1918. – 2 lystopada.
- Veryha V. Vyzvolna borotba v Ukraini. 1914–1923 rr. – T. 1. – Lv.: Instytut ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha NANU, 2005.
- Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii. – Ch. III. – Kyiv; – Viden, 1920.
- Vidrozhennia. – 1918. – 28 (15) hrudnia.
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. – 1919. – № 1. – 31 sichnia.
- Vistnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. – 1919. – Ch. 4. – 7 liutoho.
- Hai-Nyzhnyk P. ZUNR – ZO UNR: stanovlennia orhaniv vlady i derzhavnoho upravlinnia (1918–1919 rr.). – K., 2018.
- Hai-Nyzhnyk P. Persha letunska sotnia Ukrainskoi Halytskoi armii // Batkivshchyna (Kyiv). – 1998. – № 1778. – veresen.
- Hai-Nyzhnyk P. P. Povalennia Hetmanatu P. Skoropadskoho: pidhotovka ta zdiisnennia (1918 r.) // Hileia. – 2011. – Vyp. 47 (№ 5). – S. 18–29; – Vyp. 48 (№ 6). – S. 88–99; – Vyp. 52 (Spetsvypusk). – S. 5–15.
- Hai-Nyzhnyk P. P., Yaremchuk V. D. Na shliakhu do Ukrainskoi derzhavnosti v Zakarpatti (rekonstruktsiia vyzvolnykh zmahan u KhIKh – pochatku KhKh st.) // Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva. – T. KhKhII. – K.: Ukrain-ske ahentsvo informatsii ta druku «Rada», 2008.
- Doroshenko D. Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. – T. II. – K.: Tempora, 2002.
- Doroshenko D. Uhorska Ukraina. – Praha: Vyd-vo «Vsesvit», 1919.
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy. – T. 1. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001.
- Zakhidno-Ukrainska narodna respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy. – T. 2. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001.
- Klochurak S. Do voli (Spomyny). – New-York: Carpathian Alliance, 1978.
- Kostytskiy M. V., Tyshchik B. Y. Zakhidnoukra-inska Narodna Respublika (1918–1923 rr.). – Lv., 1992.
- Kushchynskiy A. Zakarpattia v borotbi (Spohad). – Buenos-Aires: Vyd-vo Yu. Serediaka, 1981.
- Levytskyi K. Velykyi zryv. (Do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv). – Lv.: Chervona kalyna, 1931.
- Levytskyi K. Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsv z chasu svitovoi viiny 1914–1918: z iliustratsiiamy na pidstavi spomyniv i dokumentiv. – Ch. 3. – Lv.: Nakladom vlasnym, druk-ya oo. Vasyli-ian u Zhovkvi, 1930.
- Lytvyn M., Naumenko K. Istoriia ZUNR. – Lv.: OLIR, 1995.
- Lozynskiy M. Halychyna v rr. 1918–1920. – Viden: Ukrainskiy sotsiolohichniy instytut, 1922.
- Lozynskiy M. Ukrainska revoliutsiia: Rozvidky i materialy. Halychyna v rr. 1918–1920. – T. V. – Viden, 1922.
- Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revoliutsii. – T. 3. – Praha, 1942.
- Mateiko R. Halytski lytsari voli. Ukrainski vyzvolni zmahannia na Ternopilshchyni 1900–1920 rokov u konteksti istorii Ukrainy. – Ternopil: Prynter-inform, 2002.
- Nazaruk O. Rik na Velykii Ukraini. – Viden, 1921.
- Nove zhyttia (Stanislaviv). – 1919. – 17 sichnia.
- Nova Rada. – 1918. – 1 lystopada (19 zhovtnia).
- Nova Rada. – 1918. – 9 lystopada.
- Nova Rada. – 1918. – 28 (15) lystopada.
- Nova Rada. – 1919. – 5 sichnia (23 hrudnia).
- Nova Rada. – 1919. – 11 (24) sichnia.
- Novosivskiy I. M. Ukrainska derzhavna vlada na Bukovyni v 1918 r. – Niu York, 1964.
- Orshan Ya. Zakarpattia. – Paryzh, 1938.
- Popyk S. D. Ukraintsi v Avstrii 1914–1918. Avstriiska polityka v ukrainskomu pytanni periodu Velykoi viiny. – Kyiv-Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1999.
- Solukha P. Dohovir z Moskvoiu proty Hetmana Pavla Skoropadskoho. – Khutir dida Petra (SShA), 1973.
- Khymynets Yu. Moi sposterezhennia iz Zakarpattia. – Niu-York, 1984.
- Tsehelskiy L. Vid legend do pravdy: Spomyny pro podii v Ukraini, zviazani z Pershym Lystopadom 1918 r. – Niu-York; – Filadelfiia, 1960.
- Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende. – Bd. 2. – Philadeiphia: Ferdinand Berger, Printing hous Horn, 1966–1968.
- Völkpresse. – 1918. – 29 zhovtnia.
- Kriegs-Ausgabe. – 1918. – № 384. – 7, November.
- Haj-Nizsnyk R. A ket orszagresz egyesulese: az egyseges Ukrajna eszmejenek megvalosulasa es csodje // Hromada. – 2009. – № 1 (99). – januar-februar; – № 2 (100). – marcius-aprilis.
- Stenographische Protokolle uber die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des osterreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. – XXII Session. – Bd. 1. – Wien, 1918.

**Краєзнавство
в особах**

УДК 929:908](477.46)

Валентин Лазуренко (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор,

проректор з гуманітарно-виховних питань

Черкаського державного технологічного університету,

V.lazurenko76@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

Подвижник краєзнавства Черкащини

Стаття присвячена основним віхам життя та діяльності відомого черкаського історика, краєзнавця і громадського діяча Мельниченка Василя Миколайовича. Подано огляд його науково-педагогічної та громадської роботи, проаналізовано внесок у розвиток сучасного краєзнавства України.

Ключові слова: Василь Мельниченко, краєзнавство, Черкащина, історико-культурна спадщина.

Valentyn Lazurenko

Devotee of Cherkasy regional ethnography

The article is devoted to the main milestones of the life and work of the famous Cherkasy historian, ethnographer and public figure Vasyl Mykolayovych Melnichenko. The review of his scientific-pedagogical and public work is presented, his contribution to the development of modern regional studies of Ukraine is analyzed.

The focus is on the educational, methodological and historical regional studies of Vasyl Melnichenko. The regional ethnographer is one of the co-authors of the textbook «Українську хвилю» Fundamentals of Reagional Studies» for higher education institutions in Ukraine. The active public activity of the main ethnographer of Cherkasy region in the area of national-patriotic education, preservation of historical and cultural heritage and museum works is revealed in the separate unit. There are revealed Vasyl Melnichenko's efforts toward the expanding the thematic and chronological frameworks of research into the history and the present of the unique historical region of Ukraine – Cherkasy region, the conformation of regional studies as an important means of formation of historical consciousness and patriotism.

Key words: Vasyl Melnichenko, regional studies, Cherkasy region, historical and cultural heritage.

Ім'я Василя Миколайовича Мельниченка – багаторічного голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького – добре відоме в сучасному українському краєзнавстві. У січні цього року він відзначив свій 70-й день народження. Ця ювілейна дата стала доброю нагодою оглянути пройдений ним шлях, з вершини прожитих років оцінити зроблене цією непересічною особистістю, моїм старшим товаришем і добрим порадником.

Передусім, констатуємо, що біографія В. М. Мельниченка, його науково-педагогічний та творчий шлях є надзвичайно динамічними і насиченими. Народився він 1 січня 1949 року у селі Мурзинці Звенигородського району Черкаської (тоді – Київської) області у родині Миколи Пилиповича і Катерини Михайлівни Мельниченків. Батько – фронтовик,

війна для якого закінчилася на Сандомирському плацдармі, де він отримав тяжке поранення й усе життя прожив з ворожим осколком у грудях. Має солдатські нагороди – орден Слави і медаль «За відвагу». Все трудове життя працював у районній пресі, в тому числі 22 роки редактором районки у Катеринополі. Мати працювала у «Сільгосптехніці». Сестра Галина працювала учителем української мови і літератури.

Дитинство і шкільні роки В.М. Мельниченка пройшли у Звенигородці. З дитячих років відзначався допитливістю і різнобічністю своїх уподобань. Навчаючись у школі, проявляв здібності у вивченні предметів гуманітарного циклу. У 1964 році став переможцем першої обласної олімпіади з географії і учасником республіканської у Києві. Це, напевне, й визначило подальший вибір професії – у 1966 році він вступив і у 1971 році закінчив географічний факультет Петропавловського (Казахстан) державного педагогічного інституту (нині – Північно-Казахстанський державний університет), а уже в зрілому віці здобув ще й фах політолога та викладача суспільних дисциплін.

Трудову діяльність розпочав на освітянській ниві у казахстанській «глибинці», працюючи учителем сільської школи у Кокчетавській області. Потім була солдатська служба у Привольському військовому окрузі¹.

У 1973 році після звільнення в запас повернувся на рідну Черкащину і працював учителем Катеринопільської середньої школи № 1. Зарекомендував себе умілим педагогом та активним учасником громадського життя і вже наступного року молодь району обрала його секретарем райкому комсомолу, а згодом він – завідувач відділу обкому комсомолу, організатор багатьох молодіжних культурно-масових заходів. Зокрема, у 1977 році очолював першу закордонну поїздку танцювального ансамблю «Черкащанка» Черкаського педінституту до Німеччини (тоді – НДР), а наступного року з цим колективом брав участь у Всесоюзному фестивалі у Кишеневі.

З 1978 року В.М. Мельниченко – на партійній роботі у Черкасах та Кам'янському районі. В коло службових обов'язків входили питання культури і освіти. Зокрема, брав участь у започаткуванні Всесоюзних, а згодом міжнародних

¹ *Реєнт О.П.* Життєвий, науково-педагогічний та творчий шлях В.М. Мельниченка. – Мельниченко Василь Миколайович: кандидат історичних наук, професор: біобліогр. показч. Вип. 27 / уклад. Л.І. Синявська: авт. вступ. ст. О.П. Реєнт. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с. – С. 11.

літературно-мистецьких Шевченківських свят «В сім'ї вольній, новій», спорудженні та створенні експозицій обласного краєзнавчого музею та музею «Кобзаря» у Черкасах.

Значну увагу приділяв удосконаленню матеріально-технічної бази та забезпеченню кадрами закладів освіти і культури. Одночасно займався науковою роботою – брав участь у науково-практичних конференціях, публікувався у наукових

збірниках. Впродовж 1991–1993 років працював у пресі та на телебаченні.

З серпня 1993 року В.М. Мельниченко працює в Черкаському педагогічному інституті (нині національному університеті імені Богдана Хмельницького), де пройшов усі щаблі науково-педагогічної роботи – асистент, аспірант, старший викладач, доцент, професор. Обравши тему економічних зв'язків між Лівобережною і Пра-

вобережною Україною у другій половині XVII століття, у 1998 році успішно захистив кандидатську дисертацію в Інституті історії України НАН України.

За час роботи в університеті сповна розкрився педагогічний, науковий і творчий хист Василя Миколайовича, прийшли авторитет і визнання. Він зарекомендував себе умілим організатором, людиною конкретних дій і справ, а ще – високої працездатності. У 1997–1999 роках працював заступником декана історичного факультету, у 2000–2010 роках був завідувачем кафедри історії України, а згодом – кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін².

Колектив історико-філософського факультету у 2007 році обрав В.М. Мельниченка деканом, а у листопаді 2008 року – директором утвореного на базі факультету науково-навчального інституту історії і філософії. Очолюючи колектив (2007–2013), він спрямовував його зусилля на утвердження інституту як сучасного осередку освіти і науки. Разом з колегами йому вдалося багато зробити для удосконалення навчально-виховного процесу, розв'язання відповідальних завдань, які стояли перед колективом. За цей час поліпшився кадровий потенціал інституту, значно зміцнилася його навчально-матеріальна база, розпочалася підготовка магістрів зі спеціальностей «Архівознавство» та «Етнологія».

У 2011–2016 рр. був членом Науково-методичної ради з питань освіти МОН України, у 2006–2014 рр. – спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Історія України» і «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» при Черкаському національному університеті

імені Богдана Хмельницького. Був членом вченої ради університету (2007–2013), обирався головою конференції трудового колективу університету (2007–2009). Нині – член вченої ради навчально-наукового інституту історії і філософії.

Сотні випускників Черкаського національного університету пам'ятають свого наставника та згадують його тільки добрими словами. Слід додати, що серед навчально-методичних праць В.М. Мельниченка – навчальні посібники «Історичне краєзнавство»³, «Моя Черкащина. Історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності»⁴, «Історична географія України»⁵, «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.»⁶, низка навчально-методичних матеріалів для студентів-істориків та вчителів і учнів загальноосвітніх шкіл. Він – один із співавторів підручника «Основи краєзнавства» для вищих навчальних закладів України⁷.

Коло наукових інтересів – історична географія, економічна та регіональна історія. Ці, а також актуальні проблеми національно-патріотичного виховання, збереження історико-культурної спадщини та музейної справи висвітлюються у близько 300 наукових публікаціях В.М. Мельниченка.

Приділяє увагу роботі з молодими науковцями. Під його науковим керівництвом успішно захищено п'ять дисертаційних досліджень кандидата історичних наук. Виступав офіційним опонентом понад 10 дисертаційних досліджень.

Тісно співпрацює з освітніми закладами Черкащини, зокрема з обласним центром роботи з обдарованими дітьми, де з 2000 року очолює секцію історичного краєзнавства обласного відділення МАН України. Наукові роботи учнів шкіл області під його керівництвом неоднора-

² Голиш Г.М. Краєзнавство – доля. – Освіта. – 19–26 грудня. – 2018. – С. 7.

³ Мельниченко В.М. Історичне краєзнавство: посіб. для студ. істор. ф-ту. – Черкаси: вид. від. ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – 129 с.

⁴ Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навч. закл. усіх типів. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 232 с.

⁵ Мельниченко В.М. Історична географія України: навч. посіб. для студ. істор. спец. вищ. навч. закл. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2012. – 224 с. (рекомендований МОН України).

⁶ Мельниченко В.М. Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.: навч. посіб. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2016. – 200 с.

⁷ Мельниченко В.М., Удод О.А. Краєзнавча діяльність установ науки, освіти і культури. – Основи краєзнавства: підручник для студ. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т імені В.Н. Каразіна, Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О.П. Реєнта. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 207–227.

зово були переможцями обласних і призерами Всеукраїнських конкурсів МАН України. Впродовж тривалого часу виступав з лекціями для учителів загальноосвітніх шкіл в обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників, в містах і районах області.

Науково-педагогічну роботу органічно поєднує з громадською діяльністю. Народившись у благословенному Шевченковому краї, Василь Мельниченко скрізь, де б не пролягали його життєві дороги, проявляє інтерес до минулого і сучасного своєї малої батьківщини, вболівав за збереження і примноження її історико-культурної спадщини. В кінці 1980-х років він брав участь у відродженні краєзнавства на Черкащині і в Україні. І не випадково, що саме він у грудні 1989 року був одним із ініціаторів проведення установчої конференції Черкаського обласного краєзнавчого товариства, яке після утворення у 1990 році Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині Національна спілка краєзнавців України) стало її обласною організацією. Від установчої конференції 1989 року В. Мельниченко – член правління, з 1996 року заступник голови, а з 2001 року – голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

У 1996 році його обрано членом правління, а у 2012 році – членом Президії правління НСКУ. Він делегат II – VI з'їздів Спілки, бере активну участь у її роботі – проведенні всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій, підготовці краєзнавчих видань, щедро ділиться досвідом з колегами з регіонів України. У 2006

році досвід Черкаської обласної організації було схвалено і рекомендовано регіональним організаціям. Очолюючи обласну організацію Національної спілки краєзнавців України, уміло спрямовує зусилля її осередків на розширення тематичних і хронологічних рамок досліджень історії і сучасності унікального історичного регіону України – Черкащини, утвердження краєзнавства як важливого засобу формування історичної свідомості і патріотизму, передусім молодого покоління громадян нашої держави⁸.

Значну увагу приділяє поширенню знань про історію рідного краю. За його ініціативи у 2003 році започатковано проведення обласних науково-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України» (яких відбулося уже вісім), у 2018 році – обласного краєзнавчого свята «Моя Черкащина» і просвітницько-краєзнавчого клубу з такою ж назвою в Черкасах.

Особливе місце у науковому і творчому доробку ювіляра посідають книги про рідний край. Серед них – «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята»⁹, «Шевченкіана Черкащини»¹⁰, «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії»¹¹, «Мандри Україною. Золота підкова Черкащини» (керівник авторського колективу)¹², «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького» (упорядник)¹³, краєзнавчий календар «Спадщина»¹⁴, хронологічний довідник «Цей день в історії Черкащини»¹⁵. Він співавтор книг «Шевченко і Черкаси»¹⁶, «З кобзарем у серці»¹⁷, «Пам'ятки Черкас»¹⁸, «Черкаському

⁸ Лазуренко В. М. Ювілейна Черкащина Василя Мельниченка. Черкаський край. – 2 січня. – 2019. – С. 8.

⁹ Мельниченко В. М. Черкащина – земля прадавня, щедра і свята. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2018. – 168 с.: іл.

¹⁰ Мельниченко В.М. Шевченкіана Черкащини. – Черкаси: Брама-Україна, 2013. – 208 с.

¹¹ Мельниченко В.М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 192 с.

¹² Мельниченко В. (кер. авт. кол.), Самков О., Поліщук Н., Степанов М. Мандри Україною. Золота підкова Черкащини: путівник. – Київ: Комунікаційна агенція «Варто», 2007. – 231 с.

¹³ Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького / упоряд. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2016. – 184 с.

¹⁴ Мельниченко В.М. Спадщина: історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік. – Київ; Черкаси: Новий друк-Монограф, 2003. – 383 с.

¹⁵ Цей день в історії Черкащини: хронолог. довід. / авт.-упоряд. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2017. – 48 с.

¹⁶ Мельниченко В.М., Соса П.П. Шевченко і Черкаси: Історико-документальний нарис. – Черкаси: Брама, 1999. – 96 с.

¹⁷ Мельниченко В.М., Шарпа О.М. З кобзарем у серці. – Черкаси: Брама-Україна, 2013. – 206 с.

¹⁸ Мельниченко В.М., Березняк Г.І., Соса П.П. Пам'ятки Черкас. – Черкаси: Сіяч, 1998. – 112 с.

краєзнавчому – 80»¹⁹, «50 пісенних літ» (про Черкаський академічний заслужений український народний хор)²⁰, член авторського колективу наукового видання «Енциклопедія українського козацтва»²¹.

Серед різноманітних зацікавлень Василя Миколайовича виділяється, мабуть успадковане від батька добре володіння пером і схильність до редагування. Впродовж багатьох років дописував до районних, обласних, армійських та інших газет, а кількість статей і заміток складає не одну сотню. Постійно виступає на сторінках обласної преси, бере участь у тематичних передачах радіо і телебачення. Член Національної спілки журналістів України.

Василь Миколайович у 1993–2000 рр. редагував газету «Черкаський педагогічний» («Черкаський університет»), у 1997 році брав безпосередню участь у заснуванні першого в університеті фахового видання «Вісник Черкаського університету» та впродовж семи років був його відповідальним секретарем, а нині – член редколегії серії «Історичні науки». Входить також до складу редколегій фахових видань «Український селянин» та «Гуржіївські читання», науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією.

Черкаська область». Під його редакцією вийшло близько 30 наукових та науково-популярних видань.

Понад 20 років редагує науково-популярний журнал «Краєзнавство Черкащини» та збірники матеріалів історико-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України», в яких висвітлюються різні маловідомі аспекти регіональної історії, порушуються актуальні проблеми патріотичного виховання і формування національної свідомості громадян, збереження історико-культурної спадщини краю.

Упорядковує численні збірники статей та документів. Зокрема, В. М. Мельниченко брав участь в упорядкуванні книги «Україна Тараса Шевченка»²², збірників «Краєзнавча Шевченкіана України»²³, «Не підлягає забуттю»²⁴, «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.»²⁵, «Украдене дитинство»²⁶, «Краєзнавці Черкащини»²⁷, «Наймолодша в Україні»²⁸.

У своїх насичених освітянських буднях і повсякденних турботах В. М. Мельниченко знаходить час і для активної роботи в консультативно-дорадчих органах облдержадміністрації – був головою ради з питань культури і духовності при облдержадміністрації (2005–2010 рр.), брав

¹⁹ Мельниченко В.М., Соса П.П. Черкаському краєзнавчому – 80: Історико-документальний нарис про Черкаський обласний краєзнавчий музей. – Черкаси: Сіяч, 1998. – 68 с.

²⁰ Мельниченко В.М., Носань С.Л. 50 пісенних літ: художньо-документальний історичний нарис до 50-річчя лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка Черкаського академічного заслуженого українського народного хору. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 56 с.

²¹ Українське козацтво: мала енциклопедія. Редкол.: (голова) Ф.Г. Турченко. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 567 с.: іл.

²² Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд. Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; передм. О.П. Реєнта, Л.М. Новохатька. – Харків: Фоліо, 2014. – С. 11–68.

²³ Краєзнавча Шевченкіана України: матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд. В.М. Мельниченко. – Київ, 2014. – 365 с.

²⁴ Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / керівник проекту О.А. Воронкіна, упоряд.: В.М. Мельниченко, Т.А. Клименко, Г.М. Голиш. – Черкаси: Вертикаль, 2013. – 366 с.

²⁵ Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Т.А. Клименко, С.В. Корновенко, В.М. Мельниченко, Ю.Г. Пасічна. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 180 с.

²⁶ Украдене дитинство: діти і підлітки у роки Другої світової війни: зб. наук. статей, документів, матеріалів та спогадів / авт.-упоряд.: Г.М. Голиш, Т.А. Клименко, В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2015. – 192 с.

²⁷ Краєзнавці Черкащини: біобібліогр. довід. / ред. і авт.-упоряд. В.М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2016. – 220 с.

²⁸ Мельниченко В.М., Чабан А.Ю. Наймолодша в Україні. Черкаській області – 60 років: етапи розвитку, люди і події. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С.Г., 2013. – 256 с.

участь у розробці Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 рр. та Стратегії регіонального розвитку Черкаської області на період до 2020 року, очолював конкурсну комісію з присудження обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Нині – він член ради з питань культури, експертної ради з питань книговидавництва, комісії з персональних стипендій працівникам культури і мистецтва, оргкомітету з відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Визнанням заслуг професора В.М. Мельниченка стало нагородження його медаллю «25 років незалежності України», Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесними грамотами Міністерства освіти і науки та Міністерства культури України, Черкаської обласної державної адміністрації, Черкаської обласної ради, Національної спілки краєзнавців України, медаллю Українського фонду культури «За вірність заповітам Кобзаря». Лауреат Всеукраїн-

ської краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького та обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Нагороджений знаками «Відмінник освіти України», «За особливі заслуги перед Черкащиною», «60 років Черкаській області». Почесний краєзнавець України.

Ось такі головні, позначені конкретними результатами і добрими справами, віхи життя ювіляра. Усе досягнуте ним – відзеркалення його головних рис – професіоналізму, активної життєвої позиції, порядності та самовідданої праці на благо людей.

Приємно констатувати, що свій ювілейний рубіж професор В.М. Мельниченко зустрів сповненим оптимізму і творчого натхнення, в повсякденних турботах і невтомній праці на освітній та краєзнавчій ниві. Як завжди, йому сьогодні притаманні товариськість, невимушеність у спілкуванні з людьми, чесне і сумлінне ставлення до своїх обов'язків, уміння доводити розпочату справу до кінця.

References

- Golysh, G. M. (2018). *Krayeznavstvo – dolya. Osvita*. 19–26 grudnya. [in Ukrainian].
- Golysh, G. M., Klymenko, T. A. & Mel'nychenko, V. M. (Authors-comps.). (2015). *Ukradene dytynstvo: dity i pidlitky u roky Drugoyi svitovoyi vijny: zbirnyk naukovykh statej, dokumentiv, materialiv ta spogadiv*. Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Klymenko, T. A., Kornovenko, S. V., Mel'nychenko, V. M. & Pasichna, Yu. G. (2017). *Selyanstvo Cherkashhyny v dobu Ukrayins'koyi revolyuciyi 1917–1921 rr.: zb. dok. i materialiv*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
- Lazurenko, V. M. (2019). *Yuvilejna Cherkashhyna Vasylya Mel'nychenka. Cherkas'kyj kraj*. 2 sichnya. [in Ukrainian].
- Man'kovs'ka, R. V. & Mel'nychenko, V. M. (Comps.). (2014). *Ukrayina Tarasa Shevchenka: ist.-krayeznav. narysy*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. & Chaban, A. Yu. (2013). *Najmolodsha v Ukrayini. Cherkas'kij oblasti – 60 rokiv: etapy rozvytku, lyudy i podiyi*. Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. & Nosan', S. L. (2007) *50 pisennyh lit: hudozhn'o-dokumental'nyj istorychnyj narys do 50-richchya laureata Nacional'noyi premiyi imeni T. G. Shevchenka Cherkas'kogo akademichnogo zasluzhenogo ukrayins'kogo narodnogo horu*. Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. & Sharapa, O. M. (2013) *Z kobzarem u serci*. Cherkasy: Brama-Ukrayina. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. & Sosa, P. P. (1999). *Shevchenko i Cherkasy: Istoryko-dokumental'nyj narys*. Cherkasy: Brama. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. & Udod, O. A. (2015). *Krayeznavcha diyal'nist' ustanov nauky, osvity i kul'tury* (pp. 207–227). In *Osnovy' krayeznavstva: pidruchnyk dlya stud. vyshh. navch. zakl. M-vo osvity i nauky Ukrayiny*, Khark. nacz. un-t im. V. N. Karazina, Nacz. spilka krayeznavciv Ukrayiny; O. P. Reyent (Ed.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2002). *Istorychne krayeznavstvo: posib. dlya stud. istor. fakul'tetu*. Cherkasy: vyd. vid. ChDU im. B. Hmel'nyczkogo. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2003). *Spadshhyna: istoryko-krayeznavchyy ukrayins'kyj kalendar na 2004 rik*. Kyiv; Cherkasy: Novyj druk-Monograf. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2006). *Moya Cherkashhyna (istoriya ridnogo krayu vid najdavnishykh chasiv do suchasnosti): navch.-metod. posib. dlya vchyteliv ta vykladachiv navch. zakl. usih typiv*. Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2010). *Krayeznavstvo Cherkashhyny: storinky istoriyi*. Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].

- Mel'nychenko, V. M. (2012). *Istorychna geografiya Ukrainy: navch. posib. dlya stud. istor. spec. vysh. navch. zakl.* Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. (rekomend. MON Ukrainy). [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2013). *Shevchenkiana Cherkashhyny*. Cherkasy: Brama-Ukrayina. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2016). *Cherkashhyna v dobu Ukrainy `koyi revolyuciyi 1917–1921 rr.: navch. posib.* Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (2018). *Cherkashhyna – zemlya pradavnya, shhedra i svyata*. Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (Author-comp.) (2017). *Cejden` v istoriyi Cherkashhyny: hronolog. dovid.* Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (Comp.) (2016). *Cherkas`kyj nacional`nyj universytet imeni Bogdana Hmel`nycz`kogo*. Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M. (Ed. and Author-comp.). (2016). *Krayeznavci Cherkashhyny: biobibliogr. dovid.* Cherkasy: Vertykal', vyd. Kandych S. G. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V. M., Bereznyak, G. I. & Sosa, P. P. (1998). *Pamyatky Cherkas*. Cherkasy: Siyach. [in Ukrainian].
- Mel'nychenko, V., Samkov, O., Polishhuk, N. & Stepanov, M. (2007). *Mandry Ukrainoyu. Zolota pidkova Cherkashhyny: putivnyk*. Kyiv: Komunikacijna agenciya «Varto». [in Ukrainian].
- Reyent, O. P. (2019). Zhyttyevyj, naukovo-pedagogichnyj ta tvorchyj shlyah V. M. Mel'nychenka. In *Mel'nychenko Vasyl` Mykolajovyh: kandydat istorychnyh nauk, profesor: biobliogr. pokazhch.* (Vyp. 27. Synyavs`ka L. I. (Comp.), 76 p.). Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].
- Reyent, O. P. (Ed.), Mel'nychenko, V. M. (Comp.). (2014). *Krayeznavcha Shevchenkiana Ukrainy: Materialy XIII Vseukr. nauk. istoryko-krayeznavchoyi konf., prysvyach. 200-richchyu vid dnya narodzhennya T. G. Shevchenka*, m. Kaniv, 24–25 zhovtnya. Kyiv. [in Ukrainian].
- Sosa, P. P. & Mel'nychenko, V. M. (1998). *Cherkas`komu krayeznavchomu – 80: Istoryko-dokumental`nyj narys pro Cherkas`kyj oblasnyj krayeznavchij muzej*. Cherkasy: Siyach. [in Ukrainian].
- Turchenko, F. G. et al. (Eds.). (2002). *Ukrayins`ke kozactvo: mala encyklopediya*. Kyiv: Geneza; Zaporizhzhya: Premyer. [in Ukrainian].
- Voronkina, O. A. (chief of project), Mel'nychenko, V. M., Klymenko, T. A. & Golysh, G. M. (Comps.). (2013). *Ne pidlygaye zabuttyu: nacysts`kyj okupacijnyj rezhym na Cherkashhyni (1941–1944): zb. nauk. st., dok., materialiv ta spogadiv*. Cherkasy: Vertykal'. [in Ukrainian].

Богдан Андрусишин: нарис життя і науково-педагогічної діяльності

Богдан Іванович Андрусишин – український правознавець, історик, талановитий педагог, народився 10 січня 1959 року у селі Хоростець, Бережанського (нині Козівського) району Тернопільської області в родині сільських інтелігентів – Ганни Василівни та Івана Петровича Андрусишиних. Ганна Василівна, людина активна і творча, працювала вчителькою молодших класів; Іван Петрович був секретарем сільської ради, завжди знаходився у стрімкому вирі життя села, захоплювався мистецтвом, клубною діяльністю; з сестрами Марією і Лесею навчався у Хоростецькій восьмирічній школі, яку закінчив з похвальною грамотою, промайнули дитячі та юнацькі роки. В шкільні роки жваво цікавився історією України, рідного краю. З дитинства невеличка сільська бібліотечка на все життя виховала інтерес до історичних подій країни – це були перші «історичні університети», ще спогади односельчан, учасників війни, які розповідали про свою участь у боях і походах. Крім книг активно займався спортом, грав у шахи, залюбки малював, з однокласниками брав участь у постановках драматичного гуртка.

У 1974 році розпочався шлях у науково-педагогічну царину – довжиною вже у більш як сорок цікавих, непростих, захоплюючих, важких і переможних років – спочатку це навчання у Чортківському педагогічному училищі, яке він закінчив у 1978 році з відзнакою. Професійне, громадянське і наукове становлення Богдана Івановича було продовжено у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова: тут він пройшов шлях від студента до доктора історичних наук, професора, академіка, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача кафедри теорії та історії держави і права, директора Інституту політології та права, проректора найпотужнішого педагогічного навчального закладу України.

У 1978 році Б.І. Андрусишин став студентом історичного факультету Київського державного

педагогічного інституту імені О.М. Горького. Завжди вчився лише на «відмінно», на V курсі отримував стипендію імені Карла Маркса. На молодших курсах захоплювався археологією, активно займався науковою роботою у студентському науковому товаристві, брав участь у наукових студентських конференціях. Пізніше сформувався інтерес до проблем етнодержавотворення на українських землях, походження і розселення слов'ян, історичної спадщини Київської Русі, висвітлення яких знайшли своє місце у численних наукових працях.

Вивчення матеріалів, пов'язаних з революційними процесами та

національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях періоду Української революції 1917 – 1921 рр. увійшли в дипломну роботу: «Історія Галицької Соціалістичної Радянської Республіки» (1920 р.), у підготовці якої використав архівні документи Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України та Тернопільського обласного державного архіву.

Навчання і наукову роботу Б.І. Андрусишин поєднував з активною громадською роботою: обирався комсоргом групи, членом комітету комсомолу інституту. У складі студентського будівельного інтернаціонального загону працював на новобудовах Берліна, інших міст Німецької Демократичної Республіки, був комісаром зонального студентського будівельного загону.

По закінченні інституту вчителював у Білоцерківській середній школі № 13, звідки був призваний на дійсну військову службу до лав Радянської армії, служив у військах протиповітряної оборони, де здобув кваліфікацію механіка – водія II класу, звання старшого сержанта, обирався комсоргом батареї, членом комітету комсомолу та народного контролю полку. Згодом став офіцером запасу.

Восени 1986 року Б. І. Андрусишин вступив до аспірантури історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені

О.М. Горького за спеціальністю «Історія СРСР». Під керівництвом професора М.Д. Березовчука підготував кандидатську дисертацію на тему: «Створення Наркомпраці України та його діяльність (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)», яку успішно захистив у березні 1990 року у Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка. Дисертація, написана на межі історії та правознавства, висвітлює становлення більшовицьких органів державної влади та управління, спроби реалізувати марксистську концепцію керівництва соціально-економічною сферою. Тема набрала своєї особливої актуальності в той час, коли під впливом демократизації і гласності наприкінці 1980-х років оголився величезний пласт проблеми у соціальній сфері, який накопичувався багато років. В роботі вперше у вітчизняній історіографії було зроблено спробу розглянути взаємовідносини між більшовицькою владою і профспілками як формою громадянського суспільства.

Науково-педагогічну діяльність Б.І. Андрусишин продовжив у Київському педагогічному інституті імені О.М. Горького з листопада 1989 року на посаді асистента кафедри історії СРСР та УРСР історичного факультету. Пройшов шлях від асистента до професора (у 1990-1994 рр. – заступник декана дефектологічного факультету). На початку 1990-х років Б.І. Андрусишин розробив і читав власний курс лекцій з історії України для студентів історичного та інших факультетів. Разом з В.Й. Борисенком та Д.М. Баланом взяв участь у підготовці і виданні Робочої програми «Історія України» для студентів усіх спеціальностей (крім 02.07.00 – історія) (Київ, 1990), яка з нових позицій зображувала українську історію і неодноразово перевидавалася (1992, 1994 рр.) і лягла в основу багатьох програм з інших ЗВО України, а її основні положення, при всіх зрушеннях у суспільних науках, до цього часу залишаються фактично незамінними, що є свідченням її життєвості². Розпочався новий надзвичайно плідний етап його наукової та педагогічної діяльності.

Знаменним у житті історика став 1990 рік, коли глибинні історичні зрушення в українському суспільстві вимагали адекватних змін і в системі вищої освіти України, особливо історичної. Новостворена 2 квітня 1990 року кафедра історії України і стала першою в педагогічних вузах країни, яка започаткувала нові підходи до вивчення, осмислення і висвітлення

національної спадщини українського народу. Постала проблема кадрів. «Але готовність перейти на кафедру історії України виявили тільки молоді, національно зорієнтовані викладачі Б.І. Андрусишин і Д.М. Балан, які й стали її ядром та найліпшими помічниками завідувача», – згадував згодом перший завідувач кафедри В.Й. Борисенко.

25 вересня 1997 року після закінчення докторантури при Інституті Української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України захистив докторську дисертацію (науковий консультант – член – кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор П.С. Сохань на тему: «Робітнича політика українських урядів (1917 – 1920 рр.)»). Дисертація висвітлює політику урядів Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР та УСРР щодо окремих суспільних груп, формування соціальної політики державних утворень, розв'язання ними соціальних конфліктів, підготовку трудового права та права соціального забезпечення. Привертає увагу насамперед сама постановка й розробка досліджувальної теми, її виокремлення із ряду традиційних для історичної науки тем в окрему, самостійну і цілісну наукову проблему і запровадження нових концептуальних підходів до їх висвітлення.

Праці Б.І. Андрусишина містять ідеї зближення історії з іншими галузями знань: правовими, політологічними, економічними, культурологічними, релігійними, етнопсихологічними, філософськими. Він сказав своє слово у таких напрямках історичних досліджень як «нова економічна історія», «нова соціальна історія», «психоісторія», мікроісторія.

У листопаді 1997 року Б.І. Андрусишина призначено на посаду професора кафедри історії України історичного факультету, заступником, а з червня 1998 року деканом соціально – гуманітарного факультету, створеного 1992 р. і дещо згодом завідувачем кафедри правознавства (з 1999 – теорії та історії держави і права). З цього часу коло наукових інтересів розширюється і охоплює проблеми історії держави і права, політології, методики викладання правознавства, канонічного права.

Професор Б.І. Андрусишин на базі соціально-гуманітарного факультету створив нову структуру в університеті – Інститут політології, соціології та права, з якого згодом відокремилися нові структурні підрозділи.

З вересня 2006 року Б.І. Андрусишин – директор Інституту політології, соціології, права (з 2007 року Інститут, а з 2016 факультет політології та права). Здобув другу вищу освіту у Київському національному університеті внутрішніх справ за фахом юриста.

Розширюється також сфера наукової та педагогічної діяльності. Б.І. Андрусишин читає лекції з історії держави і права та канонічного права. Дослідник взяв участь у понад 100 міжнародних та всеукраїнських конференціях, круглих столах, інших наукових форумах. Сам був організатором багатьох із них за участю вчених із США, Німеччини, Росії, Італії, Польщі, Чехії, Білорусії, Словаччини, Казахстану, Киргизії, Португалії, Туреччини, Фінляндії, Грузії, Румунії та ін.

До сфери наукових інтересів вченого входять питання української археографії. Йому вдалося віднайти і видати історичне джерело – рукопис мемуарів отця Павла Олійника – греко-католицького священника з Тернопільщини, написаних на початку 60-х рр. ХХ ст., в якому той, крім власних спогадів, виклав своє бачення подій на історію не лише краю, а й всієї України. Мемуари під назвою «Зошити», які вийшли з обширними коментарями, впорядкуванням і вступною статтею Б.І. Андрусишина, побачили світ в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. Ґрунтовно в спогадах відбито події кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме: період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу, боротьбу проти Польщі у 1920–30-х роках, репресивну політику радянських органів 1939–1941 рр., жорсткість німецького окупаційного режиму, боротьбу ОУН і УПА з німецькими загарбниками та радянськими каральними органами у 40–50-х рр., історію церкви. У книзі відображено, а у коментарях дається аналіз ролі Української Греко-Католицької Церкви у формуванні менталітету українського народу, його етнопсихології. Окремі сюжети «Зошитів» публікувалися в «Українському історичному журналі».

Богдан Іванович долучився до серії видань Інституту історії НАН України під назвою «Історичні зошити», у якій побачили світ матеріали, що висвітлювали малодосліджені в історичній науці проблеми, так звані «білі плями». Співпраця з автором цієї статті мала наслідком появу збірника документів «З'їзд поневолених

народів» (8–15 вересня 1917 рр.) (21–28 вересня н.с.), (К., 1994 р.), в якому знайшли відображення спроби народів колишньої Російської імперії знайти безболісний вихід з кризової ситуації восени 1917 року.

У співавторстві з відомим істориком В.І. Ульяновським Богдан Іванович підготував до друку документи з архіву Міністерства і сповідань Української держави 1918 року, в яких висвітлюється державно-правове становище церкви в Українській Гетьманській Державі, про діяльність Міністерства і сповідань, роботу Всеукраїнського Церковного Собору, діяльність Кирило – Мефодієвського братства, позицію Культурної Комісії при Мировій Делегації на переговорах з РСФРР щодо повернення евакуйованого в Росію церковного майна України, про державну політику щодо інших конфесій, домову церкву Гетьмана тощо. Матеріали були оприлюднені на Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української держави 1918 р., яка відбулася 13-15 травня 1993 року в Києві, Чернігові, Тростянці.

З-під пера Б.І. Андрусишина у співавторстві з А.М. Гузом виходить збірник матеріалів «Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь», в якому документи періоду, взяті з першоджерел, подані в українському перекладі.

Професор Б.І. Андрусишин по праву належить до когорти широко знаних і авторитетних істориків нашої країни. Про визнання заслуг і професійного рівня науковця свідчать запрошення до опонування при захисті дисертації. Серед докторських дисертацій, офіційним опонентом яких виступав професор Б.І. Андрусишин, що сприяли запровадженню в українську історичну науку новітніх концептуальних ідей були, зокрема, роботи В.П. Коцура «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія», І.І. Тюрменко «Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка», І.В. Срібняка «Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.)», Н.Г. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.)», О.М. Мовчан «Українські профспілки в компартійно – радянській системі влади (1920-ті рр.)», О.М. Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів 1917–1921 рр.», А.І. Чуткого

«Київський комерційний інститут (1906–1920 рр.): становлення та еволюція в контексті інтелектуальної, економічної та політичної історії України» (2012 р.).

Опонування кандидатських дисертацій також торкалося тих питань української історії, які були раніше здебільшого заборонені офіційною наукою, а саме, проблеми української державності 1917–1920 рр., історія української православної та греко-католицької церков, діяльність товариства «Просвіта», історія профспілок, діяльність дипломатичних представництв, соціально-економічне та культурне становище національних меншин в Україні, питання археографічної, комісії ВУАН, життя і діяльності окремих визначних персоналій (В. Зінківського, С. Петлюри, С. Шелухіна), музеєзнавства, педагогічних бібліотек, дослідження історії політичних партій, історії науки і техніки, а також теорії та методики навчання історії, політології тощо.

Досліджуючи роботу українських урядів, соціальні конфлікти, Б.І. Андрусишин висловлює своє бачення і рішуче стає на бік історії дослідження соціального миру, яка своїм інструментом вважає реформу та соціальне партнерство у зв'язку з тим, що, на його думку, ця теорія виявилася значно дієвішою і працездатною. У своїх працях 1990-х рр. науковець наголошує на злободенності таких питань як страйки, безробіття, охорона праці, роль профспілок в умовах переходу до ринку тощо. Відповідно, що мова іде про той час, коли в Україні з'явилася можливість вільно висловлювати не тільки свої думки, але й найрізноманітніші точки зору на ту чи іншу проблему, що яскраво продемонстрував у своїх наукових працях Б.І. Андрусишин. На основі ретельного дослідження джерел, аналізу численної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної, він вніс багато нового до скарбниці української наукової історичної думки, поставивши завдання дослідити теоретичні підвалини основних моделей суспільного розвитку та місця в них робітничого класу, ставлення до робітничого питання діячів українського національно-визвольного руху, роль української національної еліти, яка, піклуючись про відновлення української державності, просто не усвідомила важливості розв'язання соціальних питань, завдання знайти консенсус між соціальним і національним в Українській революції, не змогла консолідувати українське суспільство,

не допустити до зіткнення різних соціальних груп української людності у боротьбі за соціальну справедливість на тлі національної проблеми – створення держави української нації.

У науковому доробку вченого є і вдалі історіографічні огляди, присвячені, зокрема, вивченню співвідношення понять «революція» і «громадянська війна» у історико-правовій термінології.

Професор Б.І. Андрусишин був причетний до формування нової парадигми дослідження української історії, на передові рубежі якої виходять проблеми державотворення доби Української революції 1917–1921 роках. Його докторська дисертація та численні наукові праці, значною мірою були присвячені розвитку державно-правових інститутів в Україні, тобто традиційному об'єктові вітчизняних історико-юридичних досліджень. Автор глибоко вивчив сучасну історико-правову літературу з проблеми, нормативні джерела, правотворчу і правозастосовчу практику. Зважено і аргументовано аналізується конституційна політика Української Центральної Ради щодо робітництва, ґрунтовно опрацьовані матеріали щодо організаційних адміністративних заходів, що їх вживали гетьманській уряд П. Скоропадського, Директорія УНР, радянський уряд. Залучення до наукового аналізу праць представників суміжних наукових спеціальностей (юристів, політологів, економістів), забезпечило можливість, з одного боку, здійснити порівняльний та всебічний аналіз досліджуваної проблеми, а з іншого, виділити специфічні аспекти, що властиві лише працям автора.

Проблеми історії Української революції продовжували розроблятися в подальших працях вченого. У світ вийшли десятки наукових статей дослідника, присвячених різним аспектам, зокрема проблема соборності. Під керівництвом Б.І. Андрусишина була захищена кандидатська дисертація І.А. Вівсяної «Національно-культурна співпраця українців Галичини і Наддніпрянщини у 1917–1920 рр.» (К., 2003 р.), яка мала «беззаперечні позитивні досягнення» у розкритті проблеми соборності УНР».

Водночас наукові інтереси професора Б.І. Андрусишина не обмежуються лише тематикою доби Української революції 1917–1921 років. Не менш помітний внесок зробив цей багатогранний вчений у висвітлення історії церкви, формування державно-церковних відносин на українських землях, зокрема, в Українській державі

гетьмана Павла Скоропадського, поглядам і політиці Симона Петлюри доби Директорії УНР та пізнішого часу тощо. Монографія професора Б.І. Андрусишина «Церква в Українській державі (доба Директорії УНР)» (К., 1997 р.), написана на основі раніше закритих архівних матеріалів, була першою присвяченою цим вкрай складним і надзвичайно важливим для розуміння долі української державності 1917–1921 рр. проблем, а саме дослідженню політики урядів Директорії стосовно релігії і церкви, юридичним аспектом церковної політики, боротьбі прихильників Патріаршої (РПЦ) та Української автокефальної церкви і стала помітним явищем в українській історіографії.

Ряд праць вченого присвячено історії профспілок України, зокрема, розділ III у фундаментальній колективній праці «Нариси історії професійних спілок України» (К., 2002 р.).

Авторський колектив на основі широкої джерельної та історіографічної бази в узагальненому вигляді виклав історію і діяльність профспілок на території сучасної України від часу їх заснування в Російській та Австро – Угорській імперіях і до наших часів. У III розділі книги, найбільшому і найнасиченішому подіями, професор Б. І. Андрусишин розкрив різні підходи до місця і ролі профспілок у системі суспільних координат у період визвольних змагань 1917–1921 рр., показав взаємовідносини профспілок з державними інституціями доби Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, в умовах денікінського та комуністичного режимів.

Значну увагу приділено аналізу поглядів М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Драгоманова та ін. на шляхи розвитку української державності.

До наукових досягнень Б.І. Андрусишина слід віднести численні рецензії на наукові видання вчених Інституту історії НАН України, серед яких книги 15-томного видання «Україна крізь віки», монографічних досліджень О.П. Реєнта, В.М. Даниленка, В.С. Кульчицького, Д.Б. Яневського, В.Ф. Солдатенка, публікації товариства «Меморіал» імені Василя Стуса, «Реабілітовані історією» та ін., окремі з яких публікувалися на шпальтах «Українського історичного журналу».

З працями вченого можна ознайомитися у бібліотеках Мінська, Кракова, Праги, Берліна, Торонто, Нью-Йорка, Лондона, Сіднея, Ліса-

бона, Вільнюса, Риги, Гельсінкі, Умео, Стамбула та ін. міст Європи та світу.

Богдан Іванович керує науковою працею молодого покоління вчених. Під його керівництвом було підготовлено і захищено чотири докторських і двадцять кандидатських дисертацій з історії та права, які присвячені актуальній науковій тематиці, а ще група аспірантів та здобувачів з різних ЗВО України завершують кандидатські та докторські дисертаційні роботи.

Свій внесок зробив Б.І. Андрусишин і у розвиток краєзнавства Тернопільщини, що знайшло своє відображення у ряді публікацій та виступах на наукових конференціях.

Співпраця з Міністерством освіти та науки України і видавництвом «Генеза» дали можливість реалізувати науково-методичні потуги вченого-педагога. У співавторстві з В.Й. Борисенком у 2000 р. було підготовлено і видано навчальний посібник для 7 класу загальноосвітніх середніх шкіл «Історія України в художньо-літературних образах» у 2015 р. вийшло друге видання оновленого і доопрацьованого посібника.

Ще на зорі української незалежності, коли гостро відчувалася потреба у правдивих матеріалах з української історії, він на замовлення Міністерства освіти України взяв участь у підготовці методичного посібника «Історія України. Матеріали до лекцій та методичні поради для викладачів навчальних закладів системи підготовки молодших спеціалістів» (К., 1992 р.). Як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти допущено його книгу «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР)» (К., 1997 р.), як і книги В.І. Ульяновського, що вийшли тоді ж у видавництві «Либідь» і присвячені державно-церковним відносинам в добу Центральної Ради та Гетьманату.

Б.І. Андрусишин неодноразово був членом журі всеукраїнських олімпіад з історії, правознавства, постійно зустрічається з учителями, учнівською молоддю. Тривалий час працював у складі колегії Головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації.

Умілий організатор, талановитий педагог, блискучий лектор і багаторічний член спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Теорія і методика навчання історії» (вчений секретар),

«Історія України», «Політологія» при НПУ імені М.П. Драгоманова, у 2006–2011 рр. був членом експертної ради ВАК України з історії. У 2008–2016 роках очолював та був заступником голови спеціалізованої Вченої ради по захисту кандидатських дисертацій з теорії та історії держави і права.

Значний вклад професора Б.І. Андрусишина у розвиток української історичної науки і освіти були належно оцінені науковими та громадськими інституціями. У 1999 р. доктор історичних наук, професор Б.І. Андрусишин став академіком-засновником Української академії історичних наук, у 2005 р. – обраний академіком АН Вищої школи України, 2006 р. – член-кореспондентом, а у 2010 р. – академіком Української академії політичних наук.

З 2011 по 2016 рік Б. І.Андрусишин – ректор з навчально-методичної роботи гуманітарних інститутів НПУ імені М.П. Драгоманова.

Професор Б.І. Андрусишин тісно співпрацює з МОН України на предмет підготовки державних стандартів з історії, правознавства, політології, випуску підручників для середніх загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів, веде велику роботу як редактор і член редколегій багатьох наукових журналів і збірників. Брав участь у розробці пропозицій та зауважень Співки ректорів вищих навчальних закладів України щодо Проекту «Концепції гуманітарного розвитку України на період до 2020 року» у грудні 2011 року.

Науково-педагогічна та громадсько-суспільна діяльність професора Б.І. Андрусишина відзначена знаками МОН України «Відмінник освіти України» (2001), Нагороджений медаллю «Захиснику Вітчизни» (1999), Пам'яткою Ювілейного Апостольського благословення з нагоди 2000 року від народження Господа нашого Ісуса Христа Зборівської Єпархії Української Греко-Католицької Церкви (2000), знаком «Відмінник освіти України» (2001), «Кращий освітянин року» (2001–2016), Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого III (2002), Почесною грамотою Академії педагогічних наук України (2003), Подякою Київського міського голови (2004), Орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого II (2004), нагрудним знаком «Знак пошани» Київського міського голови (2005), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2005), медаллю «60 років визволення України від фашистських

загарбників» (2005), Подякою української спілки ветеранів Афганістану (2005), Почесною грамотою Київської міської організації профспілки працівників освіти і науки (2007), Знаком МОН України «Василь Сухомлинський» (2007), Орденом Святого Архистратига Михаїла (2007), Орденом Святого Миколая Чудотворця (2008), Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом» (2008), Дипломом переможця рейтингу «Кращий професор 2007–2008 навчального року» Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова (2008), Подякою Президії Національної академії наук України (2009), Почесним знаком Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв (2009, 2019), Почесною грамотою Президії Федерації профспілок України (2009), Почесною грамотою Вищої атестаційної комісії України (2009), Почесною грамотою Київської обласної державної адміністрації (2009), медаллю «Будівничий України» Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (2009), заслужений діяч науки і техніки України (Указ Президента України № 26/2009 «Про відзначення державними нагородами України»), подякою Подільської районної у місті Києві ради (2010), Срібною медаллю «Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895 рр.» (2010), Нагородою НПУ імені М. П. Драгоманова «Студентської симпатії» (2010), Подякою Головного управління освіти і науки Київської облдержадміністрації (2011), Почесною грамотою Ради Київської міської організації ветеранів (2011), «медаллю М. П. Драгоманова» (2011), ювілейною пам'ятною медаллю «20 років Збройним силам України» (2011), медаллю «За наукові досягнення. Гуманітарні науки. Петро Орлик 1929–1993 рр.» (2012), Почесний краєзнавець України (2012), Знаком пошани «Почесний ветеран міста-героя Києва» (2012), подякою Української спілки ветеранів Афганістану (2012), Почесною грамотою Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України (2013), медаллю «За наукові досягнення. Психолого-педагогічні науки. Г.С. Костюк 1899–1983» (2013), знаком НАПН України «К.Д. Ушинський» (2013), орденом Івана Сірка за вагомий внесок у виконанні національної програми «Відродження та розвиток українського козацтва» (2013), подякою ректора Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2008, 2014, 2019), медаллю

«Незалежність України» III ступеня Міжнародної академії рейтингових технологій і соціології «Золота Фортуна» (2014), Грамотою Голови експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (2014), Почесною грамотою Голови Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі (2014), медаллю «Драгоманівська родина» (2014), Орденом Святого Юрія Переможця (2014), Подякою Голови Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (2015), Нагородою НПУ імені М. П. Драгоманова «За розбудову зв'язків академічної науки і освіти» (2016), медаллю і почесним дипломом лауреата премії імені героя України Михайла Сікорського, почесною відзнакою Асоціації українських правників (2017), почесною грамотою Науково-дослідного інституту інформатики і права НАПрН України (2017), Грамотою Президії НАН України, Департаменту освіти і науки, молоді та спорту виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адмі-

ністрації) (2017), Заслужений професор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького університету імені Григорія Сковороди» (2017), Почесною грамотою Асоціації українських правників (2019), Почесною грамотою Національної спілки краєзнавців України (2019), Ювілейною медаллю «90 років журналу «Краєзнавство» (2019), «Орденом Григорія Сковороди» – найвищою відзнакою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (2019), Дипломом лицаря Ордену «Кліо» (2019), Медаллю «За відродження України» від Всеукраїнського об'єднання «Крайна» (2019), Подякою від Київської Малої академії наук учнівської молоді (2019).

Вітаючи Богдана Івановича з днем народження, наукове співтовариство висловлює щире побажання творчого натхнення і великих досягнень в науково-педагогічній діяльності!

**Церковно-історичне
краєзнавство:
ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ
ДИСКУРС**

УДК 271.222[(470+571)+(436)]

Сергій Таранець (м. Київ)

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України.

e-mail: trimonastyrje@yandex.ua

ORCID <https://orcid.org/6274040>

«Старообрядницький Єрусалим».

3 історії поселення липованів у с. Біла Криниця на Буковині

У статті досліджено основні віхи історії Білої Криниці як одного з провідних всесвітніх центрів старообрядців та заснування в селі Білокриницької церковної ієрархії. Розкрито політику австрійського та російського урядів стосовно місцевих старовірів.

Ключові слова: старообрядство, Біла Криниця, Білокриницька церковна ієрархія, Росія, Австрія.

Sergii Taranets

«Old believers Jerusalem". From the history of the settlement lipovenos in the village of Belaya Krinitza in Bukovina

This article describes the main milestones in history of Bila Krynytsia as one of the leading world centers of Old Believers and foundation of Bila Krynytsia church hierarchy in the village. The policy of Austrian and Russian governments in relation to local Old Believers is revealed. The paper mentions that Bila Krynytsia in Bukovyna, founded in the 80-ies of XVIII century by Russian immigrants from Rumanian Lower Danube, was transformed into a powerful center of Old Believers at Bila Krynytsia hierarchy abroad in the second half of XIX century. Porkovskyi friary was opened in the village in 1803, and in 1852 – Uspenskyi nunnery. Bila Krynytsia church hierarchy was established in this village on 27, October, 1846 through joining to Old Believer's Church of Metropolitan from Bosnia and Sarajevo Amvrosiy (Popovych). The first Episcopal chirotony took place in Bila Krynytsia on 18, January, 1847. However, the untroubled activity of local metropolitans was infringed at the end of November, 1847. Russia started demanding Austria to liquidate Old Believer's hierarchy and to close the friary. On 4, March, 1848 Austrian government closed the friary, however, soon it renewed its operation after revolution of 1848. The consecration of Uspenskyi Cathedral, erected under project of Russian architect A.V. Kuznetsov, took place in the nunnery on 15, July, 1908. The friary and nunnery in Bila Krynytsia were liquidated when the Soviet power came. In 1944 Old Believers metropolitan's cathedra was transferred from Bila Krynytsia to Romanian city Brailu.

Key words: Old Believers, Bila Krynytsya, Bila Krynytsya Clerical Hierarchy, Russia, Austria.

Останнім часом старообрядознавча проблематика у світі все більше привертає увагу світової спільноти, де не останнє місце посідають відомі старовірські центри, до яких, безумовно, належить й Біла Криниця. Незважаючи на те, що вона відіграла помітну роль в історії попівського старообрядства, ґрунтовних спеціальних досліджень, присвячених цьому центру, до цього часу не існує. В XIX – на початку XX ст. різних релігійних та культурологічних аспектів з історії означеного осередку торкалися професор Московської духовної академії М. Суботін, чиновник

слідчої поліції І. Аксаков, місіонер панівної Церкви М. Попов, відомий дослідник старообрядства П. Смирнов, релігійний історик М. Монастирьов та ін.

М. Монастирьов описав перебування у Білій Криниці митрополита Амвросія (Поповича) та відкриття першопрестольної кафедри старообрядського архієрея. Автор звернувся до взаємостосунків місцевих ченців з австрійською та турецькою владою, становища духовенства під час Кримської війни¹. Описуючи контакти Москви з Білою Криницею? він не обходить увагою

¹ Монастырев М. Исторический очерк австрийского священства после Амвросия. – Казань, 1877. – С. 46.

протиокружницький конфлікт, частково торкається історії стародубських, ветківських, куренівських та румунських монастирів.

Значну дослідницьку роботу виконав чиновник слідчої поліції І. Аксаков, який за доручен-

Успенський жіночий монастир на початку ХХ ст.

ням російського уряду стежив за релігійними процесами, що відбувалися у Білій Криниці та навколишніх з нею поселеннях. В 1849 р. І. Аксаков надав у Міністерство внутрішніх справ записку «О бессарабских раскольниках», яка стала важливим джерелом з історії місцевого старообрядства².

У 1862–1897 роки професор Московської духовної академії М. Суботін зібрав значну кількість офіційних та неофіційних документів, які стосувалися функціонування Білокриницької ієрархії. В 1864 р. у його розпорядження поступив архів Білокриницького монастиря, який привезли у Росію колишні представники старообрядської Церкви. Водночас старовірська тема стала домінуючою у його роботі³. В 1869 р. він опублікував акти і листування білокриницьких соборів 1868 та 1889 років⁴.

В 1812 р. проблема буковинського старообрядства звернула на себе увагу австрійських

дослідників, зокрема служителя губернського правління у Львові С. Бредецького. У праці «Липовани і меноніти у Австрії» автор робить помилкові висновки, зараховуючи старообрядців до менонітів. В 1863 р. у світ виходить інше невелике дослідження В. Гелерта «Липовани в Буковині». В 80–90-ті роки ХІХ ст. пошуковці друкують декілька статей присвячених у т. ч. білокриницьким старовірам. На достатньо високому науковому рівні були виконані роботи Ф. Віккенгаузера, який у редактованих ним збірниках опублікував кілька десятків документів з історії буковинського старообрядства. В 1885 р. доктор філософії Чернівецького університету Й. Полек видав статтю «Липовани в Буковині», де в т. ч. досліджував історію Білої Криниці⁵. Однак самою відомою роботою на цю тему стало фундаментальне дослідження професора австрійської історії Чернівецького університету Р. Кайндля «Возникновение и развитие липованских поселений в Буковине», де Білій Криниці автор присвятив окремий розділ.

с. Біла Криниця на початку ХХ ст.

² Записка И.С. Аксакова о бессарабских раскольниках // Русский архив. – Москва, 1888. – Кн. 3. – С. 435.

³ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии (Приложение к Братскому слову) / Издал Н. Субботин. – Москва, 1899. – С. 3.

⁴ Див.: Современные летописи раскола / Изд. Н. Субботин. – Вып. 1–2. – Москва, 1869. – Вып. 1: Белокриницкий собор 1868 года и относящиеся к нему акты и письма. – 216 с.; – Вып. 2: Последствия Белокриницкого собора 1868 г. и неожиданный исход их. – 192 с.; Переписка раскольнических деятелей. (Материалы для истории белокриницкого священства). Изд. Н. Субботиним. – Москва, 1889. – Вып. 2. – 382 с.

⁵ Сайко М.Н. Австрийские исследователи ХІХ – начала ХХ вв. о старообрядцах в Буковине // Старообрядчество: история, культура, современность. – Москва, 2000. – С. 49.

Заснування Білокриницького старовірського центру попівщини належить до 80-х років XVIII ст. Згідно з джерелами старообрядців, останні врятували на Дунаї від турецьких переслідувачів австрійського високопоставленого чиновника, мотивуючи свій вчинок тим, що «виконали борг любові християнського закону, врятували від смерті людину, за що сподіваються в майбутньому віці від Бога отримати віддяку, тому й не хочуть брати в нього ніякої винагороди»⁶. Вдячний посланник запропонував старовірам переселитися в межі Австрійської імперії. За спасіння життя він залишив записку, у якій назвав своє ім'я та висловив готовність сприяти у вирішенні проблем. Старовіри сприйняли це як «погляд Божого промислу».

На сході громади старообрядці прийняли рішення переселитися в Австрію. Для цього збори вибрали та відрядили у Відень депутатів Олександра Алексеєва і Никифора Ларіонова, де за підтримки відомої особи отримали від імператора Йосипа II дозвіл на переїзд. На певний час австрійський уряд звільнив липованів від податків і військової повинності, а після закінчення терміну пільгових років на них поширювалися ті самі закони, якими керувалася решта населення краю.

Отже, у 1786 р. родини разом із ченцями та ігуменом Семеоном перейшли на австрійську територію. Старообрядці поселилися на державній землі поблизу урочища Варниця в Буковинському циркулі. Від існуючого там «білого» джерела поселення отримало назву «Біла Криниця». Упоряджений монастир спочатку розташували край лісу в урочищі Тернівка, проте там він проіснував недовго. За одними свідченнями, неодноразові напади на насельників зі смертельними випадками змусили ченців перенести його безпосередньо в село. За іншою інформацією, зокрема, редоуцької директорії, стало відомо, що неподалік від Білої Криниці був влаштований маленький монастир, у якому споруджено два дерев'яні будинки, у т. ч. й молитовний будинок,

і проживало п'ять ченців. Про ліквідацію монастиря йшлося в приписі губернського начальства від 24 серпня 1791 року, яке розпорядилося «монастирок у лісі таємно влаштований перевести в саме поселення»⁷.

Отже, у 1803 р. чоловічий монастир було влаштовано в самому селі Біла Криниця на подарованій землі Іларіона Петровича. У 1818 р. обитель отримала цю ділянку в «довічне користування»⁸. Крім землі, пожертвованої цим благодійником, обитель мала угіддя, заповідані Явдохою Єфимовою. Попечителями чоловічого монастиря були також ченці Олімпій Милорадович і Павло Васильєв, які в 1844 р. пожертвували обителі 10 тис. левів сріблом⁹. За огорожею розміщувалася триярусна дерев'яна церква на 200 осіб. Насельники монастиря жили в чотирьох дерев'яних будинках, розташованих у монастирському дворі навколо церкви, а саме подвір'я було обсажене фруктовим садом. У різний час ігуменами монастиря були Симеон, Никандр, Геронтій (Леонов, з 1841 р.) та ін. Коли в 1847 р. арештували ігумена Геронтія, у 1851 р. там відбулися вибори нового настоятеля. Як відомо, Геронтій подався до Росії для збирання коштів на утримання монастиря та митрополії¹⁰.

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. старообрядцями-попівцями завжди порушувалося питання про заснування самостійної Церкви, проте майже всі спроби знайти архієрея закінчувалися безуспішно. У 30–40-х роках XIX ст. питання про заснування трьохчинної ієрархії було поставлене іменитими купцями, зокрема, московськими: Василем Григоровичем Рахмановим, Федором Андрійовичем Рахмановим, Терентієм Солдатенковим, а також петербурзьким купцем Громовим, київським купцем Дехтярьовим і хвалінським Кузьмінім¹¹. Вони взяли на себе всі витрати на утримання Білокриницької митрополії. За свідченнями М. Попова, самарськими й саратовськими старообрядцями було зібрано величезну суму.

⁶ История буковинских старообрядцев. [Б. м. и г.] – С. РЗФ.

⁷ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокрыницкой иерархии... – С. 25.

⁸ История буковинских старообрядцев... – С. РЗФ.

⁹ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокрыницкой иерархии... – С. 84.

¹⁰ *Бартнев А.* Краткий исторический очерк мер, принимаемых против раскола преимущественно в новейшее время // Странник. Духовный учено-литературный журнал за 1861 г. – Санкт-Петербург, 1861. – Т. 1. – С. 325.

¹¹ *Попов Н.* Опыт исследования: что такое современное старообрядчество в России? (Приложение) Окружное послание поповщины. – Москва, 1866. – С. 62.

Із цією метою на Схід відправили кілька делегацій. Водночас російські старообрядці розуміли, що автокефальну Церкву можна створити лише поза межами Росії. Розпочалися консультації зі своїми одновірцями за кордоном, відтак з'ясувалося, що відкрити старообрядську митрополію можна в с. Біла Криниця, яке розміщувалося в кордонах Австрійської імперії. Старовіри довели австрійській владі свою спроможність утримувати митрополію. На ченців Олімпія Милорадовича і Павла Великодворського було покладено пошуки відповідного архієрея.

Покровський чоловічий монастир
на початку ХХ ст.

З їхньої офіційної біографії відомо, що Павло Васильович Федотов (відомий також під прізвиськом Великодворський) народився 1803 р. в молдавському м. Ботошани (насправді – у м. Валдай). Його батько Василь Федотов народився в Білій Криниці. У 1818 р. Павло перейшов у Білокриницький чоловічий монастир. Чернець стверджував, що пожертвувані монастирю 5 тис. левів сріблом він отримав у спадок від покійного батька¹².

Олімпій Савович Милорадович народився 1804 р. в Білій Криниці, був ченцем Білокриницького монастиря. Батько Олімпія також був ченцем цієї обителі, відомий під іменем Симон († 1832 р.). Згодом останній перейшов в Бессарабію, де став настоятелем Серковського чоловічого монастиря. Ігумен ніби залишив у спадщину 8,5 тис. левів сріблом, з яких 5 тис. Олімпій

пожертвував Білокриницькому монастирю¹³. Насправді ці гроші зібрали в Росії.

У 1843 р. Павло Великодворський звернувся з клопотанням до австрійського імператора Фердинанда I, у якому вказав на необхідність заснування для липованів, котрі мешкають в Австрійській імперії, окремої архієрейської кафедри. Він дав зрозуміти австрійським чиновникам, що виконання цього прохання буде неприємним для Росії, однак, незважаючи на це, білокриницька делегація отримала від уряду дозвіл. Можливість утримання старообрядцями власного митрополита стала головною умовою дозволу на заснування старообрядської митрополії на Буковині.

Будівництво Успенського кафедрального собору на початку ХХ ст.

У 1844 р. імператор видав декрет, яким липованам дозволялося взяти із-за кордону верховного архієпископа, котрий би зміг рукопокласти в Білій Криниці намісника. Резиденція майбутнього архієрея мала розміститися в чоловічому монастирі¹⁴. Уряд зобов'язав липованів самостійно утримувати монастир і архієрея, який перебував при ньому, а також заснувати та утримувати за власний кошт школу. У 1850 р. при монастирі було відкрито училище грамоти для хлопчиків.

У пошуки єпископа вирушили ігумен Геронтій і чернець Павло, яким вдалося побувати в Молдові, Далмації, Словенії, Чорногорії, Сербії, але реальну допомогу вони отримали лише в пониззі Дунаю у свого одновірця отамана некрасовців Осипа Гончара. Останній підтримував

¹² Материали для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 93.

¹³ Там само. – С. 94.

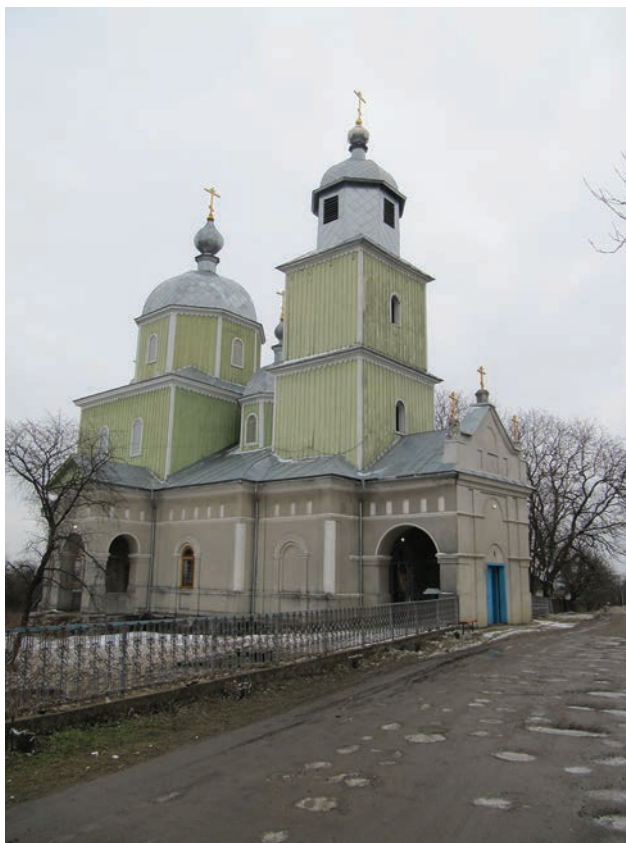
¹⁴ История буковинских старообрядцев... – С. РЗФ.

тісні зв'язки з польською еміграцією в Стамбулі, зокрема відомим Михайлом Чайковським (Садик-пашею). Дбаючи тільки про свої інтереси, М. Чайковський узявся допомагати й старообрядцям. Він порадив звернутися до тих єпископів, які через різні обставини втратили свої кафедри й проживали в Константинополі¹⁵.

У 1846 р. Олімпій Милорадович і Павло Великодворський відправилися в Османську імперію. Окрім європейської та азійської Туреччини, ченці відвідали Єрусалим, Аравію та Єгипет, проте потрібного їм кандидата знайшли лише в Константинополі. Ним виявився босносараєвський митрополит Амвросій (Попович), який погодився перейти до старовірів і висловив готовність бути в них верховним архіпастирем.

В угоді, укладеній між білокриницькими депутатами та митрополитом у Константинополі, обумовлювалося місцеперебування Амвросія в Білокриницькому чоловічому монастирі. Щорічно липовани зобов'язувалися сплачувати митрополитові 500 австрійських червонців. М. Попов, явно не володіючи достовірними даними, відзначав, що старообрядці збиралися пожиттєво платити митрополитові 500, а його синові – 200 російських напівімперіалів¹⁶. Після смерті митрополита його жалування мав отримувати син.

У своїй біографії митрополит Амвросій писав, що народився він 1791 р. в м. Еносі, у священника рукопокладений митрополитом Матвієм Еноським і став 23 священником у роду. У 1817 р. він прийняв чернечий постриг. Упродовж 1823–1827 років був ігуменом Троїцького монастиря на о. Халки, що неподалік Константинополя. У 1827 р. Амвросія поставили настоятелем Макарівської церкви в Босфорі Цареградському, а потім патріарх Костянтин призначив його протосингелом Вселенської патріархії. У 1835 р. Синод вибрав Амвросія на Боснійську кафедру. У 1841 р. за наполяганням візира Хурсева митрополита звільнили із займаної посади. Тогочасна практика була закономірною для турків. У той час у Стамбулі без кафедр перебувало 6 патріархів і понад 20 митрополитів і єпископів, незважаючи на те що за ними зберігався сан і хіротонія.

Церква Кузьми і Доміана в с. Біла Криниця.
Фото 2011 р.

Після прибуття в Білокриницький монастир Амвросій зобов'язався приєднатися до старообрядської Церкви «згідно з правилами святих отців» і невідкладно рукопокласти намісника. Свій вибір старообрядським архіпастирем Амвросій розцінював не інакше, як «явне божественне провидіння». Він розумів, що виїжджав в Австрію без дозволу патріарха, тому стежив, аби не було з боку останнього перепон.

Те, що митрополита Амвросія не відлучили від Церкви і не заборонили в богослужінні, видно з грамоти, адресованої йому патріархом Анфимом, який звертався до нього: «Безрозсудна й мовчазна твоя втеча і противне твоє священним законам від Церкви відлучення, до якого вдався, і від якої (Церкви) був благодіянний і пошанований»¹⁷.

Повертаючись в Австрію, старообрядська делегація на чолі з ченцем Павлом і митрополитом Амвросієм була удостоєна аудієнції австрійського імператора у Відні. Митрополит подав

¹⁵ Смирнов П.С. История русского раскола. – Санкт-Петербург, 1895. – Изд. 2. – С. 153.

¹⁶ Попов Н. Опыт исследования... – С. 63.

¹⁷ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 225.

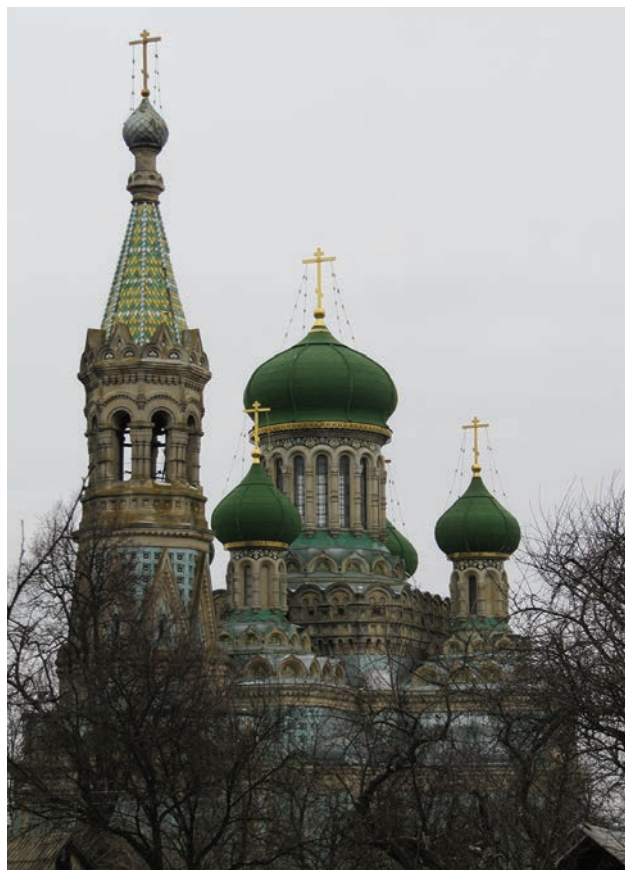
Фердинанду прохання. Імператор пообіцяв, що після наведення відповідних довідок затвердить Амвросія на посаді верховного первосвященника старообрядців, однак Павло не став чекати перевірок і наполіг на від'їзді митрополита в Білу Криницю. 3 березня 1847 р. Амвросій отримав австрійське громадянство.

27 жовтня 1846 р. в Покровському храмі Білокриницького чоловічого монастиря відбувся собор, головним питанням якого було приєднання митрополита Амвросія до старообрядської Церкви. Засідання вів настоятель Геронтій. На соборі були присутні ієромонах Ієронім, уставник Кіпріян Тимофєєв (майбутній митрополит Кирило), делегати білокриницької, климощкої, соколинської і мехидрської громад, представники від молдавських громад, зокрема яські купці Никифор Панкратієв, Яків Железняков, Логін Богомолів та ін.

Пропонувалося приєднати митрополита другим чином, як це було прийнято в інших старообрядських громадах. Це рішення підтримували старообрядці Слави, Сарикьой, Журилівки та інших населених пунктів Нижнього Дунаю. Аналогічна практика існувала у ветківських громадах. Про це доповідав собору колишній настоятель Лаврентіївського монастиря чернець Аркадій. Після тривалих обговорень собор наполягав приєднати Амвросія шляхом прокляття ересі¹⁸.

18 січня 1847 р. в Білій Криниці відбулася перша архієрейська хіротонія. У сан єпископа митрополитом Амвросієм було возведено місцевого мешканця Кирила Тимофєєва, який став намісником Білокриницької митрополії. Цього ж року Амвросій здійснив низку хіротоній священників у Білу Криницю, Ясси і задунайські старообрядські слободи.

У Білу Криницю звернулася братія Славського скиту з проханням поставити для старовірів Нижнього Дунаю окремого єпископа. Кандидатом обрано колишнього настоятеля Лаврентіївського монастиря ігумена Олімпія. Крім настоятеля Макарія, отамана некрасовців Викули Корнієва і братії, прохання підписали купці Сава Рукавишников, Онисим Іванов, представники журилівської і сарикьойської старообрядських громад. Клопотання добруджанських старовірів було задоволено.

Успенський собор в с. Біла Криниця Чернівецької області. Фото 2011 р.

Чутки про хіротонію єпископа за межі Австрії дійшли до австрійського уряду. 20 січня 1848 р. білокриницькі мешканці отримали зауваження з приводу рукопокладення Аркадія Славського, оскільки цей факт став порушенням раніше укладеної угоди. Діяльність Амвросія звернула на себе увагу російського уряду і константинопольського патріарха Анфима, який через карловицького митрополита Йосипа відправив Амвросію спеціальну грамоту. Патріарх розглядав від'їзд Амвросія в Білу Криницю як втечу, що порушувало закони православної Церкви. Він намагався повернути Амвросія в Константинополь. Анфим зазначав, що митрополит зловживає своїм архієрейством, попирає правила православної Церкви. У другій грамоті патріарх вимагає вислати Амвросія, але стає очевидно, що це не під силу митрополиту Йосипу. У листі від 8 серпня 1847 р. патріарх особисто закликав Амвросія покаятися та пригрозив позбавити його сану¹⁹.

¹⁸ Матеріали для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 180.

¹⁹ Там само. – С. 229.

У відповіді митрополит Амвросій запитував патріарха, за що його зняли із законної Боснійської митрополії, до того ж без оголошення причини. Наголосив також на тому, що патріарх не звернув уваги на прохання російського посланника в Стамбулі В.П. Титова, котрий безуспішно просив за Амвросія перед Анфимом. Митрополит дорікав константинопольському патріархові за те, що той не виявив «людинолюбства і братолюбства», що патріархи Герман IV (1842–1845), Мелетій III (1845) і Анфим VI (1845–1848) рукопоклали на єпархії своїх молодих улюбленців, які були «невправні» в церковному управлінні, при цьому залишили його «на малій пенсії». Амвросій мотивував свій вчинок тим, що вдіяв так, щоб захистити віруючих, яких він ні від кого не відбирав, оскільки це заборонено правилами святих отців, яких він дотримується.

У листі Амвросій вкотре нагадав патріархові, що він очолив старообрядську Церкву ради власного спасіння та спокою, і не міг відмовити старообрядцям і «зневажити такою доброю справою для спасіння овець, що залишилися без пастиря», яких він не крав, і не відібрав, однак прийшов, щоб їх захистити, і «бути їм за отця, пастиря і утішителя, не втручаючись до чужих овець». Митрополит констатував, що він «один раз цю релігію прийняв» і назад повертатися не хоче, що прийшов він «з ревності євангельської до овець, котрі не мають власного пастиря, не на знищення, але на збільшення слави Божої, де залишки сил старих літ моїх покласти і саме мое життя кінчити хочу, дякуючи Богові»²⁰.

6 грудня 1847 р. через дипломатичні канали між Росією та Австрією митрополита викликали до Львова. Російський уряд вимагав негайно вислати його з Білої Криниці і закрити чоловічий монастир як «розсадник» російської антидержавної політики. З огляду на претензії Росії, канцлер Карло Інцагі підготував спеціальні запитання до митрополита, суть яких полягала в тому, чи дійсно митрополит був посланий в Австрію

від константинопольського патріарха, чому приймав у монастирі російських утікачів, чому допускав поїздки білокриницьких купців і місіонерів у Росію, чому розширив свої повноваження за межами Буковини. Австрійський уряд звинувачував митрополита в незаконному допуску на проживання в Білокриницький монастир російських підданих, злочинців і ченців, які втекли від покарань, у тому, що дозволив рукопокладати для Росії духовенство тощо.

У звіті митрополит зазначав, що ніколи не казав австрійському імператору, що на Буковину його послали від константинопольського патріарха, тому ніхто його в цьому не може корити, що в Білій Криниці він не приймав російських підданих, незважаючи на те що настоятель монастиря справді відправився в Росію за потрібним для церкви начинням, але проповідників туди не посилав і влада його в той бік не поширювалася.

Однак тісні контакти російських старообрядців з Білою Криницею були достатньо інтенсивними. Білокриницькі старообрядці через московських купців Милова, Ігумнова і Грачова активно листувалися з Рогозьким кладовищем. Через радзивилівську таможню з Росії на Буковину пересилали значні суми грошей для підтримки діяльності Білокриницької митрополії. Так, у березні 1847 р. настоятель монастиря Геронтій отримав понад 3 тис. рублів²¹.

Російський уряд вжив низку успішних заходів, спрямованих на викорінення контактів російських і закордонних старообрядців. У 1849 р. він заарештував і ув'язнив у Шліссельбурзьку фортецю московського міщанина Ф. Жигарьова, який побував у Білій Криниці²². Згодом його перевели в Суздальський Спасо-Єфремівський монастир, де він невдовзі й помер.

Зі Львова митрополита викликали у Відень. 27 грудня 1847 р. Амвросія прийняв єрцгерцог Йосип Людвіг. Через кілька днів після цієї зустрічі митрополит дізнався про вимоги російського двору і константинопольського патріарха про вислання його з Білої Криниці.

²⁰ Материали для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 238. Для поширення негативної пропаганди про старообрядців представники панівної Церкви систематично подавали неправдиву інформацію про митрополита Амвросія, зокрема те, що він перейшов у старообрядство лише тому, що був користолюбивий і честолюбивий.

²¹ *Мордкович Т.А.* Источники по истории принятия Белокриницкой иерархии Московской Рогожкой старообрядческой общиной (40–50-е гг. XIX в.) // Мир старообрядчества / Под ред. И.В. Поздеевой. – Москва, 1995. – Вып. 2. – С. 117.

²² Там само. – С. 128.

У клопотанні від 3 березня 1848 р. митрополит Амвросій відзначав, що він ніколи не чинив опору цісарській волі і що прибув до Австрії ще й тому, що бачив у білокриницьких депутатів «височайше імператорське повеління». Про відвертість переходу Амвросія в старообрядство свідчать його слова: «Я не плачу, що втратив мою попередню митрополію Босанську: там винні мусульмани, вороги Хреста Христового; але найприкріше те, що нині вже і під скіпетром християнського імператора другу нову приймаю кару, що втрачаю знов довірену мені паству і знов затверджений архієрейський престол в Білокриниці, та ще й зовсім проти совісті моєї, або переконанням, або каяттям чи відступити назад і повернутися до патріарха, чи спробувати довічного ув'язнення»²³.

Австрійський уряд поставив Амвросія перед вибором: або він повернеться до свого патріарха, або відправиться в заслання. Митрополит писав, що він був над безоднею, його позбавили не лише єпархії, честі й довіри, але й найелементарніших засобів до існування. Амвросій відмовився їхати в Константинополь. Він просив цісарської милості та призначення йому державної пенсії, яка відповідала б його статусу. Пенсію митрополитові призначили в розмірі 300 левів сріблом. 26 липня 1848 р. міністр внутрішніх справ Добгольф заборонив йому приймати липованів. Уряд визначив йому подальше місцезребування – м. Ціллі.

Білокриницькі ченці клопотали перед графом Коловратом про повернення Амвросія в Білу Криницю, проте той відповів, що повернення митрополита в Білокриницький монастир неможливе. Водночас австрійський уряд не повністю виконав вимоги Миколи I: він не видав Амвросія Росії і не ліквідував Білокриницького монастиря.

4 березня 1848 р. на деякий час було закрито чоловічий монастир, однак відчувати незручності білокриницьким старообрядцям довелося недовго. Після державного перевороту 1848 р. імператор Фердинанд був вимушений видати маніфест про дарування конституції народам Австро-Угорщини. Скориставшись революційним станом у країні, чернець Павло без дозволу уряду самостійно відкрив монастир. У 50–60-х роках XIX ст. чоловічий монастир облаштували.

Там перебудували Покровський собор, возвели зимовий храм на честь Миколи Чудотворця, а також великий братський корпус. У 1899 р. за сприяння митрополита Афанасія чоловічий монастир відкрив своє представництво на Головні вулиці Чернівців.

Інтер'єр Микільського храму в с. Біла Криниця. Фото 2016 р.

У 1851 р. в Білокриницькому чоловічому монастирі нараховувалося 42 насельники (29 ченців і 13 бельців), у т. ч. ієромонахи Сава і Арсеній, ієродиякони Георгій та Ілля, іподиякони Мефодій, Йосип та Геронтій, скарбник чернець Дорофій, економ чернець Іоанн, схимники Трифілій, Ізраїль, Герасим, Феодор, ченці Ігнатій (1-й), Іоанн, Ігнатій (2-й), Саватій, Палладій, Авраамій, Сисой, Вікентій, Никанор, Макарій, Іона (1-й), Тихін, Никодим, Іона (2-й), Павло і відшельник Никандр, а також бельці Афанасій Михайлов, Ануфрій Тимофіїв, Василь Григорьев, Іван (Плотник), Іван Васильєв (1-й), Іван Васильєв (2-й), Іван (Підкеларщик), Іаков (Підкеларщик), Євстафій Лазарев, Андрій Мельник, Герасим (Хлібник), Олексій (Конюх) і чтець Кирило Іванов²⁴.

Білокриницький чоловічий монастир жив за статутом, виданим архімандритом Аркадієм. Зокрема, братія обителі (крім хворих і немічних, про яких повідомляли настоятелю) мала підніматися за дзвоном і щоденно приходити на ранкову молитву. Після завершення опівнічниці робітники і ремісники брали настоятельське благословення і вирушали на роботи, а хто йшов без благословення, той приймав звичайне покарання

²³ Матеріали для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 240.

²⁴ Там само. – С. 350.

(виправлення). Робітники, які не мали урочної (на цілий день) роботи, вистоювали не лише ранкову службу, але й були присутніми на літургії. По закінченні робочого дня, після вечері, усі без винятку насельники обителі мали бути на повечерниці (за винятком тих, хто мав невідкладні справи). Коли завершувалося богослужіння, усі йшли до своїх келій.

У монастирі за дотриманням правил стежив соборний старець. Гості, які відвідували монастир, могли на короткий час бути в келії ченців чи бельців. Якщо гості залишалися в монастирі надовше (один день і більше), то зобов'язані були брати благословення в настоятеля, а хто порушував установленний порядок, той підлягав монастирському покаранню²⁵.

Водночас австрійський уряд продовжував забороняти контакти буковинських старообрядців зі своїми закордонними одновірцями. У 1858 р. за доносом Войнаровича в Білу Криницю спорядили урядову комісію під керівництвом чиновника з особливих доручень Штокера. Його приїзд викликав переляк серед місцевих липованів. Багатьох ченців і послухників, які нелегально перебували в чоловічій обителі, відправили в Мануйлівський монастир. За результатами перевірки уряд не скасував свого попереднього рішення, він і надалі дозволив утримувати в Білій Криниці церковну ієрархію та її архієрея²⁶.

Претензії російського уряду обмежили контакти російських старовірів з буковинськими липованами. Білокриницька митрополія переважала певну фінансову скруту. У 1861 р. митрополит Кирило поїхав у Росію. У 1862 р. від імені Московської духовної ради було видано Окружне послання. В історії Білокриницької ієрархії цей документ відіграв вирішальну роль в переоцінці старообрядцями свого місця в навколишньому світі та зміні його ідеологічних засад. Однією з причин його підписання стало відновлення трьохчинної церковної ієрархії.

У 1863 р. Кирило став учасником собору представників Білокриницької ієрархії в Москві. Під час свого перебування там він втручався у справи російських єпископів. Архієпископ Антоній Володимирський не викликав особливої довіри митрополита. Між ними виник

конфлікт. Заручившись підтримкою групи впливових старообрядців, 18 лютого 1863 р. митрополит Кирило за допомогою Московської духовної ради усунув Антонія від управління справами. Його місце зайняв єпископ Афанасій Саратовський, який проявив себе під час збору пожертвувань на заснування Білокриницької митрополії²⁷.

Не бажаючи втратити свого колишнього впливу, Антоній створив групу противників митрополита. Його від'їзду з Москви допомогло Січневе повстання в Польщі. Скориставшись обставинами, що склалися, архієпископ вимагав якнайшвидшого вислання Кирила з Росії, мотивуючи свій вчинок тим, що його незаконне перебування може вплинути на дароване Олександром II право вільно відправляти старообрядські богослужіння. Рогозькі старовіри мали на меті привернути до себе уряд і в такий спосіб домогтися визнання старообрядських єпископів у Росії.

Докази Антонія переконливо вплинули на старообрядців. Навіть прибічники Кирила змушені були визнати, що митрополитові краще покинути межі країни. Водночас архієпископ вдруге обнародував Окружне послання, яке носило миротворчий характер щодо панівної Церкви. Послання обурило митрополита Кирила, який підозрював московських старообрядців у відступі від старої віри і негайно виїхав у Білу Криницю.

Кирило інформував Амвросія про прийняття Окружного послання. Останній, не розібравшись у суті справи, прокляв відступників від старої віри. 20 червня 1863 р. білокриницький собор затвердив Амвросієву анафему. Отже, на Окружне послання було покладено клятву двох митрополитів. Повідомлення про відступництво Рогозького кладовища швидко поширилося серед старовірів. Окружникам нічого не залишалося, як відправити делегацію в Ціллі, ознайомити Амвросія з текстом Окружного послання та проінформувати його про протистояння, яке розгорілося між двома архієреями. Ознайомившись з реальним станом речей, 28 жовтня 1863 р. Амвросій заборонив Кирила у священнодіянні до його розкаяння перед Церквою. 31 жовтня Амвросій помер.

²⁵ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии... – С. 356.

²⁶ *Монастырев М.* Исторический очерк австрийского священства... – С. 44.

²⁷ *Лихницкий В.* Сведения о современном состоянии раскола. – Харьков, 1864. – С. 19.

Підтримка Амвросієм Окружного послання викликала протиріччя в середовищі старообрядців. 13 січня 1864 р. на Рогозькому кладовищі було скликано собор старообрядців Білокриницької ієрархії, у якому взяло участь близько 500 делегатів²⁸. На соборі зачитали текст Окружного послання, однак більшість присутніх відмовилася його підтримати, а отже, і Антонія. Собор вирішив, щоб той негайно покинув Москву. Передбачаючи свою печальну участь, Антоній покався і зрікся Окружного послання.

Коли вісті про примирення Антонія дійшли до Білої Криниці, то митрополит Кирило, вигнаний через нього з Москви, визнав Окружне послання. Це спричинило повстання проти нього його колишніх прибічників, які не хотіли прийняти послання. Під їхнім тиском митрополит знову відмовився від свого попереднього рішення. Про це Кирило заявив 24 і 27 лютого 1864 р. грамотами до всіх російських старообрядців і до всеросійського собору.

Зі вступом Афанасія на митрополичий престол у Білій Криниці стосунки російських старообрядців і митрополії остаточно охололи. Старовіри майже забули про Білу Криницю. Антонія І завжди обтяжувала ієрархічна підпорядкованість закордонному митрополитові. Після смерті Кирила йому вдалося досягти значної самостійності в правлінні церковно-ієрархічними справами російських старообрядців²⁹.

Наступник Кирила митрополит Афанасій намагався врегулювати протиокружницький розбрат. У 1884 р. він запропонував мир єпископу Кирилу І, який очолював у той час Балтську єпархію, і, як відомо, не підтримував Окружного послання. Митрополит писав у Кишинів, що він дарма ворогує проти єпископів-окружників, що готовий визнати Кирила І в сані, якщо той зречеться Антонія ІІ, але, незважаючи на миролюбивий тон митрополита, Кирило відкинув запропонований варіант³⁰.

Під час правління митрополита Афанасія австрійський уряд намагався з'ясувати причини відокремлення липованів від російської Церкви, ведення ними метричних книг та відкриття школи. Для цього у Білу Криницю прибув

єрцгерцог Рудольф, який виявив особливу увагу митрополиту, довго і люб'язно з ним розмовляв і цим підкреслив особливу доброзичливість австрійського уряду до місцевих мешканців та їхнього владики. Як завжди, болісним місцем для липованів залишалися метрики, які вони розглядали як такі, що суперечать справі давньопрарослав'я, і це при тому, що під час заснування Білокриницької ієрархії чернець Павло пообіцяв уряду, що метрики будуть уведені³¹.

Крім чоловічого монастиря, у середині ХІХ ст. у Білій Криниці було засновано жіночий монастир. 8 липня 1852 р. там було освячено дерев'яну (на кам'яному фундаменті) церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Водночас митрополит Кирило поставив для жіночої обителі першу ігуменю Олександру. У 1960-х роках благоустрій монастиря продовжився.

У 1898 р. на кошти знаменитого московського фабриканта А.І. Морозова та інших московських благодійників там розпочалося будівництво кам'яної церкви, однак невдовзі з'ясувалося, що в багатьох місцях вона дала тріщини і могла обвалитися. За посередництвом московського священика І. Власова ігуменя монастиря звернулася до благодійниці Ольги Олексіївни Овсянникової, яка після прибуття в Білу Криницю особисто вибрала місце для будівництва нового храму й пообіцяла всіляку підтримку.

Японський професор Х. Сакамото в родині священика о. Сергія Бобкова.
Фото 2016 р.

²⁸ Попов Н. Опыт исследования... – С. 105.

²⁹ Летопись происходящих в расколе событий за 1876–1879 гг. – Москва, 1880. – С. 67.

³⁰ Там само. За 1886–1889 гг. – Москва, 1886. – Летопись за 1887 г. – С. 183.

³¹ Там само. – Летопись за 1889 г. – С. 85.

У 1900 р. за проектом російського архітектора А.В. Кузнецова розпочалося будівництво Успенського собору. Возведення храму було покладено на віденського підрядчика Клике³². У 1901 р. благодійниця несподівано померла. Вона не встигла зробити жодних розпоряджень із цього приводу, однак будівництво собору не припинилося. Його продовжував фінансувати чоловік покійної Г.С. Овсянников, проте 16 серпня 1902 р. помирає і він і також не встигає зробити жодних розпоряджень про виділення грошей на продовження будівництва. Спорудження собору було тимчасово призупинено.

Новий імпульс будівництву собору дала М.І. Хромова, яка вирішила його закінчити³³. Завдяки її старанням, Успенський собор в Білій Криниці став одним з величніших храмів Австро-Угорщини. Установлений там дубовий іконостас був виконаний російським майстром Н. Лебедевим. Його заповнили старовинні образи московського письма, а також нові ікони московського іконописця Гур'янова, які були виконані в строганівському стилі. У древньому стилі майстрами Абросимовим і Мишуковим було виготовлене церковне начиння. Ще за життя сама О. О. Овсянникова із сімейного рахманівського зібрання пожертвувала собору повний круг старовинних богослужбових, крюкових, учительних і повчальних книг.

15 липня 1908 р. в жіночому монастирі відбулося освячення Успенського храму, яке здійснили митрополит Макарій Білокриницький, архієпископ Іоанн Московський, єпископ Леонтій Славський, єпископ Іоасаф Тульчинський, а також духовенство Білокриницького чоловічого монастиря, Рогозького кладовища, Славського монастиря та інших населених пунктів Австрії та Румунії (загалом 21 духовна особа). На святі були присутні представники австрійської влади: намісник президента Чернівців Бардлеон, капітан Серетського повіту Богосевич, мирові судді Серетського окружного суду та інші офіційні особи.

Під час освячення собору були проголошені многі літа австрійському імператорові Йосипу,

митрополитові Макарію Білокриницькому, архієпископові Іоанну Московському, а також благодійникам, за рахунок яких було споруджено цю прекрасну споруду³⁴. Телеграми з подяками відправили благодійницям М. І. Хромовій і К. Д. Свешниковій, котрі підтримали храм грошовими кредитами в Державному банку Австрії в розмірі 100 тис. рублів.

За чаєм. Зліва направо: перший заступник голови Глибоцької районної державної адміністрації Чернівецької області В. Коломієць, почесний професор японського Університету Тенрі Х. Сакамото, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України С. Таранець, головний редактор сайту «Портал-кредо» О. Солдатов. Фото 2016 р.

Після Лютневої революції 1917 р. Біла Криниця залишилася за межами Росії. До складу Української РСР село ввійшло 17 червня 1940 року. Радянська влада ліквідувала чоловічий і жіночий монастирі, закрила храми, а ченців розігнало. Під час Другої світової війни митрополит Тихон намагався відновити монастирське життя в Білій Криниці, але 1944 р., рятуючись від комуністів, він перейшов у Румунію. Чоловічий монастир повністю розвалили, оскільки по його території пройшов кордон між СРСР та Румунією.

³² Торжество освящения храма во имя Успенія прасвятя Богородицы в Белокриницком женском монастыре (в Австрии) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1908. – № 42. – С. 1298.

³³ М.І. Хромова та О.А. Овсянникова вийшли із знаменитого старообрядського роду Рахманових.

³⁴ Торжество освящения храма во имя Успенія прасвятя Богородицы в Белокриницком женском монастыре (в Австрии) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1908. – № 42. – С. 1297.

У 60–70-х роках ХХ ст. шедевр архітектури Успенський собор жіночого монастиря використовували під колгоспний склад. Лише в 1978 р. постановою Ради міністрів УРСР його було взято під охорону держави. У 1984 р. за підтримки голови радянського фонду культури академіка Д.С. Лихачова і Р.М. Горбачової розпочалися реставраційні роботи собору, проте через відсутність фінансування у 1989 р. їх було призупинено. У 1992 р. собор освятив митрополит Олімпій Московський та вся Русі. У 1996 р. в Білій Криниці відбувся Перший всесвітній собор старообрядців Білокриницької ієрархії. У 2001 р. собор був переданий у власність Руської Православної Старообрядської Церкви.

Отже, заснована у 80-х роках ХVIII ст. російськими вихідцями з румунського пониззя Дунаю Біла Криниця на Буковині в другій половині ХІХ ст. перетворюється на потужний центр старообрядців Білокриницької ієрархії за кордоном. У 1803 р. в селі засновано Покровський

чоловічий монастир, а в 1852 р. – Успенський жіночий монастир. 27 жовтня 1846 р. в цьому селі було створено Білокриницьку церковну ієрархію приєднанням до старообрядської Церкви босно-сараєвського митрополита Амвросія (Поповича). 18 січня 1847 р. в Білій Криниці відбулася перша архієрейська хіротонія. Проте наприкінці листопада 1847 р. безтурботна діяльність місцевих митрополитів була порушена. Росія стала вимагати від Австрії ліквідації старообрядської ієрархії та закриття чоловічого монастиря. 4 березня 1848 р. австрійський уряд закрив чоловічий монастир, однак невдовзі, після революції 1848 р., він відновив своє функціонування. 15 липня 1908 р. в жіночому монастирі відбулося освячення Успенського собору, спорудженого за проектом російського архітектора А.В. Кузнецова. Чоловічий і жіночий монастирі в Білій Криниці були ліквідовані з приходом радянської влади. У 1944 р. старообрядська митрополича кафедра була перенесена з Білої Криниці в румунське місто Браїлу.

References

- Monastyrev, M. (1877). *Istoricheskiy ocherk avstrijskogo svyashchenstva posle Amvrosiya*. – Kazan', – 330 s. [in Russian]
- (1888). *Zapiska I. S. Aksakova o bessarabskikh raskol'nikah*. *Russkij arhiv*. – Moskva. – Kn. 3. – S. 434–451. [in Russian]
- (1899). *Materialy dlya istorii tak nazyvaemoj Avstrijskoj ili Belokrinickoj ierarhii (Prilozhenie k Bratskomu slovu) / Izdal N. Subbotin*. – Moskva, – 472 s. [in Russian]
- (1869). *Sovremennye letopisi raskola / Izd. N. Subbotina*. – Vyp. 1–2. – Moskva. – Vyp. 1: *Belokrinickij sobor 1868 goda i otnosyashchiesya k nemu akty i pis'ma*. – 216 s. [in Russian]
- (1869). *Sovremennye letopisi raskola / Izd. N. Subbotina*. – Vyp. 1–2. – Moskva. – Vyp. 2: *Posledstviya Belokrinickogo sobora 1868 g. i neozhidannyj iskhod ih*. – 1869. – 192 s. [in Russian]
- (1889). *Perepiska raskol'nicheskikh deyatelej. (Materialy dlya istorii belokrinickogo svyashchenstva)*. Izd. N. Subbotinym. – Moskva. – Vyp. 2. – 382 c. [in Russian]
- Sajko, M. N. (2000). *Avstrijskie issledovateli HИH – nachala HKH vv. o staroobryadcah v Bukovine. Staroobryadchestvo: istoriya, kul'tura, sovremennost'*. – Moskva. – S. 46–53. [in Russian]
- Istoriya bukovinskih staroobryadcev*. [B. m. i g.] – S. PЗФ. [in Russian]
- Bartenev, A. (1861). *Kratkij istoricheskiy ocherk mer, prinimaemyh protiv raskola preimushchestvenno v novejshee vremya. Strannik. Duhovnyj ucheno-literaturnyj zhurnal za 1861 g.* – Sankt-Peterburg. – T. 1. – S. 308–339. [in Russian]
- Popov, N. (1866). *Opyt issledovaniya: chto takoe sovremennoe staroobryadchestvo v Rossii? (Prilozhenie) Okruzhnoe poslanie popovshchiny*. – Moskva. – 111 s. [in Russian]
- Smirnov, P. S. (1895). *Istoriya russkogo raskola*. – Sankt-Peterburg. – Izd. 2. – 275 s. [in Russian]
- Mordkovich, T. A. (1995). *Istochniki po istorii priyatya Belokrinickoj ierarhii Moskovskoj Rogozhkoj staroobryadcheskoj obshchiny (40–50-e gg. HИH v.)*. *Mir staroobryadchestva / pod red. I. V. Pozdeevoj*. – Moskva. – Vyp. 2. – S. 105–132. [in Russian]
- Lihnickij, V. (1864). *Svedeniya o sovremennom sostoyanii raskola*. – Har'kov, – 32 s. [in Russian]
- (1880). *Letopis' proiskhodyashchih v raskole sobytij za 1876–1879 gg.* – Moskva, – 150 s. [in Russian]
- (1908). *Torzhestvo osvvyashcheniya hrama vo imya Uspeniya prasyvatyya Bogorodicy v Belokrinickom zhenskom monastyre (v Avstrii)*. *Cerkov'. Staroobryadcheskiy cerkovno-obshchestvennyj zhurnal*. – № 42. – S. 1296–1298. [in Russian]

Тарас Мітулінський (м. Київ)

член Національної спілки краєзнавців України

tmit@ukr.net

Життя присвячене Богу. З історії роду Скаржановських

У статті розглядається історія роду священнослужителів Скаржановських, починаючи з середини XIX ст. до середини XX століття

Ключові слова: священники, церква, архівні матеріали, родовід.

Taras Mitulinsky

Family Skarzhanovsky. Life is dedicated to God

The purpose of the study was the desire to learn as much as possible about one of the branches of the the Skarzhanovskies' family – my grandmother's descendants. The resources used in the article are based on unknown materials from the archives and references of their relatives. Proceeding from the available and archived documents gradually collected out of tiny pieces, it was possible to restore the genealogical tree of the Skarzhanovskies' whose pedigree traces the family back to 1840 up to 2014 and currently includes eight generations.

The search for the pedigree members was carried out in stages for each generation. Parallel to this, search for people whose life histories were unknown were conducted. The focus of the research was to explore the archives of the documents, which would give an opportunity to obtain the most accurate and objective information about the Skarzhanovskies'. The period before 1840 could not be investigated as the corresponding metric records were not preserved. According to the available documents, it was possible to restore biographical data about 85 representatives of the Skarzhanovskies' family.

The combination of oral stories and accurate archival information is a style of the article. The text of the article publishes archival family photographs.

Key words: priests, church, archival materials, genealogy, family

Метою дослідження, і як наслідок написання статті, стало бажання дізнатися якомога більше про одну з гілок свого родоводу – нащадків моєї бабусі – родини Скаржановських. Єдине, про що було відомо із спогадів мого батька, що пращурами моєї бабусі були священнослужителі.

Пошук родоводу проводився поетапно по кожному поколінню. Паралельно проводились дослідження і пошуки людей, доля яких була невідома. Акцент пошуків був спрямований на розшук в архівах документів, які б давали можливість отримати максимально точну і об'єктивну інформацію про ту чи іншу подію. Більш пізній період не вдалося дослідити так як не збереглися відповідні архівні відомості. Це була основна перешкода, яка зашкодила в проведенні більш глибоких пошуків. На жаль, деякі з архівів (особливо закордонних) відповідали на запити автора формально, не бажаючи надавати інформацію, яка іноді лежить на поверхні. За наявних документів вдалося відновити біогра-

фічні дані про 85 представників родини Скаржановських.

Будь-яка пам'ять про сім'ї священників послідовно викорінювалася протягом XX століття, тому архівний матеріал про приватне життя духовенства XIX – початку XX століття збирався буквально по крихтах. Документами для досліджень стали матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, архіву РАГС у м. Києві, монографії краєзнавця В.С. Перерви. Неоціненну допомогу в підготовці статті надала онука священника Євстафія Яковича Скаржановського – Мінчук Євгенія Степанівна (1930–2013). Вона розповіла автору десятки сімейних історій, переказів, висловила судження про події, що відбулися, спробувала осмислити загальну «сімейну долю». Поєднання усних оповідань і точних архівних відомостей – такий стиль статті. У тексті статті публікуються архівні сімейні фотографії.

Священик Скаржановський Євстафій Якович (1864–1948) та його родина

Перший відомий нам документ, що характеризує сім'ю Скаржановських, датується 1905 роком¹. Стало відомо, що батьком Євстафія і його брата Івана був псаломщик Яків Скаржановський. Швидше за все дитинство Євстафія пройшло в Гайсині або довколишніх селах. Євстафій в 1884 р закінчив Гайсинське міське двокласне училище. Були проведені пошуки в матеріалах «Подільської духовної консисторії» за 1860-і роки по м. Гайсину і Гайсинському району по клірових відомостях з метою виявлення складу сім'ї псаломщика Скаржановського Якова і, як наслідок, дати і місця народження Є.Я. Скаржановського. У цих населених пунктах виявити даних про сім'ю Скаржановських не вдалося².

При перегляді «Подільських епархіальних відомостей за 1883 р.» псаломщика Якова Скаржановського не виявлено, хоча це не є підставою стверджувати, що він у цей період не служив, так як в цьому виданні вказані лише різноманітні призначення і переміщення священнослужителів.

Підтверджених архівних даних про народження Є.Я. Скаржановського у м. Гайсин, Вінницької області виявити не вдалося – не збереглися метричні книги за 1864 рік.

Священик
Скаржановський
Євстафій Якович
(1864–1948)

Після закінчення двокласного міського училища Є.Я. Скаржановський з 1884–1888 рр. працював вчителем церковнопарафіяльної школи с. Купчинці Липовецького повіту, а потім вчителював у церковно-приходській школі с. Косівка Сквирського повіту

У червні 1888р. був призначений на свою першу посаду священнослужителя – псаломщиком храму Олександра Невського в с. Городище Косівське Сквирського повіту (храм був знищений в 1930-і роки). Одночасно виконував знайому собі роботу – працював вчителем церковнопарафіяльної школи.

Після смерті о. Василя Забродського парафіяльною школою в Городищі Косівському тимчасово завідував священник о. Михаїл Тимофійович Домбровський». Цей пастир в свій час також працював у Києві, де безкоштовно викладав церковний спів. Проте йому було непросто суміщати служіння і вчительську роботу в двох парафіях і тому поряд з дяком Прокопом Аппоневичем в Городищі Косівському з'явився ще один вчитель – Євстафій Якович Скаржановський. Він у свій час також отримав п'ятилітній досвід роботи у школі³.

3 лютого 1891р. в Христо-Воздвиженській церкві с. Самгородок Сквирського повіту відбулося таїнство вінчання псаломщика Скаржановського Євстафія Яковича і міщанки Зеліцької Марії Станіславівни. Обряд здійснив тодішній настоятель храму свящ. Григорій Клебановський, який служив у цьому храмі з 1865 року. Поручителями по нареченому були Таращанського повіту села Зрайки псаломщик Іван Якович Скаржановський – брат Євстафія, а по нареченій – міщанин Антоній Станіславович Зеліцький – брат Марії⁴.

Скаржановська (Зеліцька) Марія Станіславівна (1868–1950) родом зі знатної і забезпеченої польської родини, з міщан. За неперевіреними відомостями прийняла православ'я перед укладенням шлюбу. Її брат Станіслав Станіславович служив керуючим у великому дворянському маєтку в Польщі. Похована у м. Фастові разом з чоловіком.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІА України). Клировая ведомость Успенской церкви м. Тетиева за 1905 г.

² Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп.1, спр. 8672.

³ *Перерва В.С.* Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В.С. Перерва. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2008. 2. – С. 220

⁴ ЦДІА України, м. Київ, ф. 127, оп. 1078, спр. 113, арк 21 зв.

Скаржановська (Зеліцька)
Марія Станіславівна (1868–1950)

У 1894 р. за розпорядженням єпископа Уманського Іоанікія псаломщика Євстафія було переведено в с. Самгородок Сквирського повіту псаломщиком Христо-Воздвиженської церкви.

Слід зауважити, що в дореволюційний період Самгородок був значним населеним пунктом в межах Сквирського повіту і мав усі підстави для відкриття тут державної школи. Але цього не сталося, і як наслідок тут майже шість десятиліть існувала лише церковна школа. Настоятель храму о. Григорій Клебановський чверть століття був духовним наставником жителів Самгородка. Національний склад жителів цього містечка був строкатим – українці, росіяни, поляки, євреї та інші національності. Євстафій Скаржановський успішно поєднував службу псаломщика і вчителя парафіяльної школи.

Після майже 10 років служби, в 1903 р. у Воздвиженському храмі Самгородка після складання іспиту висвячений у сан диякона. У Самгородку народилися перші діти подружжя Скаржановських – Іоанн (1893–1973), Ольга (1895–?), Віра (1900–1951) (в подальшому моя бабуся) і Зінаїда (1902–?)

У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігся запис про народження бабусі автора цього матеріалу. У метричній книзі церкви Воздвиження Чесного

Хреста Господнього с. Самгородок, Сквирського повіту Київської губернії за 1900 р. зазначено наступне: «№ 43. ВІРА. Народилася 29 липня, хрестили 15 серпня 1900 р. Батьки: села Самгородка псаломщик Христо-Воздвиженської церкви Євстафій Якович Скаржановський і його законна дружина Марія Євстафіївна (насправді Станіславівна, помилка в записі про народження Віри), обидва православні»⁵.

599

І.
ВІДОМОСТЬ У ЦЕРКВІ

*Свято-Успенської православної Таращанської
єпархії Св. Тетіївської Покровської церкви в с.
Тетіївці 23 / 1915* год.

а) Церква побудована в 1890 році титулярний професор

б) Згідно з постановою с. епархіального управління Київської єпархії від 1915 року

в) Протокол від 1915 року в с. Тетіївці

г) Фактично відбудована

д) По штату при ній повинні бути: *Священник, Псаломщик, Диякон*

е) Жолованя повинні: *Священник, Псаломщик, Диякон*

ж) Всього коштів за 1915 рік повинно: 380

з) Діяльність історична: *содержання чайних пріятів і количество погребінців в них
когда: 1915.*

Відомості про Успенський храм м. Тетіїва за 1915 р.

18 липня 1904 р. Є.Я. Скаржановського переведено псаломщиком до Успенської церкви м. Тетіїва Таращанського повіту.

Тетіївський період знаменний тим, що Є.Я. Скаржановський довгий час служив під керівництвом о. Михайла Похилевича, який очолював Успенську парафію в 1871 р. і служив до радянських часів. Майже 50 років о. Михайло був духовним наставником мирян Тетіїва. У метричних книгах та інших документах церкви Успіння Пресвятої Богородиці м. Тетіїва з 19 серпня 1917 р. за священника (а не диякона як раніше),

⁵ ЦДІА України (м. Київ), ф. 127, оп. 1078, спр. 516, арк. 366 зв. – 377.

став розписуватися Євстафій Якович Скаржановський, що дає підстави стверджувати про те, що він отримав сан священника⁶. Досить тривалий термін просування службовою драбиною характерний для церковнослужителів, які в силу різних обставин змогли отримати тільки початкову освіту.

Період життя і служби Скаржановського Є.Я. з 1917–1941 рік мало вивчений через відсутність збережених документів. Відомо, що метричні книги при храмах перестали існувати після 1919 року і тому прослідкувати життєвий шлях священників документально стало неможливо. За розповідями родичів він до 1925 р. служив Під час нацистської окупації у Фастові о. Євстафій сприяв відкриттю в 1942 р. дерев'яної Покровської церкви (ріг вул. Пушкіна і Соборної). Після Другої світової війни служив у церкві Архістратига Михаїла с. Дорогинка, Фастівського району. Пізніше цей храм в 1970-і роки був розібраний і перенесений у київський музей під відкритим небом.

Похований Є.Я. Скаржановський у м. Фастові, на старому кладовищі за Покровською церквою (ріг вулиць Димитрова та Енгельса).

Могила Скаржановського Є.Я. у Фастові

Відомо, що у м. Тетіїві народилися молодші діти о. Євстафія–Надія (1905–1996), Людмила (1909–1997) і Борис (1915–1991). Прикметно, що діти, незважаючи на досить малу платню батька в 50 руб. на рік, отримали гарну освіту: Іван навчався в Києві-Подільському духовному училищі, Ольга, Віра і Зінаїда закінчили перше Київське училище духовного відомства (приміщення Кловського палацу), що давало їм право працювати вчителями протягом певного проміжку часу.

Родина Скаржановських Євстафія Яковича і Марії Станіславівни. Зліва направо діти подружжя. Нижній ряд – Ольга, Людмила, Зінаїда. Верхній ряд – Віра, Марія Станіславівна, Надія, Борис (на руках у невідомого чоловіка)

Старший син подружжя Скаржановських Іван Євстафійович після закінчення училища, отримав дві вищі освіти і все життя присвятив Південно-Західній залізниці. За свою сумлінну працю отримав звання «Заслужений геодезист України». Похований під Києвом на залізничній станції «Спартак».

Ольга Євстафіївна Скаржановська (у заміжжі Грицаєнко), по завершенню навчання повернулася до Тетіїва і почала працювати в Дзвінячеській церковно-приходській школі⁷. Життєвий шлях Ольги до Другої світової війни не відома. Під час нацистської окупації України вона потрапила до Німеччини. З невідомих причин не змогла повернутися на батьківщину. За розповідями очевидців в 1950-і роки на ім'я родичів приходив лист від Ольги, але одержувач, не розкриваючи конверта знищив його. Мабуть позначилася боязнь мати «неприємності» з КДБ так

⁶ ЦДІА України (м. Київ). Метрические записи Успенской церкви м. Тетиева за 1917 г.

⁷ Там само. Клировая ведомость Успенской церкви м. Тетиева за 1915 г.

як серед членів сім'ї Скаржановських були репресовані в 1930-і роки. Автору вдалося знайти нащадків Ольги Скаржановської в Німеччині, однак спадкоємці уникають контактів з родичами з України і не вважають за потрібне розповісти про дату і місце смерті Ольги поки що встановити не можливо.

Віра Євстафіївна (у заміжжі Мітулінська) прожила коротке, яскраве і разом з тим трагічне життя. Так само як і сестра Ольга після завершення навчання першого жіночого єпархіального училища в Києві у 1918 р. працювала вчителем української і російської мов в школі Тетієва.

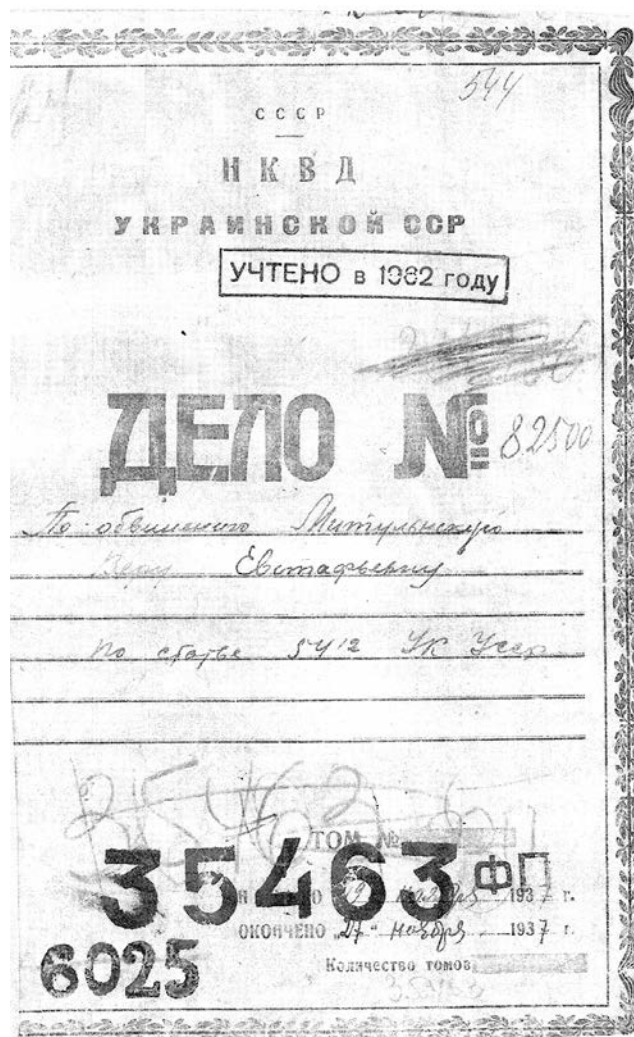
Атестат Скаржановської Віри про закінчення 1-ого жіночого училища духовного відомства 1918 р.

Мітулінська (Скаржановська) Віра Євстафіївна 1948 р.

У 1925 році вона вийшла заміж за Тараса Спирidonовича Мітулінського, який у 1937 р. був обраний Київським міським головою. Як і біль-

шість керівних працівників у часи Великого терору був заарештований і розстріляний. (похований Т.С. Мітулінський у Биківнянському лісі під Києвом). Після арешту чоловіка за ґрати потрапила й В.Є. Мітулінська. Як дружину ворога народу Віру Євстафіївну утримували у Київській в'язниці. У той самий час сина подружжя

Титульний лист слідчої справи на Мітулунську В.Є. 1937 р.

Мітулінських – одинадцятирічного хлопчика Юрія, ризикуючи життям переховував на горіщі будинку на вул. Горовиця 8Б (зараз В.Житомирська) двірник Камешкан. Віру Євстафіївну, яка знаходилася на восьмому місяці вагітності, її незабаром відпустили під підписку про невийзд. У січні 1938 р. у неї народився син Ігор. Хвилюючись про подальшу долю дитини в графі «батько» бабуся вказала тільки ім'я – Тарас. Через хворобу дитина не прожила і року. Пішла з життя Віра Євстафіївна рано, в 51 рік, похована у Києві.

Зінаїда Євстафіївна (у заміжжі Шевченко) працювала в різних містах України на керівних посадах, що пов'язані з економічною галуззю. З 1950-х років жила в Києві, а з початку 1990-х у доньки в Москві. Похована в Москві.

Сестри Надія Євстафіївна (у заміжжі Скаржановська) і Людмила Євстафіївна (у заміжжі Савченко) прожили довге життя в Фастові. Тут створили свої родини, народилися діти. Поховані в Фастові.

Борис Євстафійович Скаржановський на початку 1950-их років покинув Фастів і створив свою сім'ю далеко від дому в м. Броди Львівської області. На Галичині він став знаним майстром з ремонту годинників. Згодом викладав слюсарну справу в місцевому педагогічному училищі. Був дуже чуйною і доброю людиною. Не маючи музичної освіти, чудово співав і грав на різних музичних інструментах. Похований в с. Бородянці Київської області.

Псаломщик Скаржановський Іван Якович (1869 –?) та його сімейство

Рідний брат Євстафія Скаржановського, Іван за порадою батька і старшого брата обрав дорожкою свого життя служіння Богу.

Першим місцем служби псаломщика Івана Скаржановського був Свято-Миколаївський храм с. Зрайки Таращанського повіту. У клірових відомостях Покровської церкви за 1916 р.

(м. Фастів Васильківського повіту) виявлений послужний список псаломщика Скаржановського І.Я.:

«1886 – звільнений з Гайсинського міського училища;

1886 – вчитель церковно-приходської школи с. Чепіжинці і Капустинці Сквирського повіту;

1890 р. – обіймає посаду 2-го псаломщика с. Зрайки Таращанського повіту;

1895 р. – затверджений на посаду псаломщика с. Стрижавка Таращанського повіту;

1902 р. – псаломщик Іван Якович Скаржановський 47 років отримує зі скарбниці 100 руб., орендної плати 100 руб., приходу 80 руб. Всього 300 руб.

У клірових відомостях Покровського храму за 1910 рік згадується дружина **Івана Яковича** – Наталія Іванівна, 1874 року народження, а також діти:

Віталій (н. 20.04.1892 р.) – відбуває військову повинність;

Антоній (н. 09.07.1897 р.) – відбуває військову повинність;

Афанасій (н. 26.10.1899 р.) – навчається у Київській духовній семінарії;

Олександр (н. 13.04.1904 р.) – навчається в Київському духовному училищі;

Федір (н. 20.04.1906 р.);

Леонтій (н. 13.09.1908 р.)»

Покровський храм м. Фастова, середина ХІХ століття

Г	Б	Ф	А	Год	Мѣсяцъ
<p>Псаломщик Иванъ Яковичъ внукъ Скаржановскій Получилъ задуше- наго аму на вѣ- ки 100р. архидіаконой мѣсто 120руб. въ мѣс- яцѣ 20р. Всего 300р.</p>	<p>дч- мѣ</p>	<p>Иванъ Яковичъ Училища Котвицкаго Фанши- стѣи училища ч. въ мѣс. 1888 хор. мѣст. мѣсто с. с. Внукъ Яковичъ ч. въ мѣс. стѣи мѣст. Скаржанов- скій уездъ 1881 Занималъ Фаншисто- стѣи въ мѣс. мѣст. ч. въ мѣс. въ уездѣ Маращ. уездъ Занималъ Фаншисто- стѣи въ мѣс. мѣст. ч. въ мѣс. въ уездѣ Маращ. уездъ Въ этомъ мѣс. мѣст. ч. въ мѣс. мѣст. Фаншисто- стѣи мѣст. ч. въ мѣс. свѣдѣн. мѣст. ч. въ мѣс. Занималъ с. въ мѣс. ч. въ мѣс.</p>	<p>Гдѣ получалъ употребленіе и употребилъ ли помянутый въ- надѣхъ къ крѣпостямъ заведеннымъ: когда поступилъ къ сѣбѣ сѣ, къ какому должностному и гдѣ проходилъ службу: ка- кія проходилъ и проходилъ употребленія должностей.</p>	<p>1881</p>	<p>Мѣс.</p>

Послужний список псаломщика
Покровського храму м. Фастова
Скаржановського І.Я.

На жаль в архівах не вдалося знайти нащадків Івана Скаржановського, проте при перегляді видання «Пам'ятна книжка Київської єпархії на 1910 р.» виявлені наступні записи про священнослужителів з прізвищем Скаржановський:

1. Священик Скаржановський Георгій Петрович, 46 років, Троїцький храм, с. Гріщенці, Канівський повіт, благочинність 2 округу (нині Канівський р-н Черкаської обл.).

2. Священик Скаржановський Георгій Іерофеевич, 41 рік, храм Іоанна Богослова, с. Пархомівка, Липовецький повіт, благочинність 3 округу (Ільїніцькій р-н Вінницької області).

3. Псаломщик Скаржановський Симеон Іерофеевич, 54 років, храм Різдва Богородиці, с. Завадівка, Черкаський повіт, благочинність 5 округу (нині Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської обл.).

4. Псаломщик Скаржановський Феофан Митрофанович, 47 років, храм Іоанна Богослова, с. Скитка, Липовецький повіт, благочинність 2 округу (нині Липовецький й р-н Вінницької області).

5. Псаломщик Скаржановський Іван Никифорович, 63 років, Покровський храм, с. Лоташеве, Звенигородський повіт, благочинність 7 округу (Тальнівський р-н Черкаської області).

6. Просфорня Скаржановська Ольга Михайлівна, 29 років, Покровський храм, с. Нападівка, Липовецький повіт, благочинність 2 округу (нині Липовецький р-н Вінницької обл.).

7. Просфорня Скаржановська Олександра, 55 років, Троїцький храм, м. Коростишів, Радомисльський повіт, благочинність 3 округу (нині Коростишівський р-н Житомирської обл.).

Чи є перераховані вище священнослужителі родичами Скаржановських Євстафія Яковича і Івана Яковича достеменно невідомо. Дуже хотілося, щоб хтось із представників роду Скаржановських побачив в цій публікації знайомі імена своїх близьких і розширив цей родовід своїми спогадами. Виходячи з доступних і збережених документів, автору вдалося по крихтах відновити родовід роду Скаржановських з 1840 по 2017 рр., що включає 8 поколінь на сьогоднішня.

References

Pererva V. S. *Istoriya shkil'nutsva v mistah I selah Kuivshchnu XIX – pochatku XX st.* / V. S. Pererva. –

Bila Tserkva: Vudavets' O. V. Pshonkivs'ky, 2008. – S. 220. [in Ukrainian].

**Джерела
та біографічні студії**

УДК 929

Андрій Здоров (м. Одеса)

співробітник ПП «Екстра-Південь»

E-mail: andrij.zdorov@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7347-304X>

Микола Гриценко (м. Зіньків, Полтавська область)

бібліограф Зіньківської центральної

районної бібліотеки ім. В.Г. Короленка

gmmutopia@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3107-1050>

«Переживаємо часи страшні, хоч і величні...»: штрихи до біографії Антона Лютницького

У статті висвітлюються основні біографічні відомості про Антона Лютницького – українського громадського діяча першої чверті ХХ століття, етнографа і метеоролога. До наукового обігу вперше вводиться ряд нових джерел, пов'язаних з діяльністю Лютницького та інших історичних постатей цього періоду. Листування Лютницького показує, що він був особисто знайомий з багатьма діячами українського національного та революційного руху. Встановлено, що Лютницький із 1910 по 1937 рік очолював Мархотську метеорологічну станцію під Новоросійськом. В 1917-1918 роках він брав участь у житті української громади Новоросійська, а на початку 1920 року, імовірно, переховував у себе від денікінців засновника українського «націонал-комунізму» Василя Шахраря незадовго до його загибелі. В 1937-1941 рр. Антон Лютницький очолював Опішнянську метеостанцію, а в червні 1941 р. був репресований органами НКВС, помер у тюрмі в Татарстані 1942 року.

Ключові слова: Антін Лютницький, Опішня, політичні репресії.

Andrii Zdorov, Mykola Hrytsenko

«Experiencing terrible times, albeit majestic...»: strokes to Anton Lyutnitsky's biography

The article covers the main biographical information about Anton Lyutnitsky - the Ukrainian public figure of the first quarter of the twentieth century, an ethnographer and a meteorologist. A number of new sources connected with the activity of Lyutnitsky and other historical figures of this period are introduced for the first time in scientific circulation. The correspondence of Lyutnitsky show sthatheis personally familiar with many figures of the Ukrainian national and revolution ary movement. Established that Lyutnitsky from 1910 to 1937 headed the Markotkh Meteorological Station under Novorossiysk. In the years 1917-1918, he participated in the life of the Ukrainian community of Novorossiysk, and in the early 1920s, presumably, he hid from army Denikin the founder of the Ukrainian «national-communism» Vasily Shakhrrayashortly before his death. In 1937-1941 Anton Lyutnitsky headed the Opishnia Meteorological Station, and in June 1941 he was re pressed by the NKVD, died in prison in Tatarstan in 1942.

Keywords: Antin Lyutnitsky, Opishna, repressions.

В історії України ХХ ст. залишається ще багато імен людей, що вносили свій внесок у розвиток української культури та громадського життя, але досі майже невідомі дослідникам. До таких імен належить і український етнограф та метеоролог Антон Ульянович (Юліанович) Лютницький, що став жертвою сталінського НКВС в 1941 р.

Зазначимо, що досі не було жодного біографічного дослідження, присвяченого життєвому і творчому шляху Антона Лютницького. Короткі біографічні відомості про нього містяться у довіднику «Реабілітовані

історією. Полтавська область»¹, а також у «Рязанському мартиролозі»². Дана розвідка є першою спробою висвітлення життєпису Антона Лютницького в науковій літературі*; у науковий обіг вперше вводиться ряд джерел, тим чи іншим чином дотичних як до особистості Лютницького, так і загалом до часу, в якому він жив.

Нещодавно минуло сто років появи першого програмного документу українського «націонал-комунізму» – знаменитого памфлету Василя Шахрая та Сергія Мазлаха «До хвили. Що діється на Україні і з Україною». Василь Шахрай, якого небезпідставно вважають основним автором цього твору, загинув за невідомих досі обставин в протиденікінському підпіллі на Кубані на початку 1920 року³. Досліджуючи його біографію, ми звернулися до Російського державного архіву соціально-політичної історії. Відповідаючи на наш запит, архів повідомив про наявність спогадів його вдови Оксани Шахрай. Вона зокрема пише: «*Лише у 1925 р. було отримано листа від завідувача Мархотської метеорологічної станції (прізвища якого я не пам'ятаю), де він повідомив, що В.М.** змушений був кінцець 19 і початок 20-го років ховатися в нього на станції як робітник... Заарештували його в лісі, куди він вирушив нібито за дровами. Його увезли в Новоросійськ. Коли про це дізнався завідувач станції, він поїхав до Новоросійська разом із товаришами залізничниками влаштував його втечу. Залізничники дістали йому білет до Ростова й посадили на потяг. Це все, що відомо про нього. Коли після закінчення громадянської війни родина стала розшукувати його, поширилася чутка, що денікінці його на якійсь залізничній станції розстріляли»⁴.*

Зараз вже з упевненістю можна говорити, що цим завідувачем метеорологічної станції на Мархотському перевалі під Новоросійськом був саме Антон Лютницький. Про це свідчить його слідча справа, що зберігається в архіві Полтавського управління СБУ, особисте листування із його другом українським етнографом Василем Кравченком, що збереглося у архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України та інші документи.

Лютницький Антон Ульянович народився 1884 р. в українській міщанській родині у місті Томашів Люблінської губернії, що входив на той час до Царства Польського Російської імперії. Закінчив Холмську учительську семінарію⁵. Це були часи, коли в Російській імперії діяв сумно-відомий Емський указ 1876 р. про заборону друкування українських книжок, тому більшість книжок українською мовою друкувалися на території Австро-Угорської імперії (в Галичині та на Буковині) і завозилися до Наддніпрянської України таємно через кордон. Особисто брав участь у цій контрабанді й Антон Лютницький. Згадуючи про це пізніше у 1920-х роках, він писав: «*Наше покоління краще розумілося на тому, що то є українська книжка. А нашим дітям, коли вони їх мають багатенько, вони не здаються вже таким святим. Це їм, коли не буденщина, то в усякім разі річ цілком натуральна... А сумно все таки стало. Ще пригадаю, молодим юнаком бігав до Львова (з контрабандистами), подивитися на українське життя. Моя перша контрабанда: повний Кобзар, граматика Коцюбовського й Огоновського, Святе Письмо Старого і Нового Заповіту, каталоги українських книжок і т.д. Каталоги тоді мали*

¹ Лютницький Антон Ульянович. // Реабілітовані історією / – Полтава: Видавництво «АСМІ», 2005. – (Полтавська область; кн. 3). – С. 275.

² Лютницький Антон Ульянович [Електронний ресурс] // Рязанский мартиролог – Режим доступу до ресурсу: <http://www.stopgulag.org/object/334311630?lc=ru>.

* Попередньо нами була здійснена коротка публікація на блозі (див. Здоров А. Антон Лютницький: восемь лет посмертно [Електронний ресурс] / Андрей Здоров // ПролетарУкраїни. – Режим доступу до ресурсу: <https://proletar-ukr.blogspot.com/2018/12/blog-post.html>). Ця замітка стала основним джерелом для відповідної статті у Вікіпедії (див. Лютницький Антон Ульянович [Електронний ресурс] // Вікіпедія – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лютницький_Антон_Ульянович).

³ Здоров А.. Василь Шахрай – еретик більшовизму // Мазлах С.М. До хвили. Щодіється на Україні і з Україною / С.М. Мазлах, В.М. Шахрай. – Одеса: Астропринт, 2019. – С. 57-60.

** Василь Матвійович Шахрай.

⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 74, оп. 1, спр. 426, арк. 39-40.

⁵ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. № 10367-с, арк.8.

для мене велику ціну. То було джерело знання, що в нас є. З якою гордістю я переглядав їх, яким гучним аргументом були вони мені в змаганнях з нашими сільськими українофобами – тими писарчуками, писарями, дяками, попами і т.п. Все тече!

Нехай же ця різниця дійде до логічного кінця. Нехай нашим нащадкам українська книжка буде як сонце, як повітря, як вода... Хай вони не помічають їх існування, але хай не зможуть жити без неї, як неможна жити без сонця і без повітря...»⁶.

Напевно саме причетність до українського громадського руху обумовила арешт Антона Лютницького в 1908 р. та засудження царським судом до чотирьох місяців ув'язнення⁷. Проте й після цього він продовжував підтримувати український рух, свідченням чого є публікація його брошури «Русини-українці Холмщини та Підляшшя» в 1909 р. львівською газетою «Громадський голос». У даній роботі Лютницький яскраво змалював придушення паростків національного відродження на цих територіях царським режимом⁸. Змістовними та оригінальними є його дописи у київській газеті «Рада», присвячені народним переказам про Тараса Шевченка⁹. Його листування із Василем Кравченком показує, що він був знайомий із багатьма українськими культурними й політичними діячами того часу – від Миколи Міхновського до Дмитра Яворницького.

Очевидно, переслідування царського режиму змусили Антона Лютницького переселитися до Новоросійська, де він у 1910 р. очолив Мархотську метеорологічну станцію Міністерства торгівлі й промисловості, вивчав клімат того краю¹⁰. Про цю його багатолітню діяльність свідчать публікації у російських та радянських

метеорологічних виданнях. Більше 25 років дослідник присвятив вивченню клімату Новоросійського краю. Прекрасно знаючи природу й клімат досліджуваного району, Лютницький зробив чималий внесок у дослідження проблеми норд-остів (так званої «бори») на Кавказькому узбережжі Чорного моря¹¹. Антін Лютницький був одним з перших, хто описав унікальну бору 1912 року, а також бору 1935 року, коли швидкість вітру перевищувала 120 м/с¹². Унікальні записи і спостереження Лютницького, зроблені нерідко в небезпечних для життя умовах досі є цінним джерелом для метеорологів.

Окрім службової та наукової діяльності під час революційних подій 1917-1920 рр. Антон Лютницький свої зусилля зосередив на розбудові Новоросійської філії партії соціалістів-революціонерів. На жаль невідомо, до якої саме есерівської партії він належав – російської чи української. Можливо, це була саме УПСР, бо на допиті 1941 р. він зазначив, що завданнями її була участь у виборах до міської думи та представництво українського населення Новоросійська¹³.

В 1937 р. Антон Лютницький переїздить з Новоросійська у село Попівка Зіньківського району на Полтавщині де очолить Опішянську метеорологічну станцію. Наприкінці червня 1941 р., його було заарештовано Зіньківським райвідділом НКВС за доносом колишнього співробітника метеорологічної станції Г. Кацая, який стверджував, що під час приватних бесід його начальник «спотворював політику партії та радянської держави, закликав не вірити радянським газетам, вимагав у районній бібліотеці книжки «ворогів народу» Остапа Вишні а Володимира Винниченка». Під час слідства А. Лютницькому було висунуто звинувачення в тому,

⁶ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, ф. 15, од. зб. 536, арк. 10.

⁷ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. № 10367-с, арк. 9.

⁸ Кров Українська, Кров Польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938—1948 у спогадах [Об'єднання Українців «Закерзоння»; Бібліотека Закерзоння, Серія «Спогади», Том 2] / Упоряд. Мирослав Іваник. — Торонто, 2014. — С. 13-15.

⁹ Лютницький А. Тарас Шевченко в народних переказах / А. Ю. Лютницький // Рада. – 1909. – 3 червня (16.06.)

¹⁰ Державний архів міста Новоросійська, ф. Р-1, оп. 1, спр. 71, арк.24, 27.

¹¹ Т.К. [Кладо Т. Н.] 25 лет на боевом посту / Т.К. // Климат и погода. – 1936. – №1. – С. 33.

¹² Лютницький А. Какова же в действительности максимальная скорость ветра на Мархоте? / А. Лютницький // Климат и погода. – 1936. – №2. – С. 40–41.

¹³ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. № 10367-с, арк.16.

що він листувався із закордоном та намагався продати невідомій особі секретні карти Новоросійського порту¹⁴.

Антон Лютницький на допитах усі звинувачення відкидав, доводив що ніякої антирадянської агітації не провадив, а так звані секретні карти району Новоросійська отримав від Кубанського науково-дослідного інституту для своїх наукових праць по кліматології та метеорології. Листи за кордон надсилав на адресу рідної сестри, що мешкала в Луцьку, який до 1939 р. знаходився під владою Польщі, та до Лондонського королівського географічного товариства з метою дізнатися про долю сім'ї відомого англійського мандрівника Роберта Скотта, що загинув в Антарктиді в 1912 року¹⁵. Однак слідчі НКВС не дослухалися до аргументів Лютницького і залишили його під вартою. Згодом Лютницького етапують до тюрми міста Єлабуга Татарської АРСР, де він і помер 8 лютого 1942 р.¹⁶.

Під час «хрущовської відлиги» на початку 1963 р. син А.Лютницького від першого шлюбу Володимир Марков звернувся до прокуратури

із запитом про долю свого батька. Слідчі Полтавського управління КДБ УРСР були змушені переглянути справу, допитати свідків, які були ще живі, й дійшли висновку, що справа була сфабрикована без жодних об'єктивних підстав. Опитані колишні співробітники Опішнянської метеостанції засвідчили, що А.Лютницький був дуже сумлінним працівником, чесною людиною та видатним спеціалістом у своїй галузі. Рішенням президії Полтавського обласного суду від 30 серпня 1963 р. Антон Лютницький був реабілітований за відсутністю складу злочину¹⁷.

На завершення можна лише навести слова Антона Лютницького із одного з його листів до свого друга Василя Кравченка: «*Переживаємо, загалом беручи, часи страшні, хоч і величні. Але величними вони будуть видаватися нашим нащадкам. Для нас вони більш страшні...*»¹⁸. Переживши дві революції та Першу світову війну, Антін Лютницький став жертвою сталінських репресій на початку Другої світової війни.

References

- Krov Ukrainka, Krov Polska... Tragediia Kholmshchynya Pidliashshia v rokakh 1938–1948 u spohadakh [Obiednannia Ukraintsiv «Zakerzonnia»; Biblioteka Zakerzonnia, Seriia «Spohady», Tom 2] / Uporiad. Myroslav Ivanyk.–Toronto, 2014. – S. 13–15. [in Ukrainian].
- Lyutnickij A. Kakovazhe v dejstvitel'nosti maksimal'naya skorost' vetra na Marxote? / A.Lyutnickij // Klimat i pogoda. – 1936. – №2. – S. 40–41.[in Russian].
- Lyutnickij Anton Ul'yanovich // Ryazanskij martirolog. Retrieved from <http://www.stopgulag.org/object/334311630?lc=ru>. [in Russian].
- Liutnyts'kyj A. Taras Shevchenko v narodnykh perekazakh / A. Liutnyts'kyj // Rada. – 1909. – 3 chervnia (16.06.). [in Ukrainian].
- Liutnyts'kyj Anton Ul'ianovich. // Reabilitovani istoriieiu / – Poltava: Vydavnytstvo «ASMI», 2005. – (Poltavs'kaoblast'; kn. 3). – S. 275.[in Ukrainian].
- Т.К. [Кlado Т. Н.] 25 let na boevom postu / Т.К. // Klimat i pogoda. – 1936. – № 1. – S. 33.[in Russian].
- Zdorov A. Vasy'l' Shaxraj – yerety'kbil'shovy'zmu // Mazlax S. M. Doxvy`li. Shhodiyet`syanaVkrayini i z Ukrayinoyu / S. M. Mazlax, V. M. Shaxraj. – Odesa: Astropry`nt, 2019. – S. 57-60. [in Ukrainian].

¹⁴ Там само, арк. 23-24.

¹⁵ Там само, арк. 13-14.

¹⁶ Архів УСБУ в Полтавській області, спр. № 10367-с, арк.45.

¹⁷ Там само, арк. 72-73.

¹⁸ Архів ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 536, арк. 9.

УДК [94(477.73) «1937»]:908

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник в
відділу державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області

У статті відтворена біографія та діяльність співробітника радянських органів державної безпеки Яківа Флейшмана, який відіграв значну роль у придушенні отаманського руху на Поділлі, Київщині в 1920-х роках та у здійсненні масових політичних репресій у часи Великого терору на теренах сучасної Дніпропетровської області.

Ключові слова: НКВС, Яків Флейшман, доба Великого терору, Дніпропетровська, Вінницька, Київська області.

Oleh Bazhan, Vadym Zolotarow

Yakiv Fleishman. Nonparadic Portrait of the Head of the NKVD Special Department in the Dnipropetrovsk Region

The complete history of communist terror in Ukraine cannot be created without a thorough study of the state security bodies staff. The disclosure and characterization of the personnel management system in Soviet state security agencies, the revealing of the Chekist personnel selection and rotation principles allow to reconstruct to some extent the mechanisms for managing mass repressions in the Soviet era, to identify those «driving belts» that were used by the Party and Soviet nomenclature to carry out their goals. The research is dedicated to the Soviet state security bodies employee Yakiv Fleishman, whose professional activity was inextricably linked with the political repressions of the Great Terror in the then Dnipropetrovsk region.

Key words: NKVD, Yakiv Fleishman, Great Terror, Dnipropetrovsk region.

Повноцінна історія комуністичного терору в Україні не може бути створена без докладного вивчення персонального складу органів державної безпеки. Розкриття і характеристика системи управління кадрами в радянських органах державної безпеки, висвітлення принципів добору та ротацій чекістських кадрів, дозволяє певною мірою реконструювати механізми

управління масовими репресіями в радянську добу, виявити ті «приводні ремені», які використовувала партійно-радянська номенклатура для здійснення своєї мети. Наукова розвідка присвячена співробітнику радянських органів державної безпеки, чия професійна діяльність нерозривно пов'язана з політичними репресіями в Україні.

Яків Юхимович Флейшман народився 23 вересня 1898 р. у місті Іллінці – волосному центрі Липовецького повіту Подільської губернії у єврейській родині пакувальника (згодом прикажчика) мануфактурних магазинів купця Рабиновича. З 13 років навчався у комерційному училищі в Звенигородці – повітовому Київської губернії, але повного курсу не закінчив та полишив навчання. Протягом 1917–1918 років працював контролером-табельником на Киселівському цукровому заводі у селі Іскрене Стецівської волості Звенигородського повіту Київської губернії. У 1919 році Яків відновив навчання у комерційному училищі, яке завершив з великими потугами у 1920 році. У той самий час Я. Флейшман вступає до лав більшовицької партії і вже з січня 1920 року служить політичним працівником 3-го дивізіону, а з липня 1920 р. – у 44-й стрілецькій дивізії Робітниче-Селянської Червоної армії. Любов до ідеалів пролетарської революції Флейшман поділяв з любов'ю до оковитої. Причому «заливав очі» так, що 1920 р. товариші по партії виключили його зі своїх лав «за систематичну пиятику»¹.

Спокутувати гріхи перед партією та відновлювати партійний квиток Я. Флейшман вирішив службою у лавах Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами. Керівництво ВУНК, яке публічно підкреслювало, що «у чекіста повинні бути гаряче серце, холодна голова та чисті руки», насправді висувало зовсім

інші вимоги для підлеглих. Головна з них – не вагаючись виконувати будь-яке партійне доручення. Так багаторічний шеф українських чекістів Всеволод Аполлонович Балицький на засіданні колегії ДПУ УСРР у травні 1927 р. роз'яснював підлеглим, «що апарат ДПУ повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету, яка передається через його голову. Якщо є наказ стріляти у натовп незалежно від того, хто б там не був, – відмовитесь – розстріляю усіх. Треба беззаперечно виконувати мою волю, а якщо будете мітингувати, я цього не дозволю... Центральному комітету партії потрібний міцний, монолітний апарат, що виконує волю партії»². Для беззастережного виконання партійної волі в органах радянської державної безпеки використовували не тільки «твердокам'яних більшовиків», але і свідомих кар'єристів з числа осіб з «підмоченою репутацією». До когорти останніх належав й Я. Флейшман.

Свою чекістську кар'єру Я.Ю. Флейшман розпочав секретарем Липовецького повітового політбюро. Ймовірно протекцію для служби в радянських репресивних органах Я. Флейшману склав його молодший брат Григорій³ – співро-

В.А. Балицький.
1930 р.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 5-8.

² Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С. 93.

³ **Флейшман (Фішман) Григорій Юхимович** народився у 1903 р. у родині прикажчика мануфактурних магазинів купця Рабиновича. Єврей. Член ВКП(б) з 06.1928 (14.05.1941 – партквиток погашений Новосибірським обкомом ВКП(б) як на виключеного). Закінчив у 1917 р. 4 класи комерційного училища (м. Звенигородка, Київської губернії). З червня 1919 р. – співробітник Липовецької повітової ЧК (м. Іллінці, Подільська губернія). З 1920 р. – слідчий секретно-оперативного відділку Липовецької повітового політбюро у м. Іллінці. З грудня 1920 р. – уповноважений по боротьбі з бандитизмом Звенигородського повітового політбюро. З квітня 1921 р. – уповноважений по боротьбі з бандитизмом Богуславського повітового політбюро (Київська губернія). З березня 1922 р. – уповноважений Чернігівського губвідділу ДПУ у м. Козелець. З січня 1923 р. – уповноважений Чернігівського губвідділу ДПУ у м. Борзна. З грудня 1923 р. – уповноважений Новгород-Сіверського окружного відділку ДПУ, Чернігівська губернія. З червня 1924 р. – агент відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ (станція Сартана, Маріупольського повіту Донецької губернії). З січня 1925 р. – дільничний уповноважений ВДТВ ДПУ, станція Іловайськ, Сталінська округа. З 1928 р. – начальник ВДТВ ДПУ (станція Попасна). З лютого 1929 р. – дільничний уповноважений ВДТВ ДПУ, станція Основа у Харкові. З березня 1930 р. – районний уповноважений ДПУ по Любарському району. З жовтня 1930 р. – начальник Любарського районного відділу ДПУ (Вінницький оперсектор ДПУ). З грудня 1933 р. – начальник Постишевського районного відділу ДПУ (Донецька область). З 27 серпня 1934 р. – начальник Лисичанського районного відділу НКВС (Донецька область). З квітня 1937 р. – начальник Костянтинівського міського відділу НКВС (Донецька область). 17 травня 1938 р. – відкликаний до НКВС СРСР. З травня 1938 р. – начальник 3-го (оперативного) відділу Томсько-Асинського табору НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22 березня 1936 р.).

бітник цього ж політбюро (низовий орган губернської ВУЧК, який провадив боротьбу з «державними злочинами» на території повіту і водночас відділ повітового виконавчого комітету)⁴.

Зі службової атестації Я.Флейшмана довідуємося, що у 1920–1921 рр. «брав активну участь у ліквідації ряду петлюрівських банд (Лихо⁵, Чуприна та інших) на теренах колишнього Липовецького повіту»⁶. Я. Флейшман таки добре зарекомендував себе на ниві боротьби з українським повстанським рухом бо невдовзі був підвищений до посади заступника начальника Таращанського політбюро Київської губернії, а згодом призначений уповноваженим з контрреволюції Київського губвідділу ДПУ та відряджений на Черкащину.

Однією з причин переведення Флейшмана на нове місце роботи, на нашу думку, було бажання керівництва приховати численні гріхи підлеглого, оскільки у 1921 р. Яків Юхимович обвинувачувався Київською губ. ЧК в дискредитації влади, проте справу було припинено. Чергова хвиля критики на адресу Я. Флейшмана припала на 1922 р., коли він, будучи уповноваженим ДПУ по Богуславському району обвинувачувався у «розкраданні таємних фондів» та згідно до постанови Київського облвідділу ДПУ підлягав звільненню з органів, але з незрозумілих причин був залишений у чекістських лавах⁷.

На Черкащині Я.Ю. Флейшман за власними свідченнями «безпосередньо керував оперативною групою з ліквідації великої озброєної куркульської петлюрівської банди (Музики та Крав-

ченка-Вовка)... Особистою участю в боях та внаслідок складних агентурних комбінацій впровадження агентури до складу банди, забезпечив повну ліквідацію банди у складі до 100 чоловік, а також ліквідував отаманів, викрив повністю створену отаманами контрреволюційне повстанське підпілля та лінію зв'язку із закордоном»⁸.

Після здійснення адміністративно-територіальної реформи 1923 року Я.Ю. Флейшман працював у Бердичівському окружному відділку ДПУ (з 9 лютого 1923 р. – уповноваженим з контрреволюції, з 31 жовтня 1923 р. – т.в.о. уповноваженого активної групи, з 12 листопада 1923 р. – помічником уповноваженого активної групи з контрреволюції та шпигунства, з 13 червня 1924 р. – політконтролером), а з 25 серпня 1924 р. помічником уповноваженого Київського губвідділу ДПУ. Обіймаючи ці посади, він «приймав активну участь у боротьбі з відомими петлюрівськими отаманами (Трейко⁹, Кравченко-Пугач і інші). Відомо, що у той самий період приймав активну участь в ліквідації та слідчій проробці 8-го Повстанкому на теренах колишнього Таращанського та Богуславського повітів»¹⁰.

Відзначимо, що отаман Я. Гальчевський¹¹ згадував, що способи боротьби І.Д. Трейка з червоноармійцями були оригінальні, відмінні від тактики інших отаманів. На теренах Сквирського, Таращанського та Білоцерківського повіту цей отаман мав велику конспіративну сітку та після чергового нальоту розпускав загін по домівках. Козаки перетворювалися на мирних селян, які тільки чекали нового наказу отамана¹².

⁴ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. – Харків: Фоліо, 2003. – С.110.

⁵ **Лихо (він же Дорошенко-Якубенко).** Справжнє прізвище та ім'я невідомі. Народився 1888 р. у Кам'янець-Подільському повіті Подільської губернії у родині священика. Поручник царської армії. Підполковник армії УНР. У 1920 р. – командир 1-го Надбужанського повстанського полку. Діяв у 7-му повстанському районі, який об'єднував Уманський, Гайсинський та Липовецький повіти, а також східну частину Брацлавського повіту, невідоме. 4 жовтня 1921 р. застрелився під час оточення.

⁶ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 37.

⁷ Там само, арк. 43.

⁸ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 37.

⁹ **Трейко Іван Демидович** народився (1893–1945). У 1919–1924 рр. – повстанський отаман. З 1924 р. проживав у Польщі. Загинув 24 квітня 1945 р. у бою з військами НКВС в селі Городниця Житомирської області. Генерал-хорунжий армії УПА (посмертно).

¹⁰ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 37.

¹¹ **Гальчевський Яків Васильович (отаман Орел)** (1894–1943). Сотник армії УНР. У 1920–1925 р. – повстанський отаман на Поділлі. Потім проживав у Польщі. Загинув 21 березня 1943 р. у бою проти вояків Армії Крайової.

¹² *Гальчевський Я.* Проти червоних окупантів. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 84-85.

З 1 вересня 1925 р. Я.Флейшман працював помічником уповноваженого контррозвідки Секретно-оперативної групи Черкаського окружного відділу ДПУ. На початку наступного року він склав огляд про рух бандитизму та боротьбу з ним на теренах Черкаської округи за період з 1 січня 1925 р. по 1 січня 1926 р., в якому відзначалося, що в окрузі було ліквідовано 3 бандформування, затримано 192 бандита та 106 кнокрадів, паліїв та ін.¹³

1 січня 1927 р. Флейшман був переведений на посаду уповноваженого. Підвищення відбулося незважаючи на той факт, що 1926 р. Я. Флейшман знову потрапив у чергову халепу. У ході службового розслідування було встановлено, що Флейшман привласнив велику кількість контрабандних товарів, виявлених ним під час обшуку. Було з'ясовано, що Флейшман з метою привласнення котикових шкірок склав неналежним чином протокол обшуку. Утім згідно до постанови прокуратури від 3 листопада 1927 р. справу було припинено¹⁴.

З тих пір, як не дивно, кар'єра Якова Юхимовича пішла вгору: у грудні 1927 р. на честь десятиріччя органів радянської держбезпеки Колегія ДПУ УСРР нагороджено почесною зброєю; 1928 року поновився у лавах ВКП(б), а в першій декаді серпня 1928 р. обійняв посаду начальника секретно-оперативного відділу Шевченківського (Черкаського) окрвідділу ДПУ.

Згадуючи цей період роботи на Черкащині, він писав, що «створив міцний агентурний апарат і вдало провів ряд агентурних справ по викриттю контрреволюційного підпілля. Безпосередньо брав участь у розробці, ліквідації і слідстві по ряду викритих великих петлюрівських формувань, пов'язаних з закордоном (справа «Радіолюбителі», «Сентябристи» та інші»). У цій окрузі, внаслідок вдало проведеної агентурної комбінації, ліквідував знаного петлюрів-

ського отамана, який діяв в «Холодному Яру» на Чигиринщині, «Ширицю-Мамаю»¹⁵, який ховався тривалий час. Цією ж агентурною комбінацією викрито контрреволюційне підпілля на Черкащині, створене «Ширицею-Мамаєм»¹⁶.

По гучній справі «Сентябристи», якою так пишалися Я.Ю. Флейшман, проходило 24 юнаки з сіл Вільшани, Кирилівка, Пединівка, які під керівництвом вчителя вільшанської семеричної школи Севастьяна Лукича Семенка «розповсюджували контрреволюційні відозви шовіністичного трактування»¹⁷.

З 29 січня 1929 р. до вересня 1930 р. Я.Ю. Флейшман працював начальником секретно-оперативного відділу Кременчуцького окрвідділу і по суті керував всією оперативно-чекістською роботою в окрузі, про що з гордістю писав: «Особисто завербував ряд цінних агентів. У результаті роботи з ними розробив і ліквідував широко розгалужену куркульсько-петлюрівську повстанську організацію (агентурна справа «Тризуб»). Організація готувала збройне повстання. Своєю діяльністю охоплювала всю Кременчуцьку округу, ряд районів Полтавщини та Дніпропетровщини. По справі було вилучено до 100 активних учасників, велику кількість зброї та ряд документальних свідчень про діяльність організації та її зв'язках із закордоном. В цей же період вдало проведеною та побудованою агентурною комбінацією мною був виявлений та ліквідований відомий петлюрівський отаман «Черевик-Лютий»¹⁸, а також його контрреволюційне підпілля (справа «Хромий»).

Я.Ю. Флейшман.
1930-ті роки

¹³ Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша. – Київ-Черкаси, Тясмин, 2006. – С.78.

¹⁴ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 43.

¹⁵ **Шириця Яків Опанасович** (1887 – 27.04.1929). У 1919–1920 рр. – командир Білоярського полку в Чигиринському повіті. У 1921 р. діяв у районі Холодного Яру. Восени 1921 р. вступив на історичний факультет Катеринославської народної освіти. Кандидат у члени ВКП(б) з 1926 р. Перед арештом у 1928 р. працював вчителем у Дніпропетровську. 19 квітня 1929 р. надзвичайною сесією Шевченківського окружного суду в Черкасах засуджений на смерть.

¹⁶ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 38.

¹⁷ Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша. – Київ-Черкаси: Тясмин, 2006. – С. 80-90.

¹⁸ Ймовірно йдеться про отамана Лютого (справжнє ім'я – Ялісей Черевик), який діяв на початку 1920-х р. у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії.

На теренах тієї ж Кременчуцької округи, в результаті проведеною мною агентурної розробки, вдало ліквідована українська контрреволюційна група молоді «УНДО» на теренах Глобинського району Кременчуцької округи¹⁹. Вдало проведеним слідством була викрита вся група та вилучена друкарська машинка, на якій друкувалися контрреволюційні листівки та зброя (агентурна справа «Обірвалося»)… ретельно проробив та викрив велику петлюрівську повстанську організацію, що охоплювала ряд районів Кременчуцької та Полтавської округ.

Керуючи слідством та беручи безпосередню участь у роботі із заарештованими, забезпечив повне викриття організації. В результаті було вилучено до 50 активних учасників організації, зброя, програми та статут організації (агентурна справа «Кулетет»).

Водночас у м. Кременчуку у 1929 р. ліквідував активну білогвардійську групу з колишніх кадрових офіцерів, що готувала теракт над одним з іноземних представників на теренах УСРР з метою провокування війни. По справі була вилучена зброя (справа «Реалісти»).

Приймав активну участь у слідстві по справі «СВУ», а також провів ряд агентурних справ з викриття низової периферії «СВУ» на теренах Кременчуцької округи²⁰.

Окрім «групових справ проти контрреволюції» на Кременчуччині Я.Ю. Флейшман був причетний і до ведення кримінальних справ політичного забарвлення меншого масштабу». Так, наприклад, 27 грудня 1929 р. за вироком надзвичайної сесії Кременчуцького окружного суду були засуджені селяни Іван Гордійович Колпак (до 10 років позбавлення волі) та Григорій Семенович Шило (до 3-х років позбавлення волі). За версією Флейшмана та його підлеглих (уповноважених 1-го (секретного) відділку Соломона Марковича Лялюшко-Каца та Резніченка) І.Г. Колпак стверджував, що радянська влада грабує селян, вивозить хліб у Росію, а українці залишаються голодними, закликав знищувати сільських активістів. Під впливом цієї агітації Г.С. Шило разом з І.Г. Колпаком здійснили

збройне пограбування каси з продажу квитків на залізничній станції Королівка²¹. Таким чином, суто кримінальний злочин трактувався як політичний.

У 1930 р. Я. Флейшман кілька місяців очолював секретно-оперативний відділ Проскурівського окрвдділу ДПУ, а після ліквідації округів у вересні 1930 р. був переведений на посаду старшого уповноваженого особливого відділу Харківського оперативного сектора ДПУ, брав активну участь у слідстві по справі «Весна». У травні 1931 р. його призначають на аналогічну посаду в Київський оперативний сектор ДПУ, а після утворення Київської області у лютому 1932 р. – оперуповноваженим особливого відділу.

Про свою діяльність під час Голодомору 1932–1933 рр. Я. Флейшман власноручно писав так: «Будучи начальником оперативно-слідчої групи Київського облвідділу ДПУ в м. Умані, керував і брав безпосередню участь у викритті та ліквідації великої куркульсько-петлюрівсько-повстанської організації, що охоплює своєю діяльністю ряд областей України (агентурна справа «Прибулець»). Організація була створена спеціальними петлюрівськими емісарами, які нелегально прибули в Україну, які також були ліквідовані. Особистою участю у слідстві забезпечив викриття ряду серйозних повстанських ліній, а також забезпечив вилучення великої кількості зброї²².

У цей же період в результаті особистої розробки та подальшої ліквідації, а також безпосередньо керуючи слідством та беручи участь у допитах, викрив велику петлюрівсько-повстанську організацію на Звенигородщині, закладену польсько-петлюрівським агентом Титаренком-Кузьменком.

За справою було вилучено до 30 активних учасників організації, зброю та контрреволюційних листівок. Керівники розстріляні (агентурна справа «Дубровці»)²³.

За кримінальною справою «Прибульці» було притягнуто понад 202 особи по обвинуваченню у приналежності до української контрреволю-

¹⁹ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 38.

²⁰ Там само, арк. 39.

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Данилюк (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2010. – С. 119–120.

²² ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 39.

²³ Там само, арк. 40.

ційної куркульсько-петлюрівської організації повстанців під назвою «Союз української державності»²⁴. 8 березня 1933 р. Я.Ю. Флейшман особисто підготував обвинувальний вирок у цій справі та запропонував 66 осіб розстріляти, 25 осіб запроторити до концтабору терміном на 10 років, 52 особи – відправити до концтаборів терміном на 5 років, 47 осіб – вислати до Північного краю терміном на 5 років, 12 осіб – вислати до Північного краю терміном на 3 роки. Начальник особливих відділів 14 стрілецького корпусу та Київського облвідділу ДПУ Олексій Михайлович Борисов (1900–1963) погодився з цим рішенням, а начальник Київського облвідділу ДПУ Олександр Борисович Розанов (1896–1937) затвердив. 13 і 17 березня 1933 р. судова трійка при Колегії ДПУ УСРР засудила всіх обвинувачених за «київським трафаретом»²⁵.

Справа «Прибульці» послужила трампліном у кар'єрному зростанні Флейшмана. 1 червня 1933 р. Якова Юхимовича призначили начальником відділку Особливого відділу Київського облвідділу ДПУ. На цій посаді «у результаті правильного керівництва агентурою, ретельно продуманої агентурної комбінації, особистою участю в проробці плану розробки, викривши широку повстанську організацію на Волині, яка охоплювала своєю діяльністю ряд районів Волині, Вінницької області, а також був викритий зв'язок з Червоною Армією (справа «Флотський»). В результаті ряду проведених вдалих

О.Б. Розанов.
1920-ті роки

вербувань, мною особисто за час роботи в Україні, вдалося викрити та ліквідувати ряд серйозних закордонних польсько-петлюрівських агентів та їхню базу в Україні»²⁶.

2 березня 1935 р. Я.Ю. Флейшман був призначений начальником Новоград-Волинського райвідділу НКВС Київської області та, за сумісництвом, начальником особливих відділів ГУДБ НКВС 14-ї кавалерійської дивізії та частини № 3072. Не встиг він як слід розібратися з місцевою «політичною обстановкою», як справ у нього побільшало – 4 травня 1935 р. у складі Київської області була утворена Новгород-Волинська округа, яка налічувала 1 місто, 4 райони, 168 сільських рад²⁷. Таким чином, Яків Юхимович став «номенклатурою ЦК» і 19 травня 1935 р. був затверджений політбюро ЦК КП(б)У на посаді начальника Новоград-Волинського окрвідділу НКВС²⁸. Відповідний наказ НКВС з'явився лише 25 червня 1935 року. Відповідно до наказу НКВС Флейшман отримав у своє підпорядкування ще і особливий відділ ГУДБ НКВС 99-го укріпленого району. Невдовзі партконференція Новоград-Волинського окружного КП(б)У обрала Якова Юхимовича членом партійного бюро. Про своє перебування в Новоград-Волинській окрузі він згодом напише так: «Провів особисто велику роботу по створенню міцного агентурного апарату в прикордонних районах Новоград-Волинської округи в результаті чого вдалося викрити та ліквідувати ряд націонал-фашистських формувань. Також викрив і провів ряд справ по армії. Особисто приймав активну участь в агентурно-слідчій проробці по справі викриття контрреволюційних націоналістичних формувань ксьондзів на Волині (агентурна справа «Унікум» та інші). Також провів ряд

¹⁹ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 38.

²⁰ Там само, арк. 39.

²¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Данилюк (відп. Упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2010. – С. 119–120.

²² ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 39.

²³ Там само, арк. 40.

²⁴ Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша. – Київ-Черкаси: Тясмин, 2006. – С. 179.

²⁵ Там само. – С. 193–194.

²⁶ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 40.

²⁷ Верменич Я.В. Новоград-Волинська округа // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 474.

²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 374, арк. 143.

справ по викриттю серйозних німецьких націонал-фашистських формувань (справи «Ковалі», «Гітлеровці» та інші)²⁹.

1 грудня 1935 р. (за іншими архівними даними – 10 лютого 1936 р.) Я.Ю. Флейшман очолив особливий відділ Управління державною безпекою (УДБ) УНКВС по Київській області. 9 лютого 1936 р. йому було присвоєно звання капітана державної безпеки, яке дорівнювало загальноармійському званню полковника.

На теренах тодішньої Київської області розташовувалися: 2-й кавалерійський корпус (штаб у Житомирі, 3-тя кавалерійська дивізія у Бердичіві, 5-та кавалерійська дивізія у Житомирі, 14-та кавалерійська дивізія у Новоград-Волинському); 8-й стрілецький корпус (штаб у Житомирі, 44-та стрілецька дивізія у Житомирі, 100-та стрілецька дивізія у Бердичіві); 13-й стрілецький корпус (штаб у Білій Церкві, 58-а стрілецька дивізія у Черкасах, 62-га стрілецька дивізія у Білій Церкві); 45-й механізований корпус (штаб у Києві, 133-тя механізована бригада у Києві, 134-та механізована бригада у Києві, 135-та бригада у Києві); 60-та стрілецька дивізія 15-го стрілецького корпусу в Овручі; 46-та стрілецька дивізія 15-го стрілецького корпусу в Коростені; 45-та стрілецька дивізія у Новоград-Волинському; 87 стрілецька дивізія в Білокоровичах; 99-та стрілецька дивізія в Умані; 8-ма окрема механізована бригада у Києві; 4-та бригада середніх танків у Києві; 2-га окрема бригада військ протиповітряної оборони у Києві; 12-та механізована бригада у Новоград-Волинському; Київський укріплений район. При кожному з вищезазначених військових з'єднань, а також при авіаційних і механізованих бригадах, які ми тут не називаємо, функціонував особливий відділ

УДБ НКВС, який безпосередньо підпорядковувався особливому відділу УДБ УНКВС по Київській області. На відміну від своїх колег з наркомату та обласних управлінь армійські контррозвідники або особісти, хоча і мали спеціальні звання державної безпеки, але носили «для конспірації» загальноармійську форму та знаки відзнаки, а в петлицях носили емблеми тих родів військ при яких служили³⁰.

Слід відзначити, що на роботу особливих відділів в Україні істотно впливала особиста дружба наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького з командуючим військами Київського військового округу Й.Е. Якіром. Головний український чекіст вважав, що працівники особливих відділів у дивізіях та корпусах повинні тісно контактувати з командирами, інколи він навіть усував з посади невідгодних командуючому військовим округом чекістів.

Політика «узгодження позицій» з військовим керівництвом була особливо важливою для чистки армії від підозрілих елементів. Слід особливо відзначити, що ініціатива викриття більшості військових троцькістів належала на той час політичним управлінням військових округів, але бували і винятки. 5 липня 1936 р. у Києві було затримано (а фактично заарештовано) і незабаром відправлено до Москви командир Д.А. Шмідт³¹. Що було першопричиною арешту командира 8-ї окремої механізованої бригади Київського військового округу, і яку роль при цьому відіграли керовані Флейшманом «особісти» поки що не з'ясовано³². Це ж стосується і комкора С.А. Туровського³³, заарештованого через два місяця та відправленого до Москви³⁴.

²⁹ ГДА СБУ (м. Дніпро) особова справа № 4904, арк. 40.

³⁰ Воронков В.Ю., Шишкін А.И. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934–1937 гг. – М.:ООО Издательский Дом «Русская разведка», 2005. – С. 142–148.

³¹ Шмідт Дмитро Аркадійович (Гутман Давид Аронович) (1896 – 20.07.1937). Член ВКП(б) з 1917 р. Комдив. У 1934–1936 рр. – командир 8-ї окремої механізованої бригади у Києві. 5 липня 1936 р. заарештований. 19 липня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний у Москві.

³² Кокін С., Пишніков О. Без строку давності. До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/ 2. – С. 140.

³³ Туровський Семен Абрамович (1895 – 01.07.1937). Член ВКП(б) з 1912 року. Комкор. 3 травня 1935 р. – заступник командувача Харківським військовим округом. 3 липня 1936 р. – військовий інспектор Київського військового округу. 2 вересня 1936 р. заарештований. 1 липня 1937 р. засуджений на смерть і розстріляний у Москві.

³⁴ Черушев Н.С., Черушев Ю.Н. Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные). 1937–1941. Биографический словарь. – М., 2012. – С. 116.

Л.І. Рівлін

кам, 1-го по східній роботі. Причому двоє з цих агентів поставлені на «централізоване керівництво» особливим відділом УДБ НКВС УСРР. За 2 місяці Рівлін зустрівся з «усіма агентами» – шістьма, що працювали проти німців, трьома – проти поляків, і трьома «по різному шпигунству». Агентуру, з якою працює, «засвоїв пов-

Про коло завдань, які вирішували підлеглі Я. Флейшмана, можна судити з атестації його заступника – старшого лейтенанта державної безпеки Л.І. Рівліна³⁵ за період з 15 квітня по 15 червня 1936 року. В ній відзначається, що останній має на особистому зв'язку 4-х агентів: 2-х по німцям, 1-го по поля-

ністю» та провів агентурні комбінації: агента по полякам «відправив в рейд» (до Польщі - ? – авт.), зі східним агентом закріпив підставу Іранському посольству. Рівліним були «оброблені для вербування два серйозних об'єкта по німецькій роботі» та взятий у розробку як можливий шпигун чеської розвідки колишній агент НКВС (агентурна справа «Празький»). Рівлін також «брав участь у керівництві та самому слідстві «Національної спілки німців на Україні». Веде слідство по справі заарештованого агента німецької розвідки Краукліса-Пчели³⁶, та спільно з оперативними працівниками – слідство по справі активного учасника «НСНУ» – Фрея, і агента закордонного агента фашистської організації Енслепа»³⁷. Я. Флейшман разом з співробітниками Особливого відділу УДБ НКВС УСРР також брав участь у слідстві по справі «керівного центру» «Національної спілки німців України», 11 членів якої були засуджені 13–21 січня 1937 р.

³⁵ **Рівлін Лазар Ісакович** (29.07.1900 - ?). Народився в Одесі в міщанській родині кустаря – виробника зельтерської води. Єврей. Член ВКП(б) з 1931 р. (у 1939 – виключений 14.09.1944 КПК відмовив у відновленні в членстві в ВКП(б)). Упродовж 1912–1919 років навчався в одній з одеських гімназій, закінчив 6 класів. У 1919 р. – конторник на цукерній фабриці Геллера в Одесі. У 1919–1920 рр. – репетитор (м. Одеса). У 1920 р. – червоноармієць-доброволець 1-го караульного батальйону з охорони повітового військкомату. З 1920 р. – співробітник комісії по боротьбі з дезертирством (м. Одеса). З квітня 1920 р. – діловод-контролер особливого відділу (ОВ) ЧК Чорного та Азовського морів. З травня 1921 р. – секретар заступника начальника особливого відділу Одеської губ. ЧК. З листопада 1922 р. – інспектор транспортного відділу ДПУ (м. Одеса). З січня 1923 р. – інспектор військового відділку особливого відділу Одеського губвідділу ДПУ. З 1923 р. – таємний співробітник караульного взводу Балтського повітового відділу ДПУ. Служив в Особовому відділі (ОВ) Одеського облвідділу ДПУ (з 26 липня 1923 р. – діловод, з 29 вересня 1923 р. – звідник, з 15 листопада 1923 р. – помічник уповноваженого військової групи). З 10 листопада 1924 р. – помічник уповноваженого інформації ОВ 6-го корпусу та 51-ї дивізії, з 4 липня 1925 р. – т.в.о. уповноваженого ОВ 6-го корпусу, з 20 серпня 1925 р. – т.в.о. уповноваженого ОВ 72-ї дивізії. 1 грудня 1925 р. – помічник уповноваженого з інформації ОВ 6-го корпусу. З 10 липня 1926 р. – т.в.о. уповноваженого ОВ 6-го корпусу та 51-ї дивізії. З 1 серпня 1927 р. – уповноважений з інформації ОВ 6-го корпусу. Працював в ОВ ДПУ / НКВС УСРР (з 24 серпня 1930 р. – уповноважений 1-го відділку, з 1 жовтня 1930 р. – уповноважений 4-го відділку, з липня 1931 р. – уповноважений 2-го відділку, з 27 березня 1933 р. – оперуповноважений, з 27 квітня 1935 р. – т.в.о. начальника 2-го відділку, з 1936 р. – начальник 7-го відділку). Служив в УДБ УНКВС Київської області (з 15 квітня 1936 р. – заступник начальника ОВ, з 3 квітня 1937 р. – заступник начальника 3-го (контрозвідувального) відділу). З липня 1937 р. по 8 липня 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ Молдавської АСРР (у жовтні – грудні 1937 р.- березні – травні 1938 р. – виконував обов'язки наркома). З 8 липня 1938 р. – заступник особливоуповноваженого НКВС УРСР з прикріпленням до 3-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР. 7 жовтня 1938 р. – звільнений з НКВС. З 17 лютого 1939 р. – пенсіонер НКВС. Працював у центральному будинку народної творчості УРСР. 11 жовтня 1939 р. заарештований. 28 грудня 1939 р. – Військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу засуджений до 8 років позбавлення волі. Покарання відбував в Темніковському таборі НКВС. Рішенням Державного Комітету Оборони СРСР від 27 липня 1942 р. звільнений з табору та направлений до РСЧА. Постановою військової ради Московського військового округу від 19 жовтня 1943 р. судимість знята. В 1944 р. служив в армії Калужі. Подальша доля невідома. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1938). Нагороди: орден Знак Пошани (19 грудня 1937 р.), знак Почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.).

³⁶ Краукліс-Пчела Дмитро Іванович (1898-1936). Диспетчер залізничної станції Городниця Київської області. Заарештований 30 квітня 1936 р. 21 січня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3141, аркуш неперенумерований.

військовим трибуналом Київського військового округу (7 з них до розстрілу)³⁸.

З 3 січня 1937 р. Я.Ю. Флейшман очолював 5-й (особливий) відділ УДБ УНКВС по Дніпропетровській області, який здійснював оперативно-чекістське обслуговування частин 7-го стрілецького корпусу, штаб якого містився в адміністративному центрі області. Тут же базувалася 30-та стрілецька дивізія, штаб 41-ї стрілецької дивізії знаходився у Кривому Розі, а 80-та стрілецька дивізія дислокувалася в Артемівську обслуговувалася 5-м відділом УДБ УНКВС Донецької області. Після реорганізації військової контррозвідки, згідно з наказом НКВС УРСР № 0096 від

26 травня 1937 р., штат 5-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області нараховував 8 штатних посад (начальник відділу, 5 посад оперуповноважених, помічник оперуповноваженого та машиністка)³⁹. В оперативному плані 5-й відділ УДБ УНКВС Дніпропетровської області підпорядковувався Особливому відділу ГУДБ НКВС Харківського військового округу у Харкові та 5-му відділу УДБ НКВС УРСР у Києві.

23 серпня 1937 р. начальником УНКВС по Дніпропетровській області був призначений старший майор державної безпеки Ю.Ф. Кривець⁴⁰, якого Я.Ю. Флейшман добре знав по спільній роботі в Київському губвідділі ДПУ. У березні

³⁸ Заключение Главной военной прокуратуры СССР в отношении обоснованности осужденных лиц, проходивших по делу «руководящего центра» «Национального союза немцев на Украине». 29 августа 1956 г. // Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Составитель, автор вступительной статьи и комментариев А. Рублёв. – Киев: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – С. 520.

³⁹ *Окіпнюк В.Т.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. – Херсон: ФОП Грань Д.С., 2017 – С. 269.

⁴⁰ **Кривець Юхим Фомич** (10.03.1897–26.01.1940). Народився у Варшаві (за іншими відомостями – у селі Кривці Ляцької волості Лідського повіту Віленської губернії) у родині робітника-залізничника. Білорус. Дитинство та юність провів у м. Двінську Вітебської губернії. Освіта нижча: закінчив у Двінську початкове училище та 2-ге міське училище в 1912 р. Член ВКП(б) з вересня 1917 р. Депутат Верховної Ради СРСР та РРФСР 1-го скликання. З 1912 р. – канцелярист Двінського повітового з'їзду мирових суддів. З серпня 1914 р. – письменник члена повітового окружного суду та 2-ї ділянки Двінського повіту. У серпні 1915 р. – евакуйований з родиною до Брянська. З 1915 р. – письменник Брянської міської управи. З лютого 1916 – машиніст-переписувач Брянського арсеналу. У травні 1916 р. – жовтні 1917 р. – служив у царській армії (рядовий 209-го піхотного запасного полку в Брянську, рядовий 97-го піхотного Лівляндського полку (кілька днів був на Румунському фронті в Буковині, але в боях участі не брав і був евакуйований через хворобу), з 1917 р. – військовослужбовець 812-го полкового запасного шпиталю в Черкасах, з травня 1917 р. – військовослужбовець Управління Брянського військового начальника). З 1917 р. – помічник секретаря завкому Брянського арсеналу. У березні 1918 р. – проживав у Катеринославі. У 1918 р. – 3 місяці був безробітним у Камишині. У жовтні 1918 р. – 10 днів обіймав посаду начальника міліції 2-го району м. Ржев. З 25 жовтня 1919 р. по 15 грудня 1919 р. – співробітник Брянської повітової ЧК (голова колегії слідчих та завідувач юридичним відділом). 15.12.1919 р. – рішенням ВЧК направлений в Україну. З грудня 1919 р. по 26 липня 1921 р. – працював у Полтавській губ. ЧК (слідчий, заступник завідувача юридичним відділом, уповноважений з контрреволюції, секретар Колегії). Працював в Київській губернській ЧК / відділі ДПУ (з 30 липня 1921 р. по 8 березня 1922 р. –уповноважений з контрреволюції, з 3 грудня 1921 р. по 8 березня 1922 р. – заступник начальника політвідділу, з 8 березня 1922 р. по 22 вересня 1922 р. – начальник секретного відділу та за сумісництвом заступник начальника секретно-оперативної частини, з 22 вересня 1922 р. – начальник контррозвідувального відділу, з 1 грудня 1922 р. – заступник начальника контррозвідувального відділу, 1 лютого 1923 р. – уповноважений контррозвідувального відділу). З 16 червня 1923 р. – у резерві призначень ДПУ УСРР. Працював в контррозвідувальному відділі ДПУ УСРР (з 18 серпня 1923 р. – уповноважений, з 23 травня 1924 р. – помічник начальника відділу). З 16 грудня 1925 р. – помічник начальника Київського окрвідділу ДПУ. З 21 жовтня 1927 р. – помічник начальника Одеського окрвідділу ДПУ. З 9 травня 1930 р. – начальник інформаційного відділу ДПУ УСРР. З 20 березня 1931 р. – помічник начальника Київського оперсектора ДПУ. З 20 вересня 1931 р. – начальник секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. З 21 лютого 1933 р. – заступник начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 11 березня 1934 р. – заступник начальника економічного управління ДПУ УСРР. Працював в економічному відділі УДБ НКВС УСРР (з 11 липня 1934 р. – заступник начальника відділу, з 16 жовтня 1936 р. – т.в.о. начальника відділу, з 5 листопада 1936 р. – начальник відділу). З 16 грудня 1936 р. – начальник УНКВС по Чернігівській області. З 23 січня 1937 р. по 26 лютого 1938 р. – начальник УНКВС по Дніпропетровській області. З 17 березня 1938 р. – начальник УНКВС по Орджонікідзевському краю. Заарештований 24 січня 1939 р. у Ворошиловську. 25 січня 1940 р. ВК ВС СРСР за статтями 58-7, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Звання: майор державної безпеки (13 грудня 1935 р.), старший майор державної безпеки (20 грудня 1936 р.). Нагороджений орденами Леніна (19 грудня 1937 р.) та Червоного Прапора (7 травня 1923 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) № 427с (1927 р.).

1922 р. в Ю.Ф. Кривець брав участь у ліквідації «Козачої ради Правобережної України» та «Петлюрівської контррозвідки», керував розробкою та розгромом «8-го повстанського району» в Таращанському повіті і вже у травні 1923 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора⁴¹.

Під безпосереднім керівництвом Ю.Ф. Кривця та нового першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Н.В. Марголіна⁴² і розпочав свою боротьбу з ворогами народу в РСЧА Я.Ю. Флейшман. До речі ватажок більшовиків Дніпропетровщини навіть звернувся з листом до всіх секретарів міських і районних партійних комітетів області з проханням не давати партійних доручень робітникам УДБ УНКВС і не викликати їх на різні засідання та наради, оскільки це заважає чекістам боротися з контрреволюцією⁴³.

Ця боротьба значно посилилася після суду над учасниками «військово-фашистської змови в РСЧА» на чолі з маршалом М.М. Тухачевським. У своєму виступі на оперативній нараді НКВС УРСР 1-й заступник наркома внутрішніх справ комкор М.П. Фриновський зокрема заявив: «Кадри контрреволюційної організації в армії. Ось якщо ви подивитесь зараз, після того що вже

Ю.Ф. Кривець

Начальник
Управління
прикордонної
охорони і військ
ОДПУ СРСР
М.П. Фриновський
біля труни голови
ОДПУ СРСР В.Р.
Менжинського
(Москва, 14 травня
1934 р.)

викрито, що виходить? В українських округах – майже одному з перших округів всього Радянського Союзу серед військових були проведені арешти троцькістів... Після того, як ватажки були забрані до центру, за клопотанням особливих відділів і Харківського військового округу, і Київського військового округу була отримана санкція на велику кількість командирів, політпрацівників і начальницький склад частин українських військових округів, що проходять по матеріалам. Але ні однієї справи оперативно – результативного в Україні немає... А фон у цих округах який? Я вважаю, що засміченість начальницького складу РСЧА в цих 2-х округах найбільш велика, особливо колишніми троцькістами, і особливо в Київському окрузі...

Я ось викликаюся ним (Єжовим – авт.) до Москви і буду змушений йому розповісти все те, що я виявив тут. Його це трохи здивує, тому що такого поганого стану оперативної роботи, я повинен вам прямо сказати, ні я ні тов. Єжов повністю не очікували...»⁴⁴.

Особливу увагу «очищенню» РСЧА приділяв і новий нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896–1938), який прибув до Києва з посади начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР і був головним організатором «справи Тухачевського». Вже на першій нараді з начальниками УНКВС так званих «промислових областей» (Дніпропетровської, Донецької та Харківської) І.М. Леплевський поставив питання про те, що у широкому наступі на ворогів не слід боятися проводити масові арешти та застосовувати до заарештованих биття, і що він вже ввів фізичну обробку у практичну роботу центрального апарату НКВС і радить робити те саме і в областях⁴⁵. Невеличкий на зріст і худорлявий український нарком особисто впроваджував прогресивні методи слідства, лупцюючи заарештованих на очах у підлеглих співробітників НКВС.

⁴¹ Біографічний нарис про Ю.Ф. Кривця див.: Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 104–183.

⁴² Марголін Натан Веніамінович (1895–10.02.1938). Член ВКП(б) з 1914 р. 3 березня 1935 р. – 2-й секретар Московського обкому ВКП(б). 3 березня 1937 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. Член Політбюро ЦК КП(б)У. Заарештований 3 листопада 1937 р.

⁴³ За відсутністю складу злочину. До історії політичних репресій 20-х – початку 50-х у Дніпропетровському гірничому інституті. – Дніпропетровськ: НГАУ, 2000. – С. 64–65.

⁴⁴ Черушев Н.С. Удар по своим. Красная армия 1938–1941. – М.: Вече, 2003. – С. 371–375.

⁴⁵ Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С.136.

Про роботу Я.Ю. Флейшмана «в нових умовах» красномовно свідчить довідка за підписом Ю.Ф. Кривця:

«У результаті оперативного продуманих вмілих та наполегливих допитів особисто т. Флейшманом заарештованого командира 123 стрілецького полку Овчаренка⁴⁶ були отримані вельми цінні розгорнуті свідчення про наявність у частинах 7 стрілецького корпусу антирадянської військово-фашистської організації під керівництвом комкора 7 стрілецького корпусу Рогальова Ф.Ф.⁴⁷ Тов. Флейшманом на підставі свідчень заарештованого Овчаренка були правильно організовані оперативно-слідчі заходи та широко розгорнута операція по викриттю всієї організації. Наступною активною участю у допитах всіх основних заарештованих: комкора Рогальова, начальника штабу Скрастіна⁴⁸, помічника начальника штабу Саввіна⁴⁹, Орлова⁵⁰, комдива Волкова⁵¹, начальника політвідділу 41 стрілецької дивізії Градусова⁵², полковника Скрипника та інших, вірним оперативним керівництвом всім слідчим апаратом 5-го відділу, тов. Флейшман забезпечив успіх подальшого слідства та викриття широко розгалуженої антирадянської військово-фашистської організації у всіх військових частинах 7 стрілецького корпусу, мобілізаційному окрузі та окремих спецчастинах Дніпропетровського, Запорізького та Криворізького гарнізонів. Проведеним слід-

ством також викрита вся практична контрреволюційна та шкідницька діяльність організації, а також глибоко законспіровані диверсійно-бактеріологічна та терористична групи. Всього виявлено активних учасників військово-фашистської змови 319 чоловік, з яких вже заарештовано 268 чоловік, у тому числі весь керівний склад штабів всіх дивізій 7 стрілецького корпусу, командирів полків та батальйонів.

Одночасно викриті та ліквідовані:

а) антирадянська диверсійно-терористична організація у Корпусному учбовому центрі 7 стрілецького корпусу, якою керував майор Автономов⁵³;

б) викрита широко розгалужена антирадянська військово-троцькістська організація у системі ТОСАВІАХІМу, якою керував голова обласного товариства Бендельстон та Достов. Всього по справі виявлено активних учасників 52 чоловіка, з них заарештовано 37 чоловік. По цій же справі викрита глибоко законспірована терористична група, що готувала низку вбивств керівників партії та уряду, зокрема т.т. Косіора та Когановича;

в) викрито вельми серйозну бойову терористичну організацію, керовану колишнім начальником Аероклубу Лантухом і головою міськради Мірошниченко, яка готувала вбивство тов. Сталіна у Москві.

⁴⁶ **Овчаренко Леонід Григорович** (1894–1937). Член ВКП(б) з 1920. Полковник. Командир 123-го піхотного полку 41-ї стрілецької дивізії. 23 травня 1937 р. заарештований. 14 вересня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

⁴⁷ **Рогальов Федір Федорович** (1891 – 14.09.1937). Член ВКП(б) з 1917 р. Комдив. У квітні 1931 р. – червні 1937 р. – командир і військовий комісар 7-го стрілецького корпусу, Дніпропетровськ. Заарештований 10 липня 1937 р. 14 вересня 1937 р. військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений на смерть. Розстріляний у Дніпропетровську.

⁴⁸ **Скрастін Петро Іванович** (1897 – 15.09.1937). Член ВКП(б) з 1930. Полковник. Начальник штабу 7-го стрілецького корпусу. Заарештований 23 липня 1937 року. 14 вересня 1937 р. засуджений на смерть. Страчений.

⁴⁹ **Саввін Сергій Дмитрович** (1895–1937). Полковник. Помічник начальника штабу 7-го стрілецького корпусу. Заарештований влітку 1937 року. 14 вересня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

⁵⁰ **Орлов Іван Георгійович** (1897 – 15.09.1937). Майор. Начальник 1-ї частини штабу 7-го стрілецького корпусу. Заарештований 23 червня 1937 року. Засуджений на смерть 14 вересня 1937 року. Розстріляний.

⁵¹ **Волков Георгій Дмитрович** (1894 – 21.11.1937). Член ВКП(б) з 1928. Комбриг. У липні 1933 р. – вересні 1937 р. – командир 41-ї стрілецької дивізії, Кривий Ріг. 9 вересня 1937 р. заарештований. 20 листопада 1937 р. засуджений на смерть. Страчений.

⁵² **Градусов Микола Єлисейович** (1894–1937). Член ВКП(б) з 1917. Бригадний комісар. Військовий комісар 41-ї стрілецької дивізії. Заарештований 29 вересня 1937 року. Засуджений на смерть 27 листопада 1937 року. Розстріляний.

⁵³ **Автономов Микола Григорович** (1901 – 27.11.1937). Майор. Старший викладач Дніпропетровських курсів удосконалення керівного складу запасу. Заарештований у 1937 р. Засуджений на смерть 27 листопада 1937 року. Розстріляний.

г) у цей же період ліквідована широко розгалужена організація з числа працівників Військового та начальницького складу запасу, керована Чорносвитовим, Гринштейном та іншими. Організація готувала здійснення терактів над т.т. Сталіним, Молотовим і Калініним;

д) викрита і ліквідована серйозна бактеріологічна диверсійна організація у військових частинах 41-ї стрілецької дивізії під керівництвом колишнього комдива Волкова, начальника сандиву Галкіна та інших. Організація нараховувала до 30 активних учасників. Всі заарештовані та засуджені. Організація готувала масові отруєння військовослужбовців;

е) викрита і ліквідована диверсійна бактеріологічна організація у 2-му запасному кавполку, керована начальником ветеринарної служби Младковським, лікарями Шанським, Фесиком та іншими. Шляхом розповсюдження гостро заразних хвороб і бактерій (сибірська виразка та інші) організацією готувалося масове виведення з ладу кінського складу. Одночасно проводилася робота по розповсюдженню серед стратегічної кінноти гостро заразної хвороби з метою виведення з ладу та послаблення кінноти РСЧА у цілому;

є) викрита серйозна контрреволюційна організація до складу якої входила більшість райвійськкомісарів. Слідством викрита вся практична контрреволюційна та шкідницька робота в системі мобілізаційних апаратів та у мобілізаційному окрузі 7-го стрілецького корпусу (справа полкового комісара Бородуліна, райвійськкома Шухмана, Богатирьова, Яблонського і інших);

ж) одночасно 5-м відділом викрито групу шпигунів диверсантів польських, німецьких і інших розвідувальних органів у кількості 36 чоловік...

Всього упродовж всієї оперативної-слідчої роботи викрито активних учасників військовофашистської змови 319 осіб, з них:

1. Заарештовано – 268 осіб.
2. Заслухано Військовою Колегією та розстріляно – 95 осіб.
3. Заслухано Виїзною Сесією Ревтрибуналу Харківського військового округу – 20 осіб.
з них: розстріляно – 14 осіб,
засуджено на різні терміни – 6 осіб.
4. Підготовлено до слухання та затверджено Москвою – 44 особи.

5. Закінчується – 73 справи.

6. У стадії слідства – 26 справ»⁵⁴.

Це було написано восени 1937 р., а влітку 1939 р. заарештований колишній начальник Управління НКВС по Дніпропетровській області Юхим Кривець розповів, якими саме методами його підлеглий Флейшман досяг таких разючих успіхів: «З метою отримання слідчого прориву на армію, я штовхнув його на зрадницький, ворожий метод слідства. Я тоді запропонував йому слідству з першою групою заарештованих за будь-яку ціну отримати свідчення. Для цього до заарештованих застосовувалися тривалі допити та масове биття. У подальшому до другорядних військових працівників застосовувалися такі ж методи допиту. Весь час я здійснював тиск на Флейшмана у цьому напрямку, заохочуючи всі його злочинні методи роботи. Одного разу він навіть різко зі мною заговорив, що все це призведе до масових перегинів, але я послався йому на Київ і Москву, де такі методи застосовувалися, послався на приклад інших областей, де слідчим шляхом викривають дуже широкі військово-змовницькі організації. Таким чином, спотворені методи укоренилися у 5-му відділі...

Одного разу він, при обговорюванні ходу слідства у нього у відділі та свідчень арештованих, якимось наївно поставив питання про те, що всі, хто зізнався, серед причин свого незадоволення партією та урядом обов'язково посилаються на незадовільні матеріально-побутові умови начальницького складу. Замість того, щоб роз'яснити правильне розуміння цього питання, я заявив щось подібне до того, що раз всі про це говорять, значить це так... При читанні протоколів в його присутності я робив, нібито про себе, зауваження про поширення антипартійних настроїв в армії серед командного складу та нездатності до оборони країни такої армії. Говорив я про широку популярність троцькістів і правих. Флейшман вислуховував мої репліки як правило без зауважень...

Я гостро поставив перед Флейшманом питання про необхідність за будь-що досягти виявлення військової змови. Оскільки він сам по собі був людиною недалекою, мені це не склало труда. Прорив на армію вдався лише внаслідок застосування до першої групи заарештованих тривалих допитів, стійок і биття, а до арешто-

⁵⁴ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 34 – 37.

ваного полковника Овчаренка застосовувалися різні знущальні методи допитів. Коли він якось висловив переді мною побоювання про можливість масових перегинів, я заспокоїв його... Після того, як вдалося отримати свідчення про наявність військово-змовницької організації у частинах 7-го корпусу, то шляхом застосування незаконних методів слідства було безпідставно заарештовано ряд військових працівників... У відповідності до моїх вказівок Флейшман і надалі продовжував застосовувати у себе в відділі спотворені методи слідства»⁵⁵.

Про спотворені методи слідства свідчили у 1950-ті роки вцілілі співкамерники страчених військових. Так М. Кувшинов наводить слова Ф.Ф. Рогальова про те, що «з першого дня його почали бити, знущатись. Особливо відзначився слідчий Флейшман. Рогальов розповідав про такий випадок, коли на його гімнастерку, на те місце, де були ордени Бойового Червоного Прапора, повісили зображення свастики й водили по кабінетах, показуючи всім як ворога. Далі Рогальов сказав, що він, не витримавши знущань, принижень почав підписувати... такі свідчення, щоб його розстріляли». Інший свідок Є. Третяк показав: «Рогальов казав, що йому перебили ноги і він останнім часом ходив на милицях, ... що він підписав протокол, бо йому говорили, що все одно заб'ють, а якщо підпише – засудять до якогось строку». Інший заарештований полковник П.І. Скрастін під час допитів збожеволів⁵⁶.

Ф.Ф. Рогальов

... що він підписав протокол, бо йому говорили, що все одно заб'ють, а якщо підпише – засудять до якогось строку». Інший заарештований полковник П.І. Скрастін під час допитів збожеволів⁵⁶.

Погром військових кадрів тривав і надалі. 31 жовтня 1937 р. заарештували комісара 7-го стрілецького корпусу Р.Е. Кавалерса⁵⁷, якого дніпропетровські особісти швидко «оформили» не тільки учасником «військово-фашистської змови в РСЧА», але і «латвійським шпигуном» та змусили дати свідчення про приналежність до латиської контрреволюційної націоналістичної організації начальника Розвідувального управління РСЧА армійського комісара 2-го рангу Яна Карловича Берзіна (1889-1939), начальника ТОСАВІАХІМу комкора Роберта Петровича Ейдемана (1895-1937), кандидата в члени політбюро ЦК ВКП(б) Яна Ернестовича Рудзутака (1887-1938) та інших. Це «підтверджувало» наявність широко розгалуженої мережі латиської розвідки в СРСР і піднімало заслуги УНКВС по Дніпропетровській області, яке знешкодило важливу ланку цієї агентури. Як особливо важливого заарештованого Р.Е. Кавалерса під посиленням конвоєм етапують до Києва, де його особисто допитає нарком внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевський. Основна увага на допитах приділялася латиському шпигунству, оскільки з 30 листопада 1937 р. згідно з телеграмою НКВС СРСР № 49900 в Радянському Союзі розпочалася так звана «латиська операція». Крім шпигунства київські чекісти приписали Р.Е. Кавалерсу ще й підготовку терористичного акту проти наркому оборони К.Є. Ворошилова⁵⁸.

Згідно до офіційної статистики НКВС УРСР з 1 липня 1937 р. по 4 січня 1938 р. у республіці було заарештовано 1264 учасника військово-фашистської змови, 274 (21,68%) з яких припадало на УНКВС по Дніпропетровській області⁵⁹, 245 з них вже були засуджені і лише 29 перебувало під слідством⁶⁰.

⁵⁴ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 34–37.

⁵⁵ *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 141–142.

⁵⁶ *Ченцов В., Іваненко В.* Комкор // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. – Кн. 1. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2009. – С. 589–594.

⁵⁷ **Кавалерс Рудольф Едуардович** (1893 – 27.12.1937). Народився у м. Лібава Курляндської губернії. Латись. Член ВКП(б) з 1912 р. Дивізійний комісар. У 1929–1937 рр. – комісар 7-го стрілецького корпусу. 30 жовтня 1937 р. заарештований. 26 грудня 1937 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

⁵⁸ *Терещенко Р.* Комісар // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2009. – С. 475–478.

⁵⁹ ГДА СБУ, ф.42, спр. 33, арк. 32.

⁶⁰ Там само, арк. 42.

19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду» було нагороджено орденами 407 співробітників НКВС СРСР, серед яких було 3 співробітника УНКВС по Дніпропетровській області: Ю.Ф. Кривець отримав орден Леніна, комендант обласного управління лейтенант державної безпеки Наум Цалевич Турбовський (1896 - ?) – орден Червоної Зірки; Є.Ф. Флейшман – орден Знак Пошани⁶¹.

Велика група співробітників УНКВС Дніпропетровської області «за зразкове виконання уряду активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» (у 1937 р. в Дніпропетровській області було засуджено 13238 осіб, 7166 з яких стратили)⁶². Понад 2100 з них власноручно розстріляв Н.Ц.Турбовський⁶³) та «на честь існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС» отримала нагороди від ЦВК УРСР. Годинниками були нагороджені: Лев Григорович Вольський-Гітлер (1899-?) – заступник начальника 4-го (секретно-політичного) відділу, старший лейтенант державної безпеки; Ізвеків Микола Олександрович (1894–1946) – помічник начальника УНКВС, капітан державної безпеки; Паперман Веніамін Мойсейович (1899 - ?) – начальник Дніпродзержинського міськвідділу ДПУ лейтенант державної безпеки; Шнайдер Абрам Йосифович (1899–1942) – начальник 3-го відділку 4-го відділу старший лейтенант державної безпеки; Бойову зброю від ЦВК УРСР отримав Чернявський-Ольшанецький Йосиф Іонович (1896 - ?) – начальник відділку 4-го відділу лейтенант державної безпеки. Цінні подарунки та грамоти одержали: Арутюнов Михайло Артемович – оперуповноважений 3-го відділу, сержант державної безпеки; Доров-Піонтошко Григорій Якович (1898-?) – комендант Запорізького міськвідділу НКВС; Єфременко Тит Федорович (1900-?) – начальник Новомосковського райвідділу НКВС, лейтенант державної безпеки; Звар-

ковський Олександр Миколайович (1891 - ?) – т.в.о. начальника 8-го (обліково-реєстраційного) відділу, лейтенант державної безпеки; Райцес Лев Самійлович (1900-1943) – начальник Мелітопольського райвідділу НКВС, лейтенант державної безпеки; Шатайло Д.М.; Шумський Ігор Борисович (1898-1974) – начальник Запорізького міськвідділу НКВС, полковник⁶⁴.

Г.Я. Доров – один з виконавців смертних вироків у Запоріжжі

Слід відзначити, що Я. Флейшман був одним з 12 начальників особливих відділів УДБ обласних УНКВС УРСР (включаючи Молдавську АРСР), який отримав державну нагороду – орден. Серед нагороджених ЦВК співробітників НКВС УРСР було лише два начальника 5-х відділів УДБ УНКВС: Харківська область – старший лейтенант державної безпеки Олександр Давидович Тишковський (1898 - ?); Одеська область – старший лейтенант державної безпеки Борис Самійлович Глузберг (1897–1938).

Утім репутація кращого обласного особіста України, який станом на 1 лютого 1938 р. на оперативному обліку не мав жодного потенційного учасника «військової змови»⁶⁵, не переконали нового наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940) у благонадій-

⁶¹ О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и других. Постановление ЦИК СССР//«Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК». № 295. 1937 – 19 декабря.

⁶² ГДА СБУ, ф. 42, спр. 35, арк.11.

⁶³ Біографічні нариси про Н. Турбовського див.: Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору»// Краєзнавство. – 2016. –№ 3/4 – С. 251–283; Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору» // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 8. – Дніпро, 2018. – С. 54–69.

⁶⁴ Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального Виконавчого Комітету УРСР // Вісті ВУЦВК. – 1937. – 20 грудня.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф.16, оп. 31 (1951 р.), спр. 105, арк. 25.

ності та професіоналізмі Якова Юхимовича і тому не дивно, що в перших числах березня 1938 р. Флейшман опинився за ґратами. Новий начальник 5-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області старший лейтенант державної безпеки Я.С. Сапожников⁶⁶ швидко викрив злочинну діяльність свого попередника: «Після арешту ворога народу Флейшмана я був начальником УНКВС призначений тимчасово виконуючим обов'язки начальника 5-го Відділу УДБ УНКВС.

Я.С. Сапожников.
1938 р.

З приходом на роботу у 5-й відділ я зіткнувся з фактом існування в останньому повного затиску критики та самокритики, з тим що Флейшман варварськи відносився до підлеглого оперативного складу, ігноруючи та буквально зриваючи партійно-масову роботу у партгрупі.

Я виявив, що ворожий стиль роботи Я. Флейшмана полягав у дискредитації наших органів тим, що він у гонитві за славою (чим, зрозуміло, маскував свою ворожу роботу) удався до арештів ні в чому не винних комуністів.

Оперативні працівники, які ставили перед ним питання про те, що той або інший член партії заарештований абсолютно без матеріалів, і що немає ніяких перспектив у слідстві, як правило отримували від нього таку відповідь: «Ці старі комуністи вороги, тому нехай сидять».

Мною були звільнені особи, які утримувалися 8–10 місяців під вартою:

1. Бойко, член партії з 1918 року, робітник заводу імені Дзержинського. Був арештований за наказом Флейшмана за те, що Бойко у 1933 році працював разом в одному цеху з одним із заарештованих згодом за антирадянську діяльність.

2. Рабинович, колишній прикордонник, член партії. Був репресований за те, що він кілька років служив на кордоні.

3. Соколов, член партії з 1919 року, активно викривав ворогів та інші.

Серйозні обліки по начальницькому складу запасу були закинуті, Флейшман забороняв їх підіймати. За короткий час після арешту Флейшмана за зазначеними матеріалами були викриті агенти іноземних розвідок, перекинуті в наш Союз зі спеціальним завданням⁶⁷.

«Згадали» про ворожі дії Я. Флейшмана і його колишні підлеглі, зауважуючи, що Яків Юхимович затискав самокритику⁶⁸.

⁶⁶ Сапожников Яків Самійлович (1907 - ?). Народився в німецькій колонії Альт-Нассау Гальбштадтської волості Бердянського повіту Таврійської губернії в родині кравця-кустаря. Єврей. Освіта нижча (до 1920 р. – навчався: закінчив німецьку 4-х річну школу та 2 класи німецького центрального училища). Член ВКП(б) з 1931 р. Працював батраком у німецьких селян. У 1923–1924 рр. – чорнороб на Молочанському млині. У 1924–1927 рр. – завідувач відділом дитячої роботи, агітатор – пропагандист та секретар Молочанського райкому КСМ. У 1927–1930 рр. – голова райкому профспілки сільськогосподарських працівників та уповноважений Мелітопольського окружного відділу праці по Молочанському району. З 1 березня 1930 р. – інструктор з політично-масової роботи Мелітопольської споживчої спілки. Працював у Молочанському райвідділі ДПУ (з 25 грудня 1930 р. – понадштатний помічник уповноваженого, з 25 жовтня 1931 р. – уповноважений секретно-політичного відділку). З січня 1932 р. – курсант піврічних оперативних курсів ДПУ УСРР (м. Харків). Працював в Дніпропетровському обласному відділі ДПУ/УНКВС (з 16 червня 1932 р. – уповноважений особливого відділу; з 9 червня 1935 р. – оперуповноважений особливого відділу; з 1936 р. – помічник начальника 2-го відділку особливого відділу; з 1 травня 1936 р. – начальник відділку особливого відділу; з січня 1937 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ, з 9 березня 1938 р. – т.в.о. начальника 5-го відділу УДБ; з весни 1938 р. – начальник 4-го відділу). З 1 травня 1939 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Одеської області. З 3 серпня 1939 р. – заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 травня 1941 р. – заступник начальника 2-го Управління НКДБ УРСР. З серпня 1941 р. – заступник начальника 2-го Управління НКВС УРСР. З червня 1943 р. – заступник начальника 2-го Управління НКДБ УРСР. З 5 травня 1945 р. – заступник начальника УНКДБ Одеської області. 12 лютого 1947 р. звільнений в запас через стан здоров'я. Підполковник державної безпеки.

⁶⁷ ГДА СБУ (м. Дніпро), особова справа № 4904, арк. 9-10.

⁶⁸ Із протоколу засідання закритих партзборів співробітників УДБ УНКВС по Дніпропетровській області про ліквідацію наслідків «успенівщини». 31 січня – 2 лютого 1939 р. // Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. – Т.1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр. / Автори укладачі В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017 – С. 157.

Під час слідства Я. Флейшман був визнаний винним в тому, що з 1936 р. був учасником антирадянської організації та займався підривною роботою в органах НКВС, зокрема послаблював боротьбу з контрреволюцією. Крім того займався шпигунством, а у 1916 р. був агентом царської охорони. 1 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової Колегії Верховного суду СРСР (голова – диввійськюрисст Олександр Мойсейович Орлов (1896–1956), члени – бригавійськюрисст Іван Спиридонович Галенков (1891–1980) та військюрисст 1-го рангу Федір Арсенійович Климин, секретар – військюрисст 1-го рангу Л.Н. Кудрявцев) засудила Яківа Юхимовича на смерть за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11, 54-13 кримінального кодексу УРСР. Вирок було виконано у Києві наступного дня⁶⁹.

2 жовтня 1938 р. та сама виїзна сесія Військової Колегії Верховного суду СРСР засудила на смерть за тими самими статтями колишнього підлеглого Я. Флейшмана – начальника Особливого відділу ГУДБ НКВС 30-ї стрілецької дивізії старшого лейтенанта державної безпеки М.А. Фаміліанта⁷⁰. Останній був визнаний винний у тому, що «у 1917 році брав активну участь у боях по придушенню повстання робітників київського «Арсеналу» під час Жовтневої революції. У 1937 р. Фаміліант увійшов до складу антирадянської право-троцькістської терористичної організації, що існувала в Дніпропетровській області, і за завданням названої організації, використавши

своє службове становище начальника особливого відділку 30-ї стрілецької дивізії, проводив шкідницьку роботу, спрямовану на зрив боротьби з контрреволюційною троцькістським підпіллям, існуючим в РСЧА»⁷¹.

Під час перевірки, проведеною у 1957 р. головною військовою прокуратурою з'ясувалося, що Я. Флейшман за всіма пунктами пред'явленого йому обвинувачення за винятком підривної роботи в органах НКВС був засуджений необгрунтовано. Стосовно обвинувачення Якова Юхимовича в тому, що він займався підривною роботою в органах НКВС, то воно в процесі додаткового розслідування повністю підтвердилося. Втім його підривна робота виявлялася не в тому, що він послабляв боротьбу з контрреволюцією, як це було зазначено у судовому вирокі, а в необгрунтованих арештах чесних радянських громадян, фальсифікації слідчих матеріалів та застосування до арештованих незаконних методів ведіння слідства (засобів фізичного та психічного впливу). Під час перевірки була переглянута особова справа Флейшмана та з'ясовано, що він за порушення соціалістичної законності та дискредитацію органів ЧК-ДПУ неодноразово заарештовувався, а у 1920 р. за систематичну пиятику виключався з партії⁷². На підставі цього Головна військова прокуратура у 1957 р. підстав для постановки питання про реабілітацію Флейшмана не знайшла та скаргу його дружини не задовольнила.

⁶⁹ Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша. – Київ-Черкаси: Тясмин, 2006. – С. 514.

⁷⁰ **Фаміліант Михайло Абрамович** (12.02.1895 – 02.10.1938). Народився у Фастові Київської губернії в міщанській родині дрібного торговця. Єврей. З 1905 виховувався у табельника цукрового заводу в Черкасах. Навчався у приватній гімназії, виключений з 6 класу за побиття директора гімназії. Член ВКП(б) з 1925 р. У 1916–1917 рр. – музика музичної команди 754-ї дружини. У 1917 р. навчався у Київському військовому училищі, під час штурму київського «Арсеналу» дезертирував, був тричі поранений та легко контужений. У 1918 р. лікувався в Лубянському шпиталі в Москві, працював рахівником в різних установах Москви. У 1919 р. діловод та ад'ютант начальника київського гарнізону, учасник придушення Куренівського повстання. У 1921 р. помічник уповноваженого і помічник начальника повідомного відділу особливого відділу (ОВ) армії. У 1921 р. секретар і т.в.о. начальника повідомного відділку ОВ Азербайджанської дивізії. У 1921–1923 рр. – помічник начальника повідомного відділку ОВ кавалерійського корпусу. У 1923–1924 рр. – начальник особливого поста при Вірменській дивізії. У 1923 р. – уповноважений повідомного відділку Вірменської дивізії. У 1924 р. – помічник начальника ОВ ДПУ Вірменської РСР. У 1924–1925 рр. – помічник начальника з оперчастини 40-го Єреванського прикордонного загону ДПУ. У 1925–1928 рр. – інспектор оперативної частини управління прикордонної охорони (УПО) Вірменського ДПУ. У 1925 р. – т.в.о. начальника 40-го Єреванського прикордонного загону ДПУ. У 1928–1929 рр. – інспектор оперативної частини УПО ДПУ Закавказької РФСР. У 1929–1932 рр. – інспектор оперативної частини УПО Азербайджанського ДПУ. У 1932 р. – заступник начальника 37-го прикордонного загону ОДПУ з оперчастини. У 1932–1933 рр. – курсант вищої прикордонної школи ОДПУ. У 1933–1935 рр. – заступник начальника політвідділу МТС по ДПУ/УДБ НКВС, П'ятихатки Дніпропетровської області. У 1935 р. – начальник ЕКВ УДБ Запорізького МВ НКВС Дніпропетровської області. У 1935–1938 рр. – начальник ОВ НКВС 30 стрілецької дивізії, Кривий Ріг. Заарештований 16 червня 1938 р. 2 жовтня 1938 р. засуджений на смерть та розстріляний. Старший лейтенант державної безпеки.

⁷¹ ГДА СБУ, ф.6, спр. 57111, арк. 120–121 зв.

⁷² Реабілітовані історією. Черкаська область. Книга перша. – Київ-Черкаси: Тясмин, 2006. – С. 514.

References

- Bazhan O., Zolotar`ov V. «Ti, xto naty`skaly` na gachok». Korotki biografiyi kerivny`kiv komendatury` NKVS URSR ta UNKVS Ky`yivs`koyi oblasti u chasy` «Vely`kogo teroru» // Krayeznavstvo. – 2016. – № 3/4 – S. 251–283.
- Bazhan O., Zolotar`ov V. Golovni vy`konavci smertny`x vy`rokiv na Pry`dniprovy`i u period «Vely`kogo teroru» // Sicheslavshhy`na. Krayeznavchy`j al`manax. Vy`p. 8. – Dnipro, 2018 - S. 54-69.
- Chentsov V.V. Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky. – K., 1999.- S. 93. [in Ukrainian].
- Chentsov V., Ivanenko V. Komkor //Vidrodzhena pam`iat. – Dnipropetrovsk, 1999. – S. 434. [in Ukrainian].
- Cherushev N.S. Udar po svoy`m. Krasnaya army`ya 1938 – 1941. – M.: Veche, 2003. – S. 371 – 375. [in Russian]
- Cherushev N.S., Cherushev Yu.N. Rasstrelyanaya ely`ta RKKa (komandarmy 1-go y` 2-go rangov, komkory, komdy`vy y` y`m ravnnye). 1937–1941. By`ografy`chesky`j slovar`. – M., 2012. – S. 116. [in Russian]
- Gal`chevs`ky`j Ya. Proty` chervony`x okupantiv. – Kam`yanecz`-Podil`s`ky`j, PP «Medobory`–2006», 2011. - S.84-85. [in Ukrainian].
- HalchevskiyYa. Protychervonykhokupantiv. – Kam`ianets-Podilskiy, PP «Medobory-2006», 2011. – S.84-85. [in Ukrainian].
- Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk / V.M. Danyliuk (vidp. Uporiad.), L.L. Aulova, V.V. Lavreniuk. – Lviv, Tsentri doslidzhennia vyzvolnoho rukhu, 2010. – S. 119–120.[in Ukrainian].
- Kokin S., Pshennikov O. Bezstrokudavnosti. Do 60-richchia «vykryttia» orhanamy NKVS «Viiskovofashystskozmovy u Chervonii Armii» // Z arkhiviv- VUChK-HPU-NKVD-KHB. – 1998. – № 1/ 2. – S. 140. [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu. Cherkaska oblast. Knyhapersha. – Kyiv-Cherkasy, Tiasmyn, 2006. – S. 80-90. [in Ukrainian].
- Okipnyuk V.T. Organy` derzhavnoyi bezpeky` URSR (1922–1941 rr.): istory`ko-pravove doslidzhennya: monografiya. – Xerson: FOP Gran` D.S., 2017 – S. 269. [in Ukrainian].
- Tereshhenko R. Komisar // Reabilitovani istoriyeiu: U dvadcyaty` semy` tomax. Dnipropetrovs`ka oblast` : U 2 kn. – Kn. 1. –Dnipropetrovs`k, Naukovoredakciyny`j centr oblasnoyi redkolegiyi po pidgotovci j vy`dannyu tematy`chnoyi seriyi kny`g «Reabilitovani istoriyeiu»; Vy`davny`ctvo «Monolit», 2009. – S. 475-478. [in Ukrainian].
- VermenychYa. V. Novohrad-Volynskaokruha // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) tain.; Instytutistorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 2010. – T. 7 . – S. 474. [in Ukrainian].
- Vidlunnya Vely`kogo teroru. Zbirny`k dokumentiv u tr`ox tomax. – T.1. Partijni zbory` ta operaty`vni narady` spivrobotny`kiv upravlin` NKVS URSR (ly`stopad 1938 – ly`stopad 1939 rr. / Avtory` ukkladachi V. Vasy`l`yev, L. Viola, R. Podkur. – K.: Vy`davecz` V. Zaxarenko, 2017 – S. 157. [in Ukrainian].
- Za vidsutnistyu skladu zlochy`nu. Do istoriyi polity`chny`x represij 20-x – pochatku 50-x u Dnipropetrovs`komu girny`chomu insty`tuti. – Dnipropetrovs`k, NGAU, 2000. – S. 64–65.
- Zolotarov V. ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni: liudytadoli. – Kharkiv, Folio, 2003. – S. 110. [in Ukrainian].
- Zolotarov V.A. Sekretno-politychnyi viddil DPU USRR: spravytaliudy. – Kharkiv, Folio, 2007. – S.141–142.[in Ukrainian].

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Олександр Сердюк

кандидат історичних наук, доцент

Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості

Автором у статті висвітлено історію переселенського руху із західноукраїнських земель до країн Американського континенту наприкінці XIX – на початку XX ст., подано причини такої масової еміграції населення, у тому числі й із Наддніпрянської України, наведено, на основі статистичних даних часописів, кількість емігрованого та переселеного населення по окремих регіонах, розкрито характер та методи вербовки селян «за океан», визначено основні місця роботи переселенців, охарактеризовано умови їхньої праці.

Ключові слова: еміграція, переселення, малоземелля, безземелля, Американський континент.

Alexandr Serdyuk

Perezelenkiy move from western ukrainian land (the end of the XIX and early XX centuries): skale main directions characteristic feautres

The author of the article describes the history of the migration movement from the West Ukrainian lands to the countries of the American continent in the late nineteenth and early twentieth centuries. The causes of such mass emigration of the population, including those from the Dnieper Ukraine, are presented, based on the statistical data of the periodicals, the number of emigrated and resettled the population by separate regions, the nature and methods of recruiting peasants "for the ocean" are revealed, the main places of work of migrants are determined, the conditions of their work are described.

Key words: emigration, migration, landless, landless, American continent.

В 1880-х рр. розпочався потужний переселенський рух у США, Канаду й частини у Бразилію, Уругвай, Австралію тощо. Про еміграцію з західноукраїнських земель (Галичини, Буковини), що входили до складу Австро-Угорщини, знаходимо певну інформацію, найчастіше фрагментарного характеру, як в академічній літературі, так і в тогочасній пресі. Що стосується переселення жителів Наддніпрянської України на Американський континент наприкінці XIX – на початку XX ст., то цей аспект проблеми все ще залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії.

Галичина й Буковина були переважно сільськогосподарськими регіонами, економічно менш

розвиненими порівняно з іншими володіннями Габсбургів – Австрією, Силезією, Чехією тощо. На початку XX ст. середній розмір земельного наділу на Східній Галичині, де населення було переважно українським, становив близько 6 акрів*. Це на 3 акри менше, ніж, наприклад, на Волині. Крім того, земля в Карпатах зазвичай була менш продуктивною, ніж на тій самій Волині й Поділлі¹. За іншими даними, селяни володіли земельною площею розміром у 2–5 га, а нерідко й 1–2 га². На душу населення залишалося, за підрахунком 1/6 частки на посів, упродовж десятиліття 1896–1905 рр. у середньому всього 112 кг продовольчого зерна³. Щоправда

* 1 акр = 0,37 дес.

¹ Плохий С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Х., 2016. – С. 243.

² Промышленность и торговля. – 1914. – № 19. – С. 311.

³ Дембовский К. Галиция, Буковина и австрийская Силезия в экономическом отношении // Промышленность и торговля. – 1914. – № 19. – С. 312.

на Галичині було розвинене тваринництво і птахівництво. Продукція цих галузей сільського господарства знаходила гарантований збут на ринках Відня, Праги та інших міст Австро-Угорщини⁴.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у сільському господарстві Австро-Угорщини, в тому числі й на західноукраїнських землях, поширювалася землеробська техніка, що призвело до зменшення попиту на робочі руки. Загалом сільськогосподарську техніку на початку XX ст. застосовували в Австрії 33,2% селянських господарств, у Силезії – 405,5, на Галичині – 26,5, на Буковині – 12,3%. Більш інтенсивно використовували землеробську техніку заможні й багаті, особливо поміщицькі господарства. У 1902 р. на Галичині 71,4% господарств із земельною площею понад 100 га, 60,7% – від 20 до 50 га і 56,6% – від 5 до 20 га мали землеробську техніку⁵.

За таких обставин помітно проявив себе демографічний бум, що призвів до різкого збільшення чисельності населення. Кількість народжених була більшою від померлих на 18,5 душ на 1 тис. жителів. За підрахунками тогочасного дослідника Ф. Буяка, надлишок робочих рук у сільському господарстві Галичини становив 1,2 млн осіб. Населення змушене було доповнювати свій «сімейний бюджет експортом власної мускульної енергії»⁶. На сезонні роботи до країн Західної й Центральної Європи, переважно у Пруссію, у 1908/9–1911/12 рр. щорічно із Західної Галичини від'їжджали 76–86 тис. поляків і 75–83 тис. українців – зі Східної Галичини⁷.

Водночас почалося масове переселення жителів західноукраїнських земель у Канаду та США. Перші українці, що відвідали Канаду, були родом із Галичини, серед них і д-р Осип Олесків. Повернувшись зі своїми враженнями, він видав книжку «Про еміграцію», де докладно змалював побачене, даючи поради тим, хто хоче

перебратися за океан. Ця публікація переконала багатьох людей. У Канаду вирушали сім'ями й навіть селами. Для прикладу, в рідному селі галицького Василя Стефаника 500 селян залишили свої домівки в пошуках кращого життя за океаном⁸. Під враженням від масового виїзду селян до Північної Америки письменник написав новелу «Кам'яний хрест». Це був початок першої хвилі еміграції.

Канада охоче приймала нових переселенців. Влада прагнула швидкої розбудови країни. Лише за 10 доларів сім'я могла придбати земельну площу розміром 65 га. Хтось отримував орну землю, а хтось ліс, який довелося корчувати. Початком першої хвилі переселенців прийнято вважати 1892 р., коли кілька родин із села Небилів Калуського району поселилися на північному сході від Едмонтона. За період 1891–1914 рр. до Канади приїхали близько 170 тис. українців, емігрантів із Галичини й Буковини, які переважно осідали поблизу кордонів сьгоднішніх Альберти, Саскачевану та Манітоби⁹.

У чужому краї українці селилися поряд. Вони ставили оселі, орали прерії, намагалися зберегти свої культурні надбання і звичаї, прагнули надати місцям нового поселення назви, що мали символізувати їхню пошану до рідного, історичного минулого, батьківської землі та великих постатей свого народу¹⁰. Так на тогочасній карті Канади з'явилися нові селища: Хортиця, Русь, Шевченкове, Сірко, Тербовля, Коломия, Дніпро, Дністер, Ольга, Січ, Город та ін.¹¹.

Паралельно з переселенським рухом у Канаду емігрантські потоки із західноукраїнських земель спрямовувалися до США та в інші заокеанські країни. Урядова політика Сполучених Штатів сприяла підвищенню продуктивності сільського господарства. Землеволодіння тут базувалося на фермерських господарствах. Уряд надавав переселенцям з інших країн земельні ділянки площею до 146 акрів. До того ж фермери

⁴ Дембовский К. Галиция, Буковина и австрийская Силезия в экономическом отношении // Промышленность и торговля. – 1914. – № 19. – С. 311–312.

⁵ Там само. – С. 310, 437.

⁶ Там же. – С. 310–312.

⁷ Там же. – С. 310.

⁸ Плохий С. Назв.праця. – С. 244.

⁹ Шлях до Канади // Собор. – 2012. – № 4 (18). – С. 6.

¹⁰ Марунчак М. Студії до історії українців Канади // Там само. – С. 7.

¹¹ Там само.

мали широкий доступ до кредитування на пільгових умовах для закупівлі сільськогосподарської техніки, добрив, елітного насіння, будівництва господарських споруд і власного житла¹².

Водночас українські емігранти працювали на заводах і в копальнях Пенсильванії, Нью-Джерсі, Індіани та інших штатів, де заробітки робітників за стандартами того часу були значно вищими, ніж в Європі. За далеко не повними даними, із Західної Галичини переважно до США, а зі Східної – переважно до Канади в 1890–1900 рр. емігрували близько 302 тис. осіб чоловічої і жіночої статі¹³.

Українці не були єдиною групою, яка шукала кращої долі в Північній Америці. Із маленьких містечок Галичини й Буковини виїздили євреї. У десятиліття, що передували Першій світовій війні, близько 350 тис. їх покинули Галичину, направившись у Сполучені Штати¹⁴. Загалом до 1914 р. з Австро-Угорщини виїхали 600 тис. українців¹⁵.

Отже жителі Галичини й Буковини змушені були через малоземелля і відсутність робочих місць у промисловості відходити на тимчасові заробітки або емігрувати в інші країни.

Селянська еміграція у заокеанські країни, спричинена земельним голодом, стала всеукраїнським явищем. Її активними учасниками були й жителі Наддніпрянської України, особливо перенаселених губерній. Член Державної думи, історик С. Мельчунов, у своїй промові заявив зібранню, що значна кількість селян Чернігівщини «покидають свої хутори напризволяще й емігрують до Канади»¹⁶. Член Думи Карпінський також відзначив, що в губерніях Правобережної України внаслідок малоземелля «надто багато селян перекочували за океан. Вони шукають заробітку для себе у чужих землях»¹⁷. Ще один думець, Дзюбинський, оцінював наслідки еміграції наступним чином: «Сумно, що наші кращі

працівники їдуть за кордон у пошуках заробітку, і багато з них залишаються там назавжди»¹⁸.

Більш докладну інформацію про еміграцію селян «за океан» знаходимо в тогочасній пресі. За даними подільського часопису, Подільська, Київська й Волинська губернії давали найбільший контингент емігрантів в Америку. Причому Кам'янецький повіт «був попереду всіх». У деяких селах залишилися тільки жінки, діти та люди похилого віку. Селян приваблювали солідні заробітки у США, звідки заробітчани впродовж року надсилали додому від 600 до 1000 руб.¹⁹

Починаючи з 1910 р. кількість переселенців із Чернігівської губернії, а з 1911 р. – з усієї Наддніпрянської України в азійську Росію різко зменшилася, а у заокеанські країни, навпаки, зросла й навіть почала переважати переселення до Сибіру. У 1907–1908 рр. з Чернігівщини в Америку вирушили 1800, а в 1910 р. – 5296 осіб²⁰. У наступні роки переселенський рух на Американський континент і почасти в Австралію посилювався. Селяни Чернігівської, Харківської, Волинської, Подільської та інших українських губерній продавали або віддавали в довгострокову оренду свої земельні наділи й вирушали у заокеанські країни, витрачаючи на переїзд близько 250 руб.²¹

Про інтенсивність еміграції «за океан» свідчать статистичні дані часописів щодо окремих містечок та волостей. Для прикладу, еміграція жителів Богуслава Канівського повіту Київської губернії і навколишніх сіл перетворилася в роки, що передували Першій світовій війні, «у масову втечу». До Нового світу поспіхом вирушали люди, що мали певну професію, особливо столяри, теслі, муляри та інші, зваблювалися «скороченим робочим днем і пристойною заробітною платою». За приблизним підрахунками газети «Киевская мысль», із Богуславської волості в

¹² Див.: *Реснт О., Сердюк О.* Вказ. праця. – С. 219.

¹³ *Дембовский К.* Вказ. праця. – С. 310.

¹⁴ *Плохий С.* Вказ. праця. – С. 244.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Государственная дума: Четвертый созыв: Сессия 1: Заседание 70. – Стб. 1459.

¹⁷ Там само. – Заседание 55. – Стб. 70.

¹⁸ Там само. – Стб. 1451.

¹⁹ Наша эмиграция. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – 1 авг. (с. 50–51).

²⁰ *Агрономический журнал.* – X., 1913. – Кн. 9/10. – С. 105, 128–129.

²¹ Там само. – Кн. 4. – С. 129.

Америку виїхали в 1910 р. 70 осіб чоловічої і жіночої статі, у 1911 р. – 100, 1912 р. – 150, за перші два місяці 1913 р. – 250 осіб. З Ісайківської волості в 1910 р. виїхали – 12 осіб, у 1911 р. – 30, у 1912 р. – 70 і за один місяць 1913 р. – 125 осіб²².

Не менш вражаючі статистичні дані маємо щодо поспішного виїзду в Америку селян Верещацької і Старо-Бобовицької волостей Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії. На перший погляд, сільське населення мало тут достатньо землі для ведення господарства. На кожного дорослого чоловіка припадало від 6 до 12 дес.²³ Але це були надзвичайно бідні, переважно піщані поліські

грунти з дуже замалою врожайністю зернових культур. Вони не могли забезпечити повноцінне існування людей.

Унаслідок цього у цій місцевості проявилася тенденція до депопуляції. «У даний час», – відзначав часопис харківського товариства сільського господарства, – «усі молоді люди або поїхали, або мріють виїхати до Америки». Усіх, хто вже проживав в Америці, або побував там, селяни називали «американцями»²⁴.

Для більш конкретного висвітлення цього аспекту проблеми подаємо таблицю № 1, в якій розміщено статистичні дані по двох селах і загальному по Верещацькій волості Суразького повіту Чернігівської губернії.

Таблиця №1

Еміграція селян із Верещацької волості до Сполучених Штатів Америки (стат. дані 1911 р.)²⁵

Емігранти	Село Катичі		Село Верещаки		Верещацька волость	
	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%	В абсолютній цифрі	%
Кількість селянських дворів	133	100	334	100	2189	100
Кількість дворів з «американцями»	62	46,6	88	26,3	348	15,9
Кількість дорослих чоловіків	198	100	497	100	3182	100
Кількість тих, хто побував в Америці	29	14,6	28	5,6	91	2,9
Кількість тих, хто емігрував в Америку	64	32,4	65	13,1	307	9,6
Усього «американців»	93	47,0	93	18,7	398	12,5

Отже з Верещацької волості у США перебралися на 1911 р. 307 осіб, або 9,6% населення. Ще 91 особа (2,9%), попрацювавши у цій країні, повернулися назад. Найбільше селян емігрували з с. Катичі – 64 особи, або 32,4% жителів. Ще 29 мешканців цього села (14,6%) раніше виїжджали до США на заробітки.

Загалом «уся округа», як констатував часопис, віддала десяту частину «робочої сили за океан». А по окремих селах – до третини дорослого населення віком від 21 до 30 років²⁶.

Вербовка селян «за океан» велася легальними й підпільними конторами, де бажаючих

виїхати піддавали медичному огляду. Крім загального стану здоров'я, прискіпливу увагу звертали на зір. Окрім того, в емігранта мала бути при собі грошова сума – 60 руб., або адреса родича чи знайомого у США. За доставку до Нью-Йорка контора стягувала 140 руб. Через кордон групу селян переводили ввечері. Причому невдалих переходів не було. Далі селяни добиралися до Роттердама, а звідти пароплавами – до Нью-Йорка й потягами – до заводів і копалень Пенсильванії та Індіани²⁷.

Слід відзначити, що Роттердам був важливим пунктом на довгому шляху емігрантів із

²² Агрономический журнал. – Х., 1913. – Кн. 4. – С. 128.

²³ Там само – Кн. 9/10. – С. 148.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 149.

²⁶ Отход крестьян на заработки в Америку // Там само. – С. 148–149.

²⁷ Там само. – С. 149–150.

Російської імперії до Америки. У березні 1910 р. там скупчилися 5 тис. осіб, які очікували відправки пароплавами, серед них – чимало євреїв. Компанія, що займалася переселенням емігрантів, розміщувала їх у своїх бараках, але місць для тимчасового проживання не вистачало. Це призвело до масового обурення, протестів і навіть заворушень, тим більше, що «харчування було огидним». Такий випадок стався, зокрема, у березні 1910 р., що знайшло відображення в тогочасній пресі²⁸.

Найчастіше українські емігранти працювали на ливарних заводах, інколи в копальнях. Умови праці були надзвичайно важкими, тим більше, що це були шкідливі виробництва. Працювали у дві зміни – денну та нічну. Денна зміна з 7 до 17 год., заробіток для чорноробів – 1,5–2 долари (3–4 руб.); нічна зміна – з 17 до 7 год. (14 годин), заробіток – 3,5 долара (7 руб.). Робітники, що завантажували доменні печі, заробляли в місяць 120 руб. Витрати на проживання – 40–60 руб. Отже заощадження становили за місяць – 70 руб., за рік – понад 800 руб. (ціна більше 2 дес. землі)²⁹.

Значно гіршим було становище емігрантів у Бразилії, Уругваї та інших країнах Південної Америки. Центральне еміграційне управління бразильського міністерства землеробства мало доволі солідні фінансові засоби для пропагандистської діяльності у країнах Європи й переселення звідти селян. Причому переїзд здійснювався за рахунок уряду. Водночас штат Сан-Пауло вів власну рекламну кампанію у Східній Європі, зокрема й у Російській імперії. Для цього адміністрація штату заснувала в Лондоні еміграційне агентство на чолі з І. Гутманом, котре «всіма правдами і неправдами, особливо надмірними обіцянками, вербувало емігрантів». І. Гутман розсилав розраховані на землеробське населення Російської імперії спеціальні брошури російською, польською й латиською мовами. Їх одержували волосні писарі, сільські вчителі та ін. Окрім цього, штат Сан-Пауло облаштував на своїй території декілька колоній і використовував їх як заохочення для емігрантів.

Аналогічні колонії були також у штатах Ріо-Гранде, Парана та Мінас³⁰.

Спочатку діяльність І. Гутмана обмежувалася Прибалтійським краєм, потім поширилася на інші регіони Росії. У 1908 р. до штату Сан-Пауло переселилися 811, а в 1909 р. – 947 українців. Вони осіли в колоніях Нова Європа та Нова Одеса, їхнє становище було надзвичайно важким. Замість того, щоб обробляти землю, довелося корчувати джунглі. Дехто з переселенців опинився в «рабській кабалі без жодних засобів для існування». У незадовільному становищі були й ті, хто отримав земельний наділ, – як правило, «у жахливому стані». Багато хто, витративши останні заощадження, змушений був покинути наділи, ставши жертвами «жовтої лихоманки». Естонці й латиші, які оселилися на таких земельних ділянках, вимерли майже всі, хоча декому поталанило повернутися на Батьківщину³¹.

Найчастіше емігранти працювали на кавових плантаціях, нерідко під час сезону злив. Спати доводилося в мокрому одязі, у непристосованих приміщеннях, де їх годували зіпсованими бобами. За повідомленням тогочасної преси, «наших емігрантів перетворили на білих рабів»³².

Російське консульство в Ріо-де-Жанейро мало всіляко сприяти прибуваючим емігрантам з Російської імперії, надавати їм інформаційну допомогу, сприяти вибору колонії, спілкуванню з земляками й одновітряними, надавати правовий захист. Але переселенці скаржилися на відсутність допомоги з боку працівників установи³³.

Украї незадовільним було становище емігрантів із Російської імперії в Уругваї. Ми маємо тільки епізодичні факти щодо їх перебування у цій країні. Для прикладу, на запрошення уругвайського консула сюди прибули 25 родин «сектантів» із Росії. Не отримавши земельних наділів, під час проживання в перенаселеному емігрантському будинку в Монтевідео, вони змушені були йти в найми до землевласників. Потім прибула друга група «сектантів». Через небажання йти на плантації, вони залишилися без жодних засобів для існування³⁴.

²⁸ Бунт руських иудеев в Роттердаме // Земщина. – 1910. – 16 (29) марта.

²⁹ Агрономический журнал. – Кн. 9/10. – С. 150–151.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 862, спр. 320, арк. 70–70 зв.

³¹ Там само, арк. 70 зв.

³² Там само, арк. 70.

³³ Там само, арк. 71.

³⁴ Там само, ф. 442, оп. 706, спр. 199, арк. 124.

Очевидно такі випадки не були поодинокі, і справа набула широкого розголосу. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ Російської імперії змушений був оповістити губернаторів про те, що агенти уругвайського уряду запрошують російських селян до переселення в Уругвай, обіцяючи їм земельні наділи, безоплатний проїзд до Монтевідео й різні пільги. Проте консульство в Ріо-Жанейро, наголошувалося в телеграмі губернаторам від 30 червня 1913 р., наполягає заборонити еміграцію в Уругвай російських підданих через невиконання рекламних обіцянок³⁵.

Таким чином, масова еміграція наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була спричинена переважно важким матеріальним становищем мало-земельного та безземельного селянства й часті інших прошарків суспільства на теренах

Наддніпрянської України і західноукраїнських землях. Величезні земельні володіння після скасування кріпосного права в Росії залишилися в руках поміщиків, а слабка промисловість була неспроможна поглинути надлишок робочої сили з сільської місцевості. Вихід із такої складної ситуації російський уряд убачав у переселенні частини селян на азіатські простори. Із часом правлячі кола Російської імперії використали переселенський рух для колонізації прикордонних земель на величезному терені від Закавказзя до Далекого Сходу з метою зменшення питомої ваги тамтешніх народів. Аналогічна ситуація була й на західноукраїнських землях, які за рівнем економічного розвитку значно поступалися іншим частинам імперії Габсбургів – Австрії, Силезії, Чехії тощо.

References

Plokhij S. Brama Yevropy: Istoriia Ukrainy vid skifs'kykh voien do nezalezhnosti. – Kh., 2016. – S. 243.

Promyshlennost' y torhovlia. – 1914. – № 19. – S. 311.

Dembovskij K. Halytsyia, Bukovyna y avstryjskaia Sylezyia v ekonomycheskom otnoshenyy // Promyshlennost' y torhovlia. – 1914. – № 19. – S. 312.

Shliakhdo Kanady // Sobor. – 2012. – № 4 (18). – S. 6.

Marunchak M. Studii do istorii ukraintsv Kanady // Tamsamo. – S. 7.

Hosudarstvennaia дума: Chetvertyj sozyv: Sessyia 1: Zasedanye 70. – Stb. 1459

Nasha emyhratsyia. Ekonomycheskaia zhyzn' Podolyu. – 1913. – 1 avh. (s. 50–51).

Ahronomycheskyj zhurnal. – Kh., 1913. – Kn. 9/10. – S. 105, 128–129.

Ahronomycheskyj zhurnal. – Kh., 1913. – Kn. 4. – S. 128.

Otkhod krest'ian na zarabotky v Ameryku // Tamzhe. – S. 148–149.

Buntrusskykhyudeev v Rotterdame // Zemshyna. – 1910. – 16 (29) marta.

³⁵ Там само, арк. 124–124 зб.

УДК 94(47)+94(100)"1917/18"

Гліб Головко (м. Пирятин)
науковий секретар Пирятинського
історико-краєзнавчого товариства
hlebholovko2901@gmail.com.
ORCID ID: 0000-0003-1196-7455

Ігор Головко (м. Полтава)
науковий співробітник
Полтавської археологічної експедиції
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України
ihorholovko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4224-8392

Марина Руднева (м. Київ)
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри країнознавства
і туризму факультету міжнародних відносин НАУ
marina.rudneva@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7009-707X; Web of Science

Чехословацьке військо на Полтавщині (червень 1917 р. – березень 1918 р.): територія базування та службово-бойова діяльність

У статті на підставі документальних джерел, головним чином полкових хронік і спогадів легіонерів, розглядаються особливості формування 2-ої чехословацької дивізії, а також вивчається питання участі окремого Чехословацького армійського корпусу в боротьбі за владу в Україні в 1918 році.

Ключові слова: Баршівка, Березань, Бориспіль, Гребінка, Полтава, Чехословацький корпус, 2-а Чехословацька дивізія, Перша світова війна.

Hlib Holovko, Ihor Holovko, Maryna Rudnieva

Czechoslovak army in the Poltava region (June 1917 - March 1918): the territory of the base and military service

Following the Czechoslovak soldiers' stellar performance at Zborov, the Russian Provisional Government finally granted their émigré leaders on the Czechoslovak National Council permission to mobilize Czech and Slovak volunteers from the POW camps. In June 1917 the formation of second Czechoslovak Division, consisting of four regiments, was begun. At the end of September, the division became part of the newly formed Special Czechoslovak Corps.

Since only the defeat of Austro-Hungary and Germany offered any hope of Czech national independence, Czechoslovak volunteers were amongst the most motivated and steadfast of the Allied forces in Russia.

In November 1917, the Bolsheviks seized power throughout Russia and soon began a war against the UNR. After negotiations in Brest-Litovsk, the Central Powers became allies of Ukraine. The chairman of the Czechoslovak National Council, T. Masaryk, who had arrived in Russia, began planning for the Legion's departure from Russia and transfer to France so the Czechoslovaks could continue to fight against the Central

Powers. Since most of Russia's main ports were blockaded, Masaryk decided that the Legion should travel from Ukraine to the Pacific port of Vladivostok, where the men would embark on transport vessels that would carry them to Western Europe.

In February 1918, Bolshevik authorities in Ukraine granted Masaryk and his troop permission to begin the journey to Vladivostok. However, on 18 February, before the Czechoslovaks had left Ukraine, the German Army launched Operation «Faustschlag» (fist strike) on the Eastern Front to force the Soviet government to accept its terms for peace. From 5 to 13 March, the Czechoslovak legionaries successfully fought off attempts to prevent their evacuation in the fights near Hrebinka and Bakhmach and was started a long way to the east. After returning home the Legion played a central part in the foundation of the Czechoslovakian nation.

The article on the basis of documental sources, basically the regimental chronicles and the legionary's memories, analyzes specifics of 2-nd Czechoslovak Division formation and also is being considered about the participation of the Special Czechoslovak Corps in power struggles in Ukraine in 1918.

The soldiers and officers of the division were received military skills and necessary knowledge in Poltava's region. Boryspil, Piryatin, Baryshivka, Berezan, Yahotyn and Hoholeve were a cradle for 5-th, 6-th, 7-th, 8-th rifle regiments, assault battalion and artillery regiment. But about this page of history, almost nothing is known to the inhabitants of the region.

Key words: Baryshivka; Berezan; Boryspil; Hrebinka; Poltava; Czechoslovak Corps; 2-nd Czechoslovak Division; The First World War.

У вітчизняній історіографії бракує праць присвячених історії формування і перебування на теренах України, в тому числі і на Полтавщині, чехословацьких військових добровольчих частин в роки Першої світової війни.

Чисельні та ґрунтовні видання по цій темі, що почали виходити в молодій Чехословацькій республіці в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (монографії, мемуари, полкові хроніки) в СРСР не перекладалися і не видавалися. Висвітлення ж історії легіонерів після Другої світової війни, в країнах соцтабору, куди входила й сама Чехословаччина було однобоким та заідеологізованим. Об'єктивну оцінку збережених джерел з історії Чехословацького корпусу в Росії вчені, вочевидь, почали давати вже після «Оксамитової революції».

В 1990-х – 2000-х рр. вийшло чимало праць, в яких розкриваються обставини виникнення та особливості існування чехословацького легіонерства в Росії. Більшість з них носять узагальнюючий характер і проаналізовані в історіографічному дослідженні А.Н. Валиахметова¹.

Певну увагу перебуванню чехословацьких вояків на Полтавщині приділяють в своїх працях П.Г. Александров², Д.В. Салдугеєв³, Б.А. Татаров⁴, Я. Калоус⁵, Я. Клімент⁶. Проте повного огляду історії «полтавських легіонерських полків» дотепер не було. Ця стаття має заповнити виявлену лаку.

Головною причиною того, що новий Верховний головнокомандувач – генерал Л.Г. Корнілов – 4 червня 1917 р. видав розпорядження розпочати формування 2-ої чехословацької дивізії⁷,

¹ Валиахметов А.Н. Чехословацкий корпус в России (1917-1920): историография. Дис. канд. ист. наук: 07.00.09. – Казань, 2005. – 243 с.

² Александров П.Г. Битва у станции Бахмач: к вопросу об участии частей отдельного Чехословацкого корпуса в борьбе с германскими интервентами в феврале – марте 1918 г. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – № 6 (68): в 2-х ч. – Ч. 1. – Тамбов: Грамота, 2016. – С. 16-22.

³ Салдугеєв Д.В. Чехословацкий корпус в России // Вестник Челябинского государственного университета. – 2005. – Т. 1. – № 2. – С. 88-98.

⁴ Татаров Б.А. Битва у Бахмача (8–13 марта 1918 г.) // Белая гвардия: альманах. – 2006. – № 8 – С. 100-119.

⁵ Kalous J. Voj Československých legií u Bachmače // Československé legie v Rusku: sborník příspěvků z kolokvia (09. 05. 2001 v Praze). – Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, 2003. – S. 58-71.

⁶ Kliment J. Zápisky legionářovy. Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914–1919. – Středokluky, 2005. – 160 s.

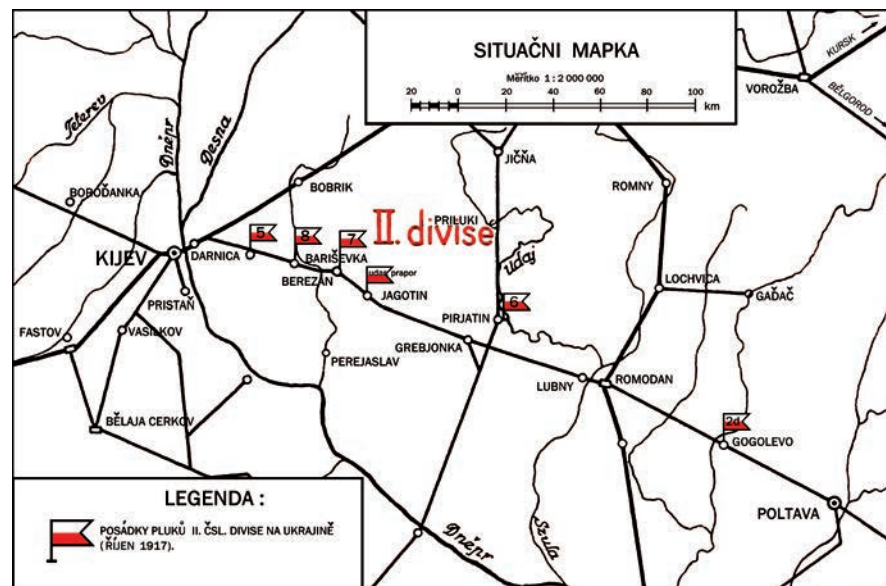
⁷ Согласие Главнокомандующего русской армией на формирование 2-ой чехословацкой дивизии. 4 июля 1917 г. // ВНА. – Фонд филиала Чехословацкого национального совета в России.

постійним місцем дислокації якої мала стати Полтавщина, стала перемога добровольчих чехословацьких частин над німецькими військами поблизу Зборова⁸.

Понад 300 емісарів-вербувальників, які були розіслані по всім російським губерніям створеним в квітні Російським відділом Чехословацької Народної Ради (О.Č.S.N.R.), успішно використали її для агітації та пропаганди. До осені вони залучили до чехословацьких частин 21 760 добровольців, здебільшого серед в'язнів таборів для військовополонених австро-угорської армії. Полонених перевозили до Києва і в межах Київського військового округу розташовували в чотирьох населених пунктах: Бобруйську, Дарницю, Борисполі та Березані⁹. В двох останніх проходило формування нової дивізії. До її складу увійшли: 5-й полк Томаша Масарика (почав формуватися у Борисполі ще 30.05.1917 як перший Празький резервний батальйон («I. záložní prapor Pražský»), з 31.07.1917 – 5-й Празький стрілецький полк («5. čs. střelecký pluk Pražský»), з 30.10.1917 – 5-й стрілецький полк Т.Г. Масарика); 6-й Ганацький (сформований у Борисполі

21.06.1917 як другий резервний батальйон Чехословацької стрілецької бригади («II. záložní prapor Čs. střelecké brigády»), з 27.07.1917 – «6. čs. střelecký pluk Hanácký»); 7-й Татранський (створений в Березані як третій резервний батальйон Чехословацької стрілецької бригади («III. záložní prapor Čs. střelecké brigády»), з 16.08.1917 – «7. čs. střelecký pluk Tatranský» – він задумувався як виключно словацький, проте за браком добровольців-словаків, ними було укомплектовано повністю лише одну роту – дванадцять; 8-й Сілезький (сформований в Борисполі 26.06.1917 як четвертий запасний батальйон («4. náhradní prapor»), з 27.07.1917 – полк); дві інженерні роти та дві артилерійські бригади¹. 7 червня, за згодою Головнокомандуючого, бригаді було передано всю матеріальну частину однієї з російських дивізій, що самовільно залишила поле бою¹¹.

20 вересня в Гоголево на Полтавщині на базі семи батарей 11-ої, 21-ої та 10-ої артилерійських бригад російської армії було утворено 2-й артилерійський полк, який теж ввійшов до складу 2-ої чехословацької стрілецької дивізії (рис. 1).

26 вересня, за розпорядженням начальника штабу Ставки Верховного головнокомандуючого генерала М.М. Духоніна, всі добровольчі чехословацькі частини (запасна бригада, два кавалерійських і вісім піхотних полків) були зведені в окремий армійський Чехословацький корпус¹². Керівником корпусу було призначено російського генерала В.М. Шокорова (1868–1940). Уповноваженими О.Č.S.N.R. стали: в корпусі – П. І. Макса, в Ставці Верховного головнокомандувача – Ю.І. Клецанда.

Рис. 1. Ситуаційна карта розташування підрозділів 2-ої чехословацької дивізії в жовтні 1917 року (за А. Кубічеком).

⁸ Голечек В. Чехословацкое войско в России. – Иркутск, 1919. – С. 3.

⁹ Каржанский Н.С. Чехословаки в России: По неизданным официальным документам. – М.: Книгоиздательство «ЗМІЙ», 1918. – С. 65.

¹⁰ Gajda R. Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Ural proti bolševikům. Admirál Kolčak. – [3-i vyd.]. – Praha, 1924. – S. 24-25.

¹¹ Каржанский Н.С. Указ. соч. – С. 68.

¹² Приказ начальника штаба Верховного главнокомандующего № 613 от 26 сентября 1917 г. о формировании Чехословацкого корпуса // РГВА, ф. 2003, оп. 2, спр. 334, арк. 28-28 зв.

Водночас прискорилося формування 2-ої дивізії: 5 жовтня у Києві було утворено її штаб, який мав завершити організацію полків. При штабі сформовано службу тилу (обоз) і телефонний відділ, а з 1 листопада в Борисполі, за розпорядженням командира дивізії полковника Канюкова, розпочався набір до 2-го резервного полку, підпорядкованого штабу.

Після прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу 20 листопада і проголошення УНР процес формування чехословацьких військ на підконтрольній їй території не припинився. 29 листопада 1917 р. при штабі корпусу було створено медичний відділ. 22 листопада в Києві між Генеральним Секретаріатом УНР та О.С.С.Н.Р. було укладено угоду про невтручання чехословацьких військ в політичну боротьбу на Україні. У війні з Центральними державами чехословаки зберігали високу боєздатність і залишалися вірними союзниками Антанти. Більшість з них не бачила різниці в тому де битися із запеклим ворогом і, по мірі сил, прагнули наблизити крах Австро-Угорської імперії на східних її кордонах, виборюючи свою державність.

Подальші ж події унеможлилювали цю боротьбу так як в грудні 1917 р. більшовицький уряд в Росії уклав угоду з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною про припинення вогню та розпочав війну проти УНР, відправивши війська В. Антонова-Овсієнка на Харків.

Сподіваючись використати новостворені чехословацькі частини в якості заслону проти більшовиків, Українська Центральна Рада дала розпорядження 5-му чехословацькому полку зайняти територію за 60 верст на схід від Києва: в місці перетину залізничних доріг «Бахмач – Черкаси» та «Полтава – Київ», передавши йому контроль над стратегічно важливим магістральним вузлом.

17 листопада 1917 року перші полкові емісари прибули на хутір Сербинівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, землі навколо якого були обрані для розміщення першого батальйону, полкових інженерів і кулеметного відділення «Шоша» («Chauchat»). Через 13 днів з Борисполя виїхав другий батальйон з пішими та кінними розвідниками, кулеметне відділення «Максим» («Maxim gun») та унтер офіцерська школа. 21 грудня – штаб полка з «нестройовою» ротою. 31 грудня, рятуючись від зимових морозів, потерпаючи від нестача провіанту і фінансового забезпечення, останні добровольці – третій батальйон, ударна рота, зброярі з арсеналом та інтенданти з

полковим майном – залишили літній табір в Борисполі і перебралися на нове місце.

Підрозділи залізницею прибували до роз'їзду «Мар'янівка», а звідти, в пішому порядку, направлялися на свої «зимові квартири» в верхів'ях рр. Сухої Оржиці та Чумгаку.

Штаб першого батальйону, частину 3-ої роти, а згодом і полковий штаб, було розміщено в маєтку Степана Петровича Абросимова (фото 1) в селі Каївці (тепер частина села Степанівка Драбівського району Черкаської області: вул. Соборна, 22). В Каївці знайшла притулок і «нестройова рота».

Фото 1. Маєток С. П. Абросимова (1904).

1-а рота була розселена на хуторах Сербинівка (Семенів) та Чепурківка (Сотниківка).

2-а і частина 3-ої роти – в селі Воскресенське (в середині 1920-х років Воскресенське, Сербинівка та Чепурківка були об'єднані в село Перше Травня Пирятинського району Прилуцької округи з 1992 року – с. Сербинівка Гребінківського району Полтавської області) та на хуторах між с. Воскресенським та с. Каївкою.

4-а рота – в селі Степанівка.

Інженери та кулеметники «Шоша» – на козацьких хуторах між с. Каївкою та х. Петропавлівським (тепер північно-західна околиця с. Степанівки).

5-та та 6-та роти другого батальйону розмістилися в селі Коломиці (Коломійці).

7-а рота – в с. Антонівці (знаходилася на південь від с. Свічківки: на протилежному – правому – березі р. Чумгаку; тепер не існує).

8-а рота – на хуторі Томари (тепер в межах с. Шрамківки Драбівського району Черкаської області).

Всі розвідники і кулеметне відділення «Максим» – в селі Свічківка.

Унтер-офіцерська школа – в приміщенні мойсівської земської школи.

Найdaleше від залізниці, вздовж р. Боярки (права притока річки Чумгак), розмістився третій батальйон:

9-та рота – в с. Бирловці;
10-та рота – в с. Кантакузівці;
11-рота – на хуторі Бирлова Слобода (тепер в межах села Бирловка Драбівського району Черкаської області);
12-та рота – на хуторі Миколаєвському (знаходився на північний захід від с. Бирловки: у витоків річки Бутовщини (лівої притоки р. Супою); тепер не існує).

Склади та полкова зброярня були перенесені в Гребінку¹³.

Перевагою нового місця розташування 5-го полку стало сусідство із земляками.

У Пирятинському повіті вже із серпня дислокувався 6-й Ганацький стрілецький полк (рис. 2).

Ще наприкінці вересня 1917 р., з настанням осінніх холодів, військовослужбовці цього полку змушені були залишити свої землянки на західній околиці м. Пирятин, а також бараки та сушарки

цегельного заводу, і розселитися в місті та в навколишніх селах¹⁴.

Штаб полку, а згодом і полкову канцелярію з оркестром, було розміщено в новій будівлі (фото 2) по вулиці Лубенській (згодом Жовтнева, тепер вул. Січових Стрільців, 42).

Фото 2. Житловий будинок в м. Пирятині по вул. Лубенській, в якому восени 1917 року розмістився штаб 6-го полку.

Rozložení 6^{ho} Československého „Hanáckého“ pluku v Pířiatině a jeho okolí. od 20.8.1917 – 5.3.1918.

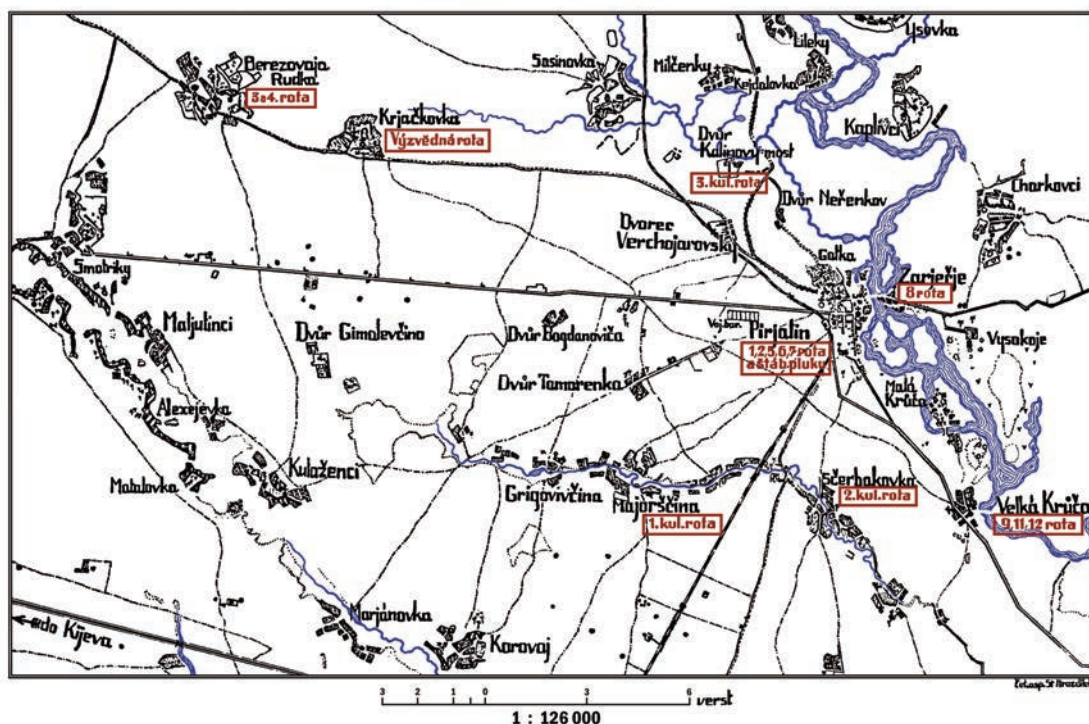

Рис. 2. Карта розташування підрозділів 6-го полку в м. Пирятині та навколо нього (20. 08. 1917. – 05. 03. 1918).

¹³ Vaněk O. 5. Československý střelecký pluk "Pražký" T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917–1920. – Praha, 1934. – S. 53-54.

¹⁴ Kubiček Adolf. Album příslušníků 6. střeleckého Hanáckého pluku. – Praha, 1933. – S. 7.

Зв'язківці спочатку зайняли приміщення Пирятинського вищого початкового училища на вул. Переяславській (згодом Леніна, тепер Соборна, 56 Б), а потім, слідом за канцелярією, переїхали на вул. Лубенську).

1-а та 6-а роти, «нестроїова рота», інженери та гренадери (бомбардири) були поселені в тих небагатьох приватних будинках, які змогли вмістити таку кількість людей.

5-а та 7-а роти переїхали в приміщення поштової в'язниці.

Унтер-офіцерська школа, 2-а та 10-а роти розмістилися в господарчих будівлях парового млина (круподерки) купця Янкеля Хацьковича Майліса.

8-а рота – в передмісті, на Заріччі.

3-а та 4-та роти оселилися в маєтку родини Закревських в с. Березовій Рудці.

9-а, 11-а і 12-а роти – в маєтку Стороженків в с. Велика Круча.

Розвідники – в маєтку родини Липських в с. Крячківці.

1-а кулеметна рота розташувалася в селі Майорщина.

2-а кулеметна рота – на хуторі Щербаківка (тепер в межах села Тарасівка Гребінківського району Полтавської області).

3-а кулеметна рота – на хуторі Калинів Міст¹⁵.

12 листопада 1917 року новим командиром 2-ої дивізії було призначено генерал-майора Петра Миколайовича Подгаєцького¹⁶, колишнього командувача 16-ої артилерійської бригади, який продовжив передислокацію довірених йому частин на схід.

3 грудня із Березані до села Семенівка було переведено другий батальйон 7-го Татранського полку¹⁷.

15 грудня в Яготині почав формуватися дивізійний ударний батальйон. Його кістяк мали скласти окремі ударні роти лівобережних полків, укомплектовані переважно із молодих

хлопців віком до 25 років з відмінним здоров'ям. Його командиром було призначено штабс-капітана Теодора Дворжака, а навчання особового складу покладено на французьких військових інструкторів.

16 грудня 1917 року до Яготина було переведено і штаб 2-ої дивізії. Він розмістився в оточеному великим господарським двором палаці Репніних-Волконських (Розумовських) (фото 3). У господарчих будівлях маєтку оселилися офіцери штабу та працівники лазарету.

Фото 3. Праве крило палацу Репніних-Волконських в Яготині: тепер Картинна галерея.

Канцелярія та командування батальйону зайняли приміщення на центральній площі міста, навпроти Троїцького собору (1800) - ймовірно, будівлю земської початкової школи (тепер районний музей етнографії та освіти; вул. Незалежності, 105). З великими зусиллями вдалося розмістити особовий склад та ротні канцелярії та їдальні¹⁸.

Перші повідомлення про наступ більшовицьких частин зі сходу змусили командування чехословацької дивізії привести полки в стан підвищеної бойової готовності.

¹³ Vaněk O. 5. Československý střelecký pluk "Pražký" T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917–1920. – Praha, 1934. – S. 53-54.

¹⁴ Kubiček Adolf. Album příslušníků 6. střeleckého Hanáckého pluku. – Praha, 1933. – S. 7.

¹⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 33-34

¹⁶ Kubiček A. Označena práce. – S. 40.

¹⁷ Ivičič V. Tatranci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti. – Praha: Nákladen Památníku Odboje, 1924. – S. 22.

¹⁸ Vejnar J. Úderný prapor: Kronika prvního úderného praporu Sibiřských legii. – Hranice: Památník Osvobození, 1930. – S. 35-36.

Тим часом 13 (26) січня 1918 року більшовицький авангард – з'єднання П.В. Єгорова, – після трьохгодинного бою із загоном добровольців сотника О. Волоха (160 гайдамаків проти 2000 червоних), зайняло Гребінку і відтіснило ворога до станції Кононівка. Бої за станцію тривали ще два дні. 17 (30) січня вцілілі війська УНР в Кононівці були підсилені вояками Гайдамацького Коша Слобідської України¹⁹. Завдяки підкріпленню (11-й стрілецький полк (до 700 багнетів) і легка, 4-гарматна, батарея), надісланому вже наступного дня з Полтави, більшовикам вдалося відтіснити незначні військові підрозділи УНР і закріпитися в межах важливого транспортного вузла²⁰. У Гребінку, яка мало стала однією з тилових баз «першої революційної армії» під час наступу на Дарницю, прибув командуючий більшовицькими військами на Україні М.А. Муравйов.

Того ж дня командиром 5-го Празького полку до більшовицького штабу на станції Гребінка було надіслано делегацію із двох осіб: поручика Бейла та унтер-офіцера Мюллера. Позиція «озброєного нейтралітету» чехословацького полку у війні більшовиків з Українською Центральною Радою, яку донесли посланці, цілком влаштувала радянське військове командування. Проте М.А. Муравйов, який особисто вів перемовини з парламентарями, вимагав твердих гарантій дотримання чехословацьким полком так званого «озброєного нейтралітету». Врешті-решт дійшли згоди, що сім офіцерів полку, направлених в штаб більшовиків, стали запорукою вільного переміщення більшовицьких військ через район, підконтрольний цьому підрозділу²¹.

Захопивши Гребінку – один з найважливіших залізничних вузлів на Лівобережжі – більшовики отримали можливість розвивати наступ вздовж гілки «Полтава – Київ» та сприятливі умови для захоплення станції «Бахмач», яка була не менш важливою для встановлення контролю над залізничною магістраллю «Курськ – Київ».

Перспектива появи більшовицьких військ в районі дислокації Ганацького полку, а саме на залізничній станції Пирятин, яка знаходилася на шляху «Гребінка – Бахмач», змусила керівництво і цього полку наслідувати своїх земляків-сусідів.

27 січня 1918 р. на засіданні полкового комітету було ухвалено відповідне рішення. О другій годині ночі шість делегатів полку під керівництвом штабс-капітана Чеховського прибули до Гребінки. Делегацію зустрів особисто П.В. Єгоров. Двохгодинні переговори пройшли успішно і невдовзі делегати повернулися в Пирятин спеціальним потягом.

Досягнуті домовленості були розкриті ними у звіті командирові полку:

«...6-й Ганацький полк не втручається у конфлікт між армією народних уповноважених і військами Центральної Ради і зберігає нейтралітет.

Головнокомандувач Муравйов гарантує 6-му полкові, що не робитиме спроб його роззброїти, а всі його підрозділи, де б вони не були розквартировані, отримують недоторканість.

За захист порядку в районі свого базування відповідає полк.

У випадку транзиту потягів з більшовицькими військами до Бахмача через Пирятин, сторони мали здійснити обмін заручниками, які б гарантували виконання угоди. До більшовиків слід було відправити п'ять представників полку: трьох офіцерів та двох стрільців.

Ні за яких обставин більшовицькі війська на марші до Бахмача не повинні залишатися в Пирятині більше двох днів.

Якщо в районі м. Пирятин виникнуть бої між більшовиками та регулярними, чи нерегулярними, військами Української Центральної Ради, то ні полк, ні заручники в боротьбу вступати не повинні.

В інших випадках для узгодження дій сторін договору повинна була скликатися спеціальна комісія...»²².

¹⁹ Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревегук В.Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: «Оріяна», 2005. – С. 58.

²⁰ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о Гражданской войне. – Т. 1. – М.: Издание Высшего Военного Редакционного Совета, 1924. – С. 145.

²¹ Vaněk O. Označena práce. – S. 63.

²² Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 69.

29 січня 1918 р. перший ешелон з більшовицькими військами прибув до Пирятина (фото 4). На станції його зустрічали всі члени полкового комітету та особисто командир 6-го полку Я. Червинка. Аби уникнути грабежів і насильства в місті зі сторони червоногвардійців, кілька чехословацьких рот оточили станцію і

Фото 4. Більшовики на залізничній станції «Пирятин» (січень 1918 р.).

вишикувалися вздовж платформ. На цегельному заводі Козаченка, неподалік від станції, з самого ранку було розміщено весь особовий склад унтер-офіцерської школи, готовий негайно втрутитися в конфлікт на станції в разі його виникнення. Кілька чеських солдат, перевдягнених злидарями, вешталися серед «гостей», намагаючись дізнатися їх наміри.

Згодом на зміну цьому ешелону, що того ж дня відбув до Бахмача, почали прибувати інші. Солдати, які прибували в них, вочевидь, не були в повній мірі ознайомлені з укладеними напередодні в Гребінці домовленостями. Діставшись до міста, деякі з них почали вриватися до приватних будинків та крамниць з метою грабежу. Патруль 10-ої роти змушений був затримати, а згодом відпустити кількох «революційних матросів», які намагалися вдертися до Пирятинської земської управи з метою пограбування.

Збільшення кількості чехословацьких військових патрулів в Пирятині дозволило утримати порядок, а розміщення в місті однієї з кулеметних рот остаточно переконало більшовиків в недоцільності подальших провокацій²³.

Під час наступу на Бахмач, більшовики у Пирятині, 30 січня 1918 року утворили революційний комітет²⁴, в якому чотири з десяти місць було залишено за представниками Ганацького

полку, який фактично контролював місто. Делегатами до Пирятинського ревкому від полку були направлені: штабс-капітан Чеховський, поручик Ярош, стрільці Драгни і Душек²⁵.

Розвиваючи наступ вздовж залізниці «Полтава – Київ», війська М.А. Муравйова неминуче мали зустрітися і з іншими чехословацькими підрозділами.

Усвідомлюючи, що новим полем бою між наступаючими більшовицькими частинами і гайдамаками, може стати місто Яготин, командування розквартированих в ньому чехословацьких військ теж направило до «червоних» свою делегацію. Очолив її поручик Дворжак.

Опівдні 30 січня після бою з підрозділами УНР радянські війська оволоділи Яготином. Наступного дня «яготинський» чехословацький батальйон, який продемонстрував «збройний нейтралітет» відвідав М.А. Муравйов. Через кілька днів більшовики взяли на себе охорону лікєро-горілчаного складу та заводу, організували патрулювання в місті²⁶.

Нестримний похід Червоної гвардії на Київ застав 7-й Татранський полк на марші. Безгрошів'я, голод і холод змусили керівництво полку вдатися до рішучих дій. 21 січня інженерна команда та 9-а рота полку були переселені в с. Безуглівку, с. Софіївку, на хутори Петровасин та

²³ Tamtéž. – S. 70-71.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Полтавська область / Голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тома: Буланій І.Т. (голова) [та ін.]. – Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967 – С. 796.

²⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 72.

²⁶ Vejnar J. Označena práce. – S. 38-39.

Варварівський. 3-а рота перемістилася в маєток В.П. Кочубея в селі Згуровка (за 32 км на північ від залізничної станції «Яготин») та в с. Аркадіївку (за 9 км на північний схід від с. Згурівки). 5-а та 6-та рота – в с. Оржицю (тепер село Стара Оржиця Згурівського району Київської області)²⁷. З більшовицькими військами від «татранців» переговори вів представник польового комітету поручик Янчик. Розпорозившись, татранці втралили контроль над залізницею і опинилися осторонь громадянського конфлікту. Відтіснити їх із зайнятих населених пунктів і силоміць роззброювати «червоні» не стали.

Відсутність найнеобхіднішого, невиправдані сподівання, необлаштованість і зневіра в партійних вождях серед солдатів, найменш підготовлених і оснащених, 7-го та 8-го полків стали сприятливим ґрунтом для більшовицької агітації. Її результатів довго чекати не довелося. Вся 5-а рота 8-го Сілезького полку, направлена з Дарниці на підсилення двох своїх батальйонів, які несли караульну службу навколо інтендантських складів та складу з піроксиліном в Києві, склала зброю перед рішуче настроєною юрбою (головним чином, жінок та дітей) біля мосту із Слобідки: напередодні вступу в місто більшовицьких військ²⁸.

Успіхи радянських військ сприяла швидкому поширенню соціал-демократичних ідей серед легіонерів і чеських та словацьких військовополонених. Захоплення більшовиками Києва прискорило цей процес.

До лютого 1918 року чехословацька соціал-демократична організація в Україні на чолі з А. Муною нараховувала вже 5 054 членів, мала 62 первинні місцеві організації (в тому числі 46 провінційних, за межами Києва) та власний друкований орган – газету «Svoboda», перший номер якої вийшов в світ ще 1 листопада 1917 року²⁹.

Існують свідчення, що в червоногвардійських частинах, які приймали участь в боях за

Київ, було два чехословацьких підрозділи, в яких нараховувалося близько 500 бійців³⁰. На початку лютого до них приєдналося 25 перших добровольців із 7-го Татранського полку³¹. За повідомленням Й. Жальського, який разом з В. Петрасом, Й. Седларжем, Л. Шварцем, Й. Іравою та іншими лівими соціал-демократами, був ініціатором цього переходу, згодом лише тільки з 10-ої роти цього полку в Червону гвардію перейшло 92 чоловіки, а з інших рот – ще близько 250³². На кінець лютого об'єднаний чехословацький загін Червоної гвардії Києва, штаб якого розмістився в будинку № 51 по вулиці Фундуклівській (тепер вул. Б. Хмельницького), налічував вже 700–800 багнетів, а згодом їхня кількість була доведена майже до тисячі.

Радянський уряд України підтримував ініціативи чехословацьких соціал-демократів, вбачаючи в них союзників. 15 лютого керівництво Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії було офіційно уповноважено народним секретарем військових справ Ю. Коцюбинським вести агітацію серед чехословацьких робітників та солдатів з метою формування загонів Чехословацької Червоної гвардії як складової частини соціалістичної армії пролетарської держави³³.

О.С.С.Н.Р. і командування «Гуситського корпусу» завадити цьому не могли. Спроби чинити тиск на бажаючих перейти в Червону гвардію зустрічали рішучий опір з боку органів радянської влади. Так, наприклад, під час спроби роззброїти 200 солдатів того ж 7-го полку, які виявили бажання перейти на бік більшовиків, командир полку (полковник Смуглов) – після скарги на нього – був попереджений представниками місцевої (Березанської) Ради та ревкомом, що буде заарештований, якщо не відпустить колишніх підлеглих зі зброєю, і вимушений був відступити³⁴.

²⁷ Ivičič V. Označena práce. – S. 23-24.

²⁸ Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России, 1914–1921 гг. – Москва: Наука, 1965. – С. 146.

²⁹ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть советов / Редкол.: А.Я. Манусевич (отв. ред.), М.А. Бирман, А.Х. Клеванский, И.А. Хренов. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – С. 289-290.

³⁰ Veselý J. Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920. – Praha, 1954. – S. 82.

³¹ Ivičič V. Označena práce. – S. 24.

³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 1, спр. 330, арк. 94.

³³ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть советов / Редкол.: А. Я. Манусевич (отв. ред.), М.А. Бирман, А.Х. Клеванский, И.А. Хренов. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – С. 290.

³⁴ Клеванский А.Х. Вказ. праця. – С. 151.

Однак лише незначна кількість легіонерів приставала на посули більшовиків, як зробив це згодом Ярослав Гашек. Більшість сподівалася продовжити боротьбу з ворогом на Західному фронті: у Франції, куди пропонували виїхати їм союзники.

Згадуючи ті події Т.Г. Масарик писав:

«Когда большевики под командованием Муравьева, придя на Украину, выступили против буржуазной рады и брали Киев, мы с ними заключили договор: они обеспечили нам вооруженный нейтралитет и отъезд из России во Францию. Благодаря признанию вооруженного нейтралитета, мы (Национальный Совет) были признаны регулярной и самостоятельной армией и правительством...»

Договор с Муравьевым подписали наши еще до взятия Киева; с Муравьевым я вел переговоры 10-го февраля 1918 г. в его салон-вагоне в присутствии союзнических представителей, которые выбрали меня в качестве парламентаря (сами они по-русски не говорили).

16-го февраля я получил от Муравьева бумагу, обеспечивавшую нашим вооруженным войскам свободный и беспрепятственный проезд во Францию»³⁵.

Укладення УНР договору з Центральними державами у лютому, і підписання більшовиками Брестського мирного договору в березні, означали фактичну ліквідацію Східного фронту і зробили процес передислокації чехословацького корпусу невідворотним.

13 лютого 1918 року в Брест-Литовську делегація ЦР звернулася до Німеччини з проханням про допомогу проти радянських військ. 18 лютого австро-угорські та німецькі частини перейшли український відрізок Східного (Південно-Західного) фронту і почали рухатися вглиб України. 200-тисячне угруповування включало 28 піхотних, 2 кавалерійські дивізії німецької армії, 8 піхотних та 2 кавалерійські дивізії австро-угорців³⁶. Протистояти йому могли лише розсіяні на великій території більшовицькі загони загальною чисельністю лише 15000 бійців³⁷. Вогнище спротиву виникло

лише на Волині, де ворога спільно з більшовиками зустріли вояки 1-ої чехословацької Гуситської дивізії. На відміну від своїх колишніх союзників, Чехословацький корпус (тепер уже як частина французьких військ) залишався у стані війни з Четвертим союзом. Більше того, – у випадку захоплення в полон і передачі владним органам Австро-Угорської імперії, легіонерів чекав розстріл за зраду.

Під тиском переважаючих сил ворога «західна дивізія чехословаків» вимушена була сконцентруватися в районі Житомира, звідки її планувалося переправити на Лівобережжя³⁸.

В умовах дезорганізації, хаосу і розгубленості в командуванні корпусу, незадоволення і бродіння серед добровольців та військовополонених, взяти керівництво над усіма чехословацькими військовими формуваннями для спільної боротьби з радянськими військами проти окупантів спробували соціал-демократи.

24 лютого 1918 р. в приміщенні Київського Комерційного інституту відбувся з'їзд солдатів та військовополонених, на якому було створено Чехословацьку раду робітників і солдатів (ЧСРРС). Новий орган, до якого ввійшли керівники ЧСДРП, члени філії ЧСНР (О.Ї.С.Н.Р.), які розділяли соціал-демократичні ідеали, та делегати Революційно-демократичної революційної організації («червоногвардійці»), поставив перед собою завдання розпочати формування нової чехословацької революційної армії. Головою ЧСРРС заочно, без його згоди, було обрано Т. Масарика. Однак вже наступного дня, під тиском керівництва філії ЧСНР (П. Макси, Я. Марковича, і, очевидно, самого Т. Масарика, що саме перебував в Москві, та інших), її представники в ЧСРРС – В. Ванічек, О. Коуделька та Й. Кісела – виступили проти цієї ініціативи. 26 лютого вони підписали заяву про те, що аж «до рішення нового з'їзду єдиним керівним органом всього чехословацького народу в Росії – солдатів, полонених та колоністів – являється філія Чехословацької Народної Ради (О.Ї.С.Н.Р.), а решта організацій несуть лише допоміжні функції». Це, в свою чергу, спровокувало розкол в ЧСРРС і змусило представників ЧСДРП

³⁵ Масарик Томаш Гарриг. Мировая революция / Пер. Н.Ф. Мельниковой-Папоушек. – Т. 1. – Прага, 1926. – С. 197-198.

³⁶ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966. – С. 21-22.

³⁷ Какурин Н.Е., Вацетис И.И. Гражданская война. 1918–1921. – СПб.: Полигон, 2002. – С. 58.

³⁸ Александров П.Г. Вказ. праця. – С. 17.

та Червоної гвардії залишити її³⁹. Не гаючи часу О.С.С.Н.Р. приступила до евакуації чехословацьких військ з України⁴⁰.

24 лютого 1-а дивізія чехословаків, не діставши вагонів, з великим обозом, у пішому порядку розпочала відступ за Дніпро. Її відхід прикривав 1-й полк Яна Гуса. 25-го третій батальйон полку, що рухався в ар'єргарді, був атакований поблизу м. Коростишева панцерниками німецької армії. Після короткої перестрілки броньовані машини залишили поле бою і до самого Києва німці вже не наважувалися атакувати чехів, що долали по 60–70 верст в день, поспішаючи на з'єднання з частинами 2-ої дивізії.

У цей час в Києві проходила евакуація урядових органів Радянської України. 27. 02. 1918 р. в Полтаву виїхав Народний секретаріат⁴¹, а в Пирятин – О.С.С.Н.Р.⁴². Деякі члени останньої прибули в Пирятин ще 25 лютого, для того, щоб підготувати приміщення для організації. Згодом сюди ж прибули і представники американської та французької військових місій. На кілька днів маленьке містечко над р. Удаєм перетворилося на центр політичного життя України. В ньому керівництво відділу ЧСНР планувало провести і черговий військовий з'їзд.

Станції Пирятин Києво-Воронежської залізниці судилося стати відправною точкою для багатьох підрозділів Чехословацького корпусу в їх-

ньому нелегкому шляху на схід. Саме з Пирятина в березні 1918 року почали прокладати свій шлях у безсмертя учень Карла Ондрижичека, скрипаль-віртуоз, Здаржил-Орел, історик Адольф Кубічек, майбутній бригадний генерал Ярослав Червинка, герой першої світової війни підполковник Карел Вашатко та інші.

У перший день весни Гуситська дивізія переправилася через Дніпро. На час переправи всі три київські мости: Ланцюговий, Дарницький та Слобідський – знаходилися під контролем чехословацьких застав 8-го та 4-го полків. 2–3 березня бійці 2-го стрілецького полку утримували Ланцюговий міст вже з боями⁴³.

Незважаючи на мирний договір Радянської Росії з Німецькою імперією від 3 березня 1918 року, німецько-австрійські війська продовжували наступ. В цих умовах єдиним варіантом уникнути величезних втрат для Чехословацького корпусу була евакуація. В зв'язку з цим було скасовано з'їзд Чехословацького війська в м. Пирятині, запланований на початок березня 1918 року. Замість нього в містечку Гоголеве відбулася нарада вищих чинів корпусу та представників французької армії⁴⁴. На ній було вирішено затримати просування німецьких військ шляхом перемовин про припинення вогню. Проте домовитися з ворогом через посередництво військового командування УНР не вдалося⁴⁵.

За нових обставин командир корпусу віддав розпорядження першій бригаді 2-ої дивізії, тобто 5-му та 6-му полкам, захистити тили відступаючої 1-ої дивізії за Дніпром: Празькому полку – на півдні, утримуючи Гребінку (фото 5), Ганацькому –

Фото 5.
Легіонери 5-го полку
на залізничній станції
«Гребінка»
(лютий 1918 р.).

³⁹ Клеванский А.Х. Вказ. праця. – С. 154-155.

⁴⁰ Масарик, Томаш Гарриг. Вказ. праця. – С. 207.

⁴¹ Бош Е.Б. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М. – Л.: Госиздат, 1925. – С. 312.

⁴² Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 78.

⁴³ Medek R. Kronika 2. československého pěšího pluku Jiřího z Poděbrad 1916–1920. – Praha, 1926. – S. 58.

⁴⁴ Александров П.Г. Вказ. праця. – С. 17.

⁴⁵ Супруненко Н.И. Вказ. праця. – С. 103.

на півночі, захопивши Бахмач. Два батальйони 6-го полку мали охороняти О.С.С.Н.Р. в Пирятині на час її перебування в місті⁴⁶.

2 березня 1918 р. підрозділи 5-го полку зайняли позиції вздовж залізничних гілок «Полтава – Київ» та «Гребінка – Черкаси». Наступного дня 12-а рота третього батальйону здійснила рейд до с. Мойсіївки, 9-а та 11-а роти – до с. Погребів. Наступного дня на роз'їзді «Мар'янівка» батальйон був завантажений в ешелон і відправлений у Гребінку. Другий батальйон зайняв с. Писарщину та станцію в Золотоноші, де вже знаходилася 3-а рота першого батальйону⁴⁷.

Вранці цього ж дня станцію Яготин, під охороною третьої роти ударного батальйону, залишив штабний потяг 2-ої дивізії. 4 березня до Полтави вирушила решта ударників⁴⁸. В цей же день із Березані до Яготина, на з'єднання зі своїми розпорешеними по навколишнім селам підрозділам, що мали добиратися до залізничної станції пішки, вирушили ешелони Татранського полку. На марші знаходилися і «сілезці».

5 березня всі ешелони 7-го полку (за винятком штабного, який затримався в с. Солониці для охорони залізничного мосту), проїхали прогін від Лубен до Ромодану⁴⁹. Штаб 2-ої дивізії та ударний батальйон прибули в охоплену епідемією черевного тифу Полтаву, де їм довелося простояти майже три доби перед від'їздом до Харкова. В Полтаву з відступаючими більшовиками прибув і панцерник чехословацьких червоногвардійців, збройного конфлікту з якими ледь вдалося уникнути. Хоча його і намагалися спровокувати, після невдалої агітації серед легіонерів, представники місцевого відділу організації А. Муна⁵⁰.

Тим часом на Лівобережжі 1-а Гуситська дивізія перегрупувалася в дві колони. В правій колоні під керівництвом полковника Леонтєєва, що йшла в Ічню, рухалися всі кавалерійські підрозділи дивізії, її штаб, парковий дивізіон з артилерією, 1-й та 2-й стрілецькі полки. Ліва колона під керівництвом полковника Шишковського складалася лише з 3-го та 4-го полків і направлялася на станцію Прилуки⁵¹. На станціях в Ічні та Прилуках для частин 1-ої дивізії силами 6-го Ганацького полку було накопичено 27 паровозів і 300 вагонів, 7-го полку – 25 паровозів та 549 вагонів, 5-го полку, відповідно, – 2 та 60. Не обійшлося і без курйозів. Прибувши у пошуках рухомого складу на станцію «Драбово-Барятинська», 2-й батальйон 5-го полку зустрів там ешелон з озброєними гайдамаками. Останніх довелося роззброїти, а потяг реквізувати⁵².

Відправлення ешелонів обох дивізій супроводжувалося надзвичайним завантаженням залізничних колій. За словами одного з очевидців: «... стояли та їздили потяги з відступаючими загонами та робітниками, які евакуювалися... Кожний ешелон рухався на власний розсуд, вимагаючи від залізничної адміністрації безумовного підпорядкування. На станціях ні комісарів, ні представників радянської влади не було. Залізничною мережею користувався хто хотів, і без всякого контролю»⁵³. Це робило встановлення контролю над ключовими вузлами залізничних ліній «Київ – Бахмач», «Гребінка – Бахмач», «Гребінка – Полтава» першочерговим завданням для корпусу. Виконуючи розпорядження командування, 5-й та 6-й полки 2-ої дивізії зайняли всі облаштовані станції на цих лініях. Саме через них мали пройти чехословацькі ешелони⁵⁴. З попередніх донесень чеських розвідни-

⁴⁶ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 83.

⁴⁷ Vaněk O. Označena práce. – S. 77.

⁴⁸ Vejnar J. Označena práce. – S. 42.

⁴⁹ Ivičič V. Označena práce. – S. 27-28.

⁵⁰ Vejnar J. Označena práce. – S. 44.

⁵¹ Kavena K. Dějiny dělostřeleckého pluku 1 Jana Žižky z Trocnova v ruské revoluci a ve vlasti. – Praha: Dr. Ed. grégra a syna v Praze, 1937. – S. 204.

⁵² Mengler J. Divizní generál Ondřej Mézl – Andrej Gak a jeho působení v letech druhé světové války. – Praha, 2008. – S. 74.

⁵³ Бош Е.Б. Вказ. праця. – С. 189.

⁵⁴ Čermák J. Bachmač. Výročí ustupu z Ukrajiny a boju pod Bachmačem // Vojenské rozhledy. – № 3. – 1923. – S. 79.

ків виходило, що Бахмач вже встигли захопити німці. Згодом це було спростовано і 5 березня командування відрядило на станцію 3-й батальйон 6-го Ганацького полку. На випадок несподіваної появи німців, на підступах до станції були виставлені пости спостереження. Помічник командира 6-го полку полковник Блаєрський, який очолив надіслану в Бахмач групу, дав розпорядження загонам розвідників визначити чисельність і шляхи пересування німецьких військ у цьому напрямку⁵⁵.

В сторону Гомеля по залізниці було направлено розвідувальний загін під керівництвом прапорщика Янушека, підсилений саперами 6-го полку, двома кулеметними розрахунками, 36-тьома бійцями ударного батальйону під командуванням прапорщика Сobotки⁵⁶. На одній із станцій розвідники дізналися, що німецькі війська 6 березня захопили станцію «Снов» за 45 км на північ від Бахмача⁵⁷.

Звістка про ворога змусила командира 2-ої дивізії генерал-майора П.Н. Подгаєцького вранці 6 березня направити в Бахмач додаткові підрозділи. Опівночі із Гребінки, через Ромодан, в розпорядження полковника Блаєрського прибув загін 7-го Татранського полку під керівництвом штабс-капітана Е. Кадлеця. 7 березня 1918 р. близько 9 години ранку в гомельському напрямку було відправлено ще одну групу розвідників зі стрілецької роти та кулеметний розрахунок на чолі з підпоручиком Юнгром⁵⁸. Цей загін, проник дещо північніше Макошиного та спалив дерев'яний міст між Низовкою та Меною⁵⁹.

Днем раніше німецькі війська, без особливих зусиль, вибили більшовиків із Яготина. На полтавському напрямі наступав 1-й німецький резервний корпус (16, 45, 91, 215, 224-а ландверні дивізії і 2-а Баварська кавалерійська дивізія) разом із Запорозькою бригадою УНР під командуванням Зураба Натііва (8 тис. багнетів)⁶⁰.

Дізнавшись про наближення ворожих військ, 7 березня з Пирятина на Гребінку, а звідти в Полтаву відправилися представники російського відділу ЧСНР та іноземні військові місії. Тимчасово передані для їх охорони роти Ганацького полку виїхали до Бахмача, для підсилення військ, що повинні були його обороняти. В Гребінку було стягнуто всі підрозділи 5-го полку, за винятком другого батальйону, який все ще перебував в Писарщині для прикриття залізниці зі сторони Черкас та патрулювання дороги поблизу Золотоноші і переправи через р. Чумгак. Силами полку в Гребінці було організовано охорону залізничної станції і залізничних мостів на дорозі із Києва та Пирятина. Третій батальйон було відіслано на дві доби до с. Лазірок, щоб захистити магістраль з півдня, в першу чергу мости між Миргородом та Ромоданом⁶¹.

Після того як 1-а дивізія в повному складі дісталася до Ічні та Прилук, оборона Гребінки втратила своє значення. Вже 10 березня 1918 р. ешелони першого та третього батальйонів 5-го полку разом з нестройовою ротою виїхали в Прилуки через Пирятин, а другий батальйон перебрався з с. Писарщини до Гребінки, де, спільно з підсиленними панцерним потягом загонами радянського командувача фронтом В. Кіквідзе (серед яких були і чехословацькі червоногвардійці), ніс караульну службу на станції, патрулював дороги із Яготина та Золотоноші.

Наступного дня, коли потяги першого і третього празьких батальйонів вже проїхали Прилуки, над розташуванням союзників в Гребінці пролетів німецький аероплан, поблизу с. Кононівки чеські розвідники натрапили на німецький інженерний загін, який ремонтував, пошкоджений більшовиками під час відступу з Яготина, міст, а за Драбовом – на потяг з українськими гайдамаками, що, звісно, прискорило вивід легіонерів з міста⁶². Тягар тяжких боїв за нього

⁵⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 85.

⁵⁶ Vaněk O. Označena práce. – S. 47.

⁵⁷ Vejnar J. Označena práce. – S. 47.

⁵⁸ Ivičič V. Označena práce. – S. 27-29.

⁵⁹ Čermák J. Označena práce. – S. 79.

⁶⁰ Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревезук В.Я. Вказ. праця. – С. 62.

⁶¹ Vaněk O. Označena práce. – S. 78.

⁶² Tamtéž. – S. 78.

(13–16 березня) довелося нести «червоним» вже після їх від'їзду.

Легіонерам після тяжких боїв за Бахмач, належало проїхати всю Росію із заходу на схід і попливти у Францію кораблями із Владивостоку. Чехословацьким загонам Червоної гвардії у складі «групи Кіквідзе-Барабаша», разом із земляками з інтернаціональних бригад довелося 17–29 березня 1918 р. взяти участь в обороні від німців м. Полтави⁶³.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що саме на Полтавщині офіцери та солдати 2-ої дивізії Чехословацького корпусу отримали необхідні знання та військові навички, які згодом будуть використані ними в Сибіру під час збройного виступу супроти більшовиків влітку 1918 року та обороні Транссибірської магістралі в 1919-ому.

Участь чехословацьких частин в боротьбі з німецькими військами в Україні переконало союзників в боєздатності корпусу, його висо-

кому бойовому дусі і здатності чинити опір регулярним частинам рейхсверу. В значній мірі це сприяло укріпленню позицій Чехословацької Народної Ради на міжнародній арені, допомогло віднайти кошти для фінансування корпусу під час антибільшовицького виступу, було додатковим аргументом на мирних конференціях 1919–1920 рр., на яких вирішувалася доля нової європейської держави – Чехословацької республіки. Чехословаки-червоногвардійці ж прискорили своєю боротьбою становлення на Україні «держави робітників та селян».

Пам'ять про братів-слов'ян, яких доля на деякий час поєднала з нашими земляками в один з вирішальних і найтяжчих періодів історії на повинна стертися. Пам'ятки ж пов'язані з їх перебуванням, які подекуди ще вціліли заслуговують не тільки охоронного статусу, але й повинні, вочевидь, бути включені до майбутніх тематичних туристичних маршрутів.

References

- Aleksandrov P. G. (2016). Bitva u stancii Bahmach: k voprosu ob uchastii chastej ot del'nogo Chehoslovackogo korpusa v bor'be s germanskimi interventami v fevrale–marte 1918 g. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki* (Vol. 1, pp. 16-12), 6 (68). Tambov: Gramota. [in Russian].
- Antonov-Ovseenko V. A. (1924). *Zapiski o Grazhdanskoj vojne* (Vol. 1). Moscow: Izdanie Vysshego Voennogo Redakcionnogo Soveta. [in Russian].
- Antonov-Ovseenko V. A. (1928). *Zapiski o Grazhdanskoj vojne* (Vol. 2). – Moscow.: Izdanie Vysshego Voennogo Redakcionnogo Soveta. [in Russian].
- Bilous'ko O. A., Yermak O. P., Revehuk V. Ya. (2005). *Novitnia istoriia Poltavshyny (I polovyna XIX stolittia): Pidruchnyk dlia 10 klasu zahal'noosvitn'oi shkoly*. Poltava: Oriiana. [in Ukrainian].
- Bosh E. B. (1925). *God bor'by. Bor'ba za vlast' na Ukraine s aprelja 1917 g. do nemeckoj okkupacii*. Moscow–Leningrad: Gosizdat. [in Russian].
- Čermák J. (1923). Bachmač. Výroči ustupu z Ukrajiny a boju pod Bachmačem. *Vojenské rozhledy*. 3, 78-82. [in Czech].
- Gajda R. (1924). *Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Ural proti bolševikům. Admirál Kolčák* (3-rd ed.). Praha. [in Czech].
- Golechek V. (1919). *Chehoslovackoe vojsko v Rossii*. Irkutsk. [in Russian].
- Ivičič V. (1924). *Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti*. Praha: Nákladen Památníku Odboje. [in Czech].
- Kakurin N. E., Vacetis I. I. (2002). *Grazhdanskaja vojna. 1918–1921*. Saint Petersburg: Poligon. [in Russian].
- Kalous J. (2003). *Boj Československých legii u Bachmače. Československé legie v Rusku: sborník příspěvků z kolokvia (09. 05. 2001 v Praze)*. Praha: Národní knihovna ČR-Slovenská knihovna, 58-71. [in Czech].
- Karzhanskij N. S. (1918). *Chehoslovaki v Rossii: Po neizdannym oficial'nym dokumentam*. Moscow: Knigoizdatel'stvo "ZMIJ". [in Russian].
- Kavena K. (1937). *Dějiny dělostřeleckého pluku I Jana Žižky z Trocnova v ruské revoluci a ve vlasti*. Praha: Dr. Ed. grégra a syna v Praze. [in Czech].
- Klevanskij A. H. (1965). *Chehoslovackie internacionalisty i prodannij korpus. Chehoslovackie politicheskie organizacii i vojskie formirovanija v Rossii, 1914–1921 gg.*. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Kliment J. (2005). *Zápisky legionářovy. Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914–1919. – Středokluky*. [in Czech].

⁶³ Антонов-Овсеевко В.А. Записки о Гражданской войне. – Т. 2. – М.: Издание Высшего Военного Редакционного Совета, 1928. – С. 32, 86-89, 127, 245, 295.

Kubiček A. (1928). *Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého*. Olomuc. [in Czech].

Kubiček Adolf. (1933). *Album příslušníků 6. střeleckého Hanáckého pluku*. Praha. [in Czech].

Manusevich A. Ja. (Ed.). (1967). *Internacionalisty. Trudjashhiesja zarubezhnyh stran – uchastniki bor'by za vlast' sovetov*. Moscow: Nauka. [in Russian].

Masarik, Tomash Garrig. (1926). *Mirovaja revoljucija* (Vol. 1): per. z czeh. (N. F. Mel'nikovoj-Papoushek, Trans.). Praga. [in Russian].

Medek R. (1926). *Kronika 2. československého pěšího pluku Jiřího z Poděbrad 1916–1920*. Praha. [in Czech].

Mengler J. (2008). *Divizní generál Ondřej Mězl – Andrej Gak a jeho působení v letech druhé světové války*. Praha. [in Czech].

Mokliak V. O. (Comp.). (1938). *Zvid pam'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: Poltav'ska oblast'. Pyriatyn'skyj rajon*. Poltava: TOV "ASMI". [in Ukrainian].

Saldugeev D. V. (2005). *Chexoslovackij korpus v Rossii. Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta* (Vol. 1, pp. 88-98). 2. [in Russian].

Suprunenko N. I. (2005). *Ocherki istorii grazhdanskoj vojny i inostrannoj voennoj intervencii na Ukraine (1918–1920)*. Moscow: Nauka. [in Russian].

Tatarov B. A. (2006). Bitva u Bahmacha (8–13 marta 1918 g.). *Belaja gvardija: al'manah*. 8, 100-119. [in Russian].

Tron'ko P. T. (Ed.). (1967). *Istoriia mist i sil Ukrain'skoi RSR* (Vol. 17: Poltav'ska oblast'). Kyiv: Holov. red. Ukr. rad. entsyklopedii AN URSSR. [in Ukrainian].

Vaněk O. (1934). *5. Československý střelecký pluk "Pražký" T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917–1920*. Praha, 1934. [in Czech].

Valiaxmetov A. N. (2005) *Chexoslovackij korpus v Rossii (1917-1920): istoriografija [Czechoslovak Corps in Russia (1917-1920): historiography]* (Candidate's thesis). Kazan'. [in Russian].

Vejnar J. (1930). *Úderný prapor: Kronika prvního úderného praporu Sibiřských legii*. Hranice: Památník Osvození. [in Czech].

Veselý J. (1954). *Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920*. Praha. [in Czech].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Засідання Президії Національної спілки краєзнавців України

14 лютого 2019 року в приміщенні центрального офісу НСКУ відбулося перше у 2019 році засідання Президії Національної спілки краєзнавців України. На порядку денному стояло обговорення підсумків діяльності у минулому році та планів на поточний, низки інших питань:

– перед початком розгляду робочих питань голова Спілки, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт урочисто вручив посвідчення та нагрудні значки новим членам НСКУ (серед них – Наталія Кашеварова, Ганна Андріяка, Ольга Фастовець, Оксана Крижановська, Валентина Шевченко та ін.);

– голова НСКУ Олександр Реєнт проінформував присутніх про основні результати діяльності Спілки у 2018 році, зокрема проведені виїзні науково-краєзнавчі експедиції (на Закарпаття, Чернігівщину, Сумщину), видавничі проекти, вручення Премій НСКУ (імені академіка Петра Тронька, імені Героя України Михайла Сікорського та імені Дмитра Яворницького), відзначення Всеукраїнського дня краєзнавства, участь делегації НСКУ в парламентських слуханнях тощо;

– схвалення членів Президії викликав запропонований головою НСКУ Олександром Реєнтом план роботи на 2019 рік, який включав низку заходів традиційного щорічного формату (виїзні експедиції, вручення Премій) та тих, які присвячені ювілейним і пам'ятним датам, зокрема 200-річчю з дня народження відомого українського вченого та громадського діяча Пантелеймона Куліша (1819–1897);

– заступник голови НСКУ Руслана Маньковська проінформувала про стан підготовки систематичного покажчика «Краєзнавство: науковий журнал. 1927–2017» (ця робота була проведена фахівцями Національної історичної бібліотеки України), охарактеризувала його структуру та інформативне значення;

– Руслана Маньковська виступила доповідачем і щодо питання презентації Українським культурним фондом нових конкурсних програм, ознайомивши присутніх із можливими варіантами участі у них Спілки; Олександр Реєнт запропонував регіональним організаціям активно долучитися до цього процесу, представивши конкурентні та актуальні пропозиції;

– про заплановані до проведення у 2019 році заходи (зокрема, Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурний туризм:

український та світовий досвід») та підготовку до звітно-виборчої конференції Київської міської організації НСКУ розповів її голова Олександр Гончаров;

– про порушення клопотання щодо присудження Премії Київського міського голови за особливі досягнення молоді у розбудові столиці України – міста-героя Києва доповів прес-секретар НСКУ Володимир Милько;

– обговорення змісту чергового випуску журналу «Краєзнавство» (№ 1, 2019 р.) відбулося після доповіді з цього питання першого заступника головного редактора журналу Олега Бажана;

– розгляд заяв про вступ нових членів НСКУ відбувся на основі виступу відповідального секретаря Спілки Володимира Дмитрука, який також доповідав із питання про відзначення краєзнавців нагородами НСКУ;

– різне:

• голова НСКУ Олександр Реєнт привітав голову Київської обласної організації Григорія Савченка та голову Київської міської організації Олександра Гончарова з їхніми днями народження, які вони святкували 12 та 13 лютого відповідно;

• також О. Реєнт проінформував про виготовлення тиражу поліграфічної продукції для відзначення краєзнавців (бланки нагород);

• член Президії Григорій Омельченко розповів про науково-просвітницькі заходи, які проводить Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді та анонсував XIII Всеукраїнську філософську історико-краєзнавчу конференцію «Пізнай себе, свій рід, свій нарід».

Головними підсумками засідання Президії стала позитивна оцінка діяльності Спілки та схвалення плану роботи на поточний 2019 рік.

*Володимир Дмитрук,
відповідальний секретар НСКУ*

VII конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України

1 березня 2019 р. в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України відбулася VII (звітно-виборча) конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України

З часу проведення попередньої, IV (звітно-виборчої) конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася 23 березня 2016 року, минуло практично три роки. Відповідно, закінчувався термін повноважень виборних керівних органів КМО НСКУ, які обирались за попередніми Статутом НСКУ і Положенням про Київську міську організацію НСКУ на трьохрічний період. В роботі звітно-виборчої конференції взяли участь 30 делегатів (із 39 обраних) та запрошені. Відкрив і вів конференцію голова Київської міської організації НСКУ Олександр Гончаров.

Теплі вітання від голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта передала делегатом і гостям конференції перший заступник голови НСКУ Руслана Маньковська. Вона вручила членські квитки новим членам Спілки, а також грамоти та подяки активістам столичної організації НСКУ.

Із звітною доповіддю правління виступив член президії НСКУ, голова Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України Олександр Гончаров. Охарактеризувавши організаційну роботу правління, він зазначив, що у звітному періоді столична організація Спілки зростає на 30 осіб і загальна кількість членів організації становить 190 осіб. Створено декілька нових осередків. Виконуючи вимоги законодавства та рі-

шення VI (позачергової) конференції КМО НСКУ, керівництво організації в червні 2017 р. здійснило заходи щодо реєстрації змін до відомостей про організацію, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (реєстрація стосувалася змін до установчих документів). У звітному періоді Київська міська організація НСКУ продовжила видання матеріалів своїх конференцій. Так, у квітні 2017 р. вийшли друком в одній збірці матеріали II (позачергової) та III (звітно-виборчої) конференцій КМО НСКУ. Готуються до видання й матеріали інших конференцій.

Однією із основних в діяльності Київської міської організації НСКУ є наукова та науково-популяризаторська робота. Члени організації були авторами і співавторами наукових, науково-методичних та науково-популярних праць (монографії, навчальні посібники, брошури), а також

опублікували значну кількість статей у періодичних виданнях. Лише у спілчанському науковому журналі «Краєзнавство» у звітному періоді ними опубліковано 66 статей і матеріалів.

Київська міська організація НСКУ, її члени організували та брали участь у наукових конференціях. Зокрема, спільно з кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка продовжено проведення «Києвознавчих читань». Так, 29 березня 2017 р. на історичному факультеті університету відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.». У заході взяли участь понад сто осіб. Близько третини – члени Спілки. Науковий форум розглянув широку киевознавчу тематику. У листопаді того ж року за фінансової участі КМО НСКУ матеріали конференції вийшли друком.

Члени Київської міської організації НСКУ взяли участь в організації і роботі низки інших наукових конференцій: XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності» (листопад 2016 р., Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» в рамках IV Краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька (листопад 2017 р., Національна історична бібліотека України), історико-краєзнавчої конференції «Західні околиці Києва сто років тому» (квітень 2017 р., на базі кабінету краєзнавства Святошинського Центру позашкільної роботи та музею історії району), Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю Будинку-музею Тараса Шевченка (жовтень 2018 р.) та ін.

Значна робота здійснена з організації «круглих столів», презентацій наукових та науково-популярних видань. Активну роботу в цьому напрямку здійснювали члени осередку КМО НСКУ в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України – працівники відділу культурологічних досліджень, які неодноразово проводили презентації своїх праць, влаштували лекції-дискусії у Мистецькому арсеналі. Між Київською міською організацією НСКУ і НДІ українознавства зміцнюється співробітництво в рамках угоди про співпрацю. У звітному періоді троє молодих учених – членів КМО НСКУ отримали премію Київського міського голови за досягнення у розбудові столиці України в номінації «Наукові досягнення». Двоє з них – працівники Інституту українознавства – Олена Соболева (2017) та Оксана Овсіюк (2018) отримали премії за поданням Київської міської організації НСКУ. Володимир Милько (2018) – за поданням НСКУ.

Презентації наукових та науково-популярних видань проводили також Олег Бажан, Сергій Вакулишин, Віктор Киркевич та інші члени організації.

У звітному періоді Київська міська організація НСКУ проводила роботу у галузі освітнього краєзнавства, приділяючи значну увагу учнівській та студентській молоді. Так, члени Спілки – співробітники і керівники Інституту історії України НАН України – Андрій Блануца, Володимир Дмитрук, Руслана Маньковська, Володимир Милько, Валерій Смолій, Олександр Реєнт, Валерій Томазов працюють з учнями – членами відділення історії Київської Малої академії наук учнівської молоді (завідувач відділення – Софія Сивенко, член НСКУ). Члени організації (Лілія Іваницька, Георгій Чорний та інші) брали участь в організації екскурсій,

читанні лекцій для студентів та учнів з питань киевознавства.

Значну роботу краєзнавчо-туристського спрямування здійснює осередок КМО НСКУ в Національному університеті фізичного виховання і спорту України (голова осередку – Світлана Бабушко, завідувач кафедри туризму). Проводилася активна наукова робота з популяризації туристичного краєзнавства, різноманітні освітні заходи, зокрема виїзні практичні заняття територією України і за кордоном тощо. Осередок КМО НСКУ в ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (голова осередку – Павло Сацький) щорічно упродовж ряду років у партнерстві з Національною спілкою краєзнавців України та іншими зацікавленими організаціями проводив Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край».

Київська міська організація НСКУ у звітному періоді продовжувала співпрацювати з організаціями та установами позашкільного краєзнавчого напрямку: Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України та Київським центром дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання, де діє осередок КМО НСКУ на чолі з Володимиром Семенюком. Так, у проведенні фінальних етапів V міського конкурсу юних екскурсуючих музеєзнавців навчальних закладів м. Києва, які відбулися у жовтні-листопаді 2016 року у приміщенні Київського центру дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання та Будинку вчителя, взяли участь члени організації Наталія Кузіна, Олександр Гончаров, Дмитро Омельченко. Десять фіналістів конкурсу за поданням КМО НСКУ були від-

значені «Подяками» Національної спілки краєзнавців України.

Київський центр дитячо-юнацького туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання на початку грудня 2017 року провів I фестиваль краєзнавчого активу м. Києва «Свою Україну любіть!». У заході взяли участь понад 150 школярів. НСКУ представляли Володимир Дмитрук та Володимир Семенюк. Під час урочистого відкриття форуму було зачитане вітальне слово голови Національної спілки краєзнавців України О.П. Ресента.

У галузі культурно-просвітницької роботи Київська міська організація НСКУ співпрацювала з бібліотеками та музеями столиці – Національною історичною бібліотекою України, з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В. Г. Заболотного (ДНАББ) та ін. Члени КМО НСКУ (Олег Бажан, Володимир Дмитрук та ін.) брали участь в реалізації соціально-бібліотечного проекту «Історія малих міст України», що здійснювався ДНАББ під егідою Міністерства регіонального розвитку та будівництва України у 2008–2017 роках. Вагомим є результатом цього проекту – видано структуровані за областями 25 бібліографічних покажчиків «Малі міста України».

Значну культурно-просвітницьку діяльність у звітному періоді проводили окремі члени організації, зокрема краєзнавець і колекціонер, член президії Київської міської організації НСКУ, лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України Віктор Киркевич, котрий щорічно влаштовує виставки в музеях столиці, присвячені питанням державотворення. Ця тематика у звітному періоді набула ще більшої актуальності у зв'язку з відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

У березні 2017 р. виставку з особистої колекції В. Киркевича, присвячену подіям 1917–1918 рр., влаштовано у Верховній Раді України.

Київська міська організація НСКУ та її члени беруть участь у вирішенні актуальних питань суспільно-політичного життя столиці, пов'язаних з найменуванням (перейменуванням) вулиць столиці тощо. Члени організації (Олег Бажан, Олександр Бонь, Володимир Дмитрук, Олександр Гончаров, Ігор Левитський, Іван Патриляк, Наталія Терес та ін.) брали активну участь в теле- і радіопередачах з питань суспільно-значимої тематики. Сергій Вакулишин, Олександр Реєнт, Георгій Чорний та інші виступали на сторінках преси.

Окрім уже згаданих членів Київської міської організації НСКУ, значну краєзнавчу роботу в столиці, а також регіонах країни, здійснюють Сергій Гальченко, Галина Денисенко, Микола Дмитренко, Валентина Іршенко, Григорій та Марія Казьмирчуки, Тетяна Катаргіна, Сергій Кот, Володимир Костюк, Анатолій Коцур, Дмитро Омельченко, Сергій Попович, Світлана Смілянець, Лариса Тронько та інші.

Члени столичної організації НСКУ беруть активну участь у процесах формування громадянського суспільства, зокрема працюють у складі міських науково-редакційних груп з підготовки матеріалів до актуальних проблем, комісій КМДА, очолюють чи працюють у керівних органах громадських організацій політичного спрямування, наукових товариств та творчих спілок.

Київська міська організація НСКУ також підтримує громадськість та органи місцевої влади столиці у вирішенні проблем охорони пам'яток культури та історичних місцевостей. Так, з лютого 2017 року КМО НСКУ є офіційним партнером Всеукраїнського архітектурного закритого конкурсу на ескізний проект відродження річки Почайни з благоустроєм території «Парк Почайна».

Підводячи підсумки діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України у звітному періоді, доповідач зазначив, що організація досить успішно працювала в багатьох напрямках, передбачених Статутом НСКУ та Положенням про КМО НСКУ. Разом з тим, передусім через фінансові труднощі та певні недопрацювання, залишаються нереалізованими низка рішень. Йшлося також про плани на ближче майбутнє.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь: Кирило Третяк – киевознавець, кандидат історичних наук, координатор програми Східно-європейського центру багатопартійної демократії в Україні; Оксана Овсіюк – завідувач відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, кандидат історичних наук; Микола Дмитренко – провідний науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, доктор філологічних наук, професор; Анатолій Коцур – професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, головний редактор журналу «Часопис української історії», лауреат Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ; Віктор Киркевич – краєзнавець, колекціонер, заслужений працівник культури України, лауреат Премії імені Дмитра Яворницького НСКУ; Світлана Смілянець – заступник генерального директора з наукової роботи Національної історичної бібліотеки України; Наталія Терес – доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник голови КМО НСКУ, член комісії з найменувань при Київському міському голові, кандидат історичних наук.

Обговоривши звіт правління міської організації за три роки, конференція визнала роботу правління задовільною. Також було заслухано звіт ревізійної комісії (доповідач Ганна Мельник – голова комісії).

Конференція, у відповідності з нині діючими статутними документами, обрала новий склад правління терміном на 5 років у кількості 23 осіб.

Головою Київської міської організації НСКУ обрано Олександра Гончарова, заступником – Наталію Терес, відповідальним секретарем – Наталію Кашеварову. Обрано також президію КМО НСКУ у складі 7 осіб.

Конференція внесла зміни до «Положення про ревізійну комісію Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України», обрала голову та членів ревізійної комісії КМО НСКУ (5 осіб).

Світлина Олексія Лупандіна

**Наукова
інформація**

Анастасія Вітрянська (м. Київ)
старший науковий співробітник
сектору документально-речових фондів
Національного музею історії України
nastenka1982@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8509-4936>

Зібрання географічних карт XVIII ст. Національного музею історії України

У XVIII ст. зростання економіки країн Західної Європи сприяв розвитку картографії. Процес виготовлення карт удосконалювався: проводились високоточні астрономічні вимірювання й інструментальні топографічні знімання. Найбільшого економічного прогресу в XVIII ст. у Західній Європі досягли Англія і Франція, що відбилося і на розвитку астрономії, геодезії та картографії. Прогрес намітився і в розвитку Німеччини, що сприяло покращенню картографічної діяльності. У Нідерландах картографічне виробництво було пригальмовано внаслідок низького економічного розвитку. В колекції Національного музею історії України зберігаються зразки картографії XVIII ст. створені відомими картографами того часу. Наприклад, картографічні твори з музейної колекції найвідомішого картографа Іоганна Баптиста Гоманна та його спадкоємців Іоганна Гюбнера та Жілья Робера де Вогонді представляють Королівства Іспанії та Португалії, графство Тироль з приєднаними графствами, а також Королівство Данії з князівствами Гольштинії та Шлезвігу, Данськими островами. Картограф Шарль Луї Дено створив карти територій європейських держав, таких як Скандинавія, Швейцарія, Іспанія, карту з нанесеною на неї течією річки Рейн з усіма місцевостями, а також карти театру воєнних дій на території європейських держав. Всі вони гідно представляють колекцію картографічних творів Національного музею історії України. Автором статті зроблено огляд цієї колекції з описом процесу їх атрибуції.

Ключові слова. Географічні карти, картографія, Іоганн Баптист Гоманн та його спадкоємці, Іоганн Гюбнер та Жиль Робер де Вогонді, Дено Луї Шарль, Жейо Алекс Юбер, Ніколя Сансон, Ніколя де Фер, Національний музей історії України.

Anastasiya Vitrianska

Collecting geographic card of XVIII st. of National museum of history of Ukraine

In the XVIII century, the economic growth in Eastern European countries contributed to the development of cartography. The process of making maps was improving: high-precision astronomical measurements and instrumental topographic surveys were caring out.

The greatest economic progress in the XVIII century achieved in Western Europe by England and France reflected in the development of astronomy, geodesy and cartography. The progress in the development of Germany, which began at the same time, contributed to the improvement of cartographic activities.

In the Netherlands, cartographic production stalled due to low economic development. In the collection of the National Museum of Ukrainian History are stored (kept) samples of cartography XVIII century created by well-known cartographers of that time.

For example, cartographic works from the museum collection of the most famous cartographer Johann Baptiste Hohmann and his successors Johann Gübner and Gilbert Robert de Vogond represent the Kingdom of Spain and Portugal, the Province of Tyrol with the acceded counties, as well as the Kingdom of Denmark with the principalities of Holstein and Schleswig, the Danish islands.

Cartographer Charles Louis Deno created maps of territories of European states such as Scandinavia, Switzerland, Spain, a map of the flow of the Rhine River with all the areas, as well as maps of theater of war in the territory of European states. All of them duly represent the collection of cartographic works of the National Museum of History of Ukraine. The author of the article reviews the collection with a description of the process of their attribution.

Key words. Geographical maps, cartography, Johann Baptist Homann, Johann Hübner, Gilles Robert de Vaugondy, Desnos Louis Charles, Jaillot Alexis Hubert, Nicolas Sanson, Nicolas de Fer, the National Museum of history of the Ukraine.

Колекція картографічних матеріалів музею охоплює період з XVII до I пол. XX ст. Це географічні карти, переважно, західноєвропейських країн XVII–XVIII ст., плани міста Києва кін. XIX–поч. XX ст., воєнні карти періоду Другої світової війни. З численого картографічного матеріалу лише період XVII–XVIII ст. був досліджений і опублікований автором цієї статті¹, а також М. Оксеніч, вказані праці якої надані в посиланнях. В цьому дослідженні розглядаються географічні карти XVIII ст., які не увійшли в попередню публікацію. Карти пройшли первинне опрацювання під час інвентаризації та потребують всебічного вивчення та уточнення датуваль.

У XVIII ст. розвитку картографії сприяв економічний розвиток країн Західної Європи. Умови, в яких розвивалися держави – освоєння нових територій, військові справи, будівництва міст та ін. вимагали створення точних і детальних карт. Процес виготовлення карт удосконалювався: проводились високоточні астрономічні вимірювання й інструментальні топографічні знімання. Найбільшого економічного прогресу в XVIII ст. у Західній Європі досягли Англія і Франція, що відбилося і на розвитку астрономії, геодезії та картографії. Прогрес намітився і в розвитку Німеччини, що сприяло покращенню картографічної діяльності. У Нідерландах картографічне виробництво було пригальмовано внаслідок низького економічного розвитку².

У колекції музею зберігаються 10 картографічних виробів, які представляють деякі європейські країни, Російську імперію, течії річок і території, які вони перетинають. Музейні предмети були знайдені без будь-яких облікових позначень під час звірення фондової групи «Ілюстративно-допоміжний фонд» у 1998 р., що значно ускладнює пошуки джерела надходження.

Чотири карти (ГРЛ-5020–5022, 5024) на звороті мають паперові наклейки з номерами «41», «43», «45», «48», що, ймовірно, свідчить про походження з однієї колекції. На картах

представлені Королівство Іспанії і Португалії, Королівство Данії, графство Тироль, а також течія річки Дунай. Авторами карт за підписом є Іоганн Баптист Гоманн (1664–1724) та його спадкоємці, Іоганн Гюбнер (1668–1731) та Жіль Робер де Вогонді (1688–1766).

Карта «Тироль, під ім'ям якого мається на увазі графство Тироль, приєднані графства Брегенц, Фельдкірк, Монфор, Плуденц та інші, і єпархії Трент і Бріксен, які під протекцією Тироля» (ГРЛ-5020) (рис. 1) представляє історичну область Тироль в Центральній Європі у східній частині Альпійських гір, що включала в себе федеральну землю Тироль в складі Австрії та автономні провінції Південний Тироль і Трентино в Італії. Тирольське графство виникло в середині XI століття. Були засновані декілька монастирів та єпископств (Бріксен (901 рік), Тридент (1027 рік), які були суверенними територіальними князівствами Священної Римської імперії, що існували до загальної секуляризації – вилучення церковної власності (рухомого і нерухомого майна) на користь держави – в 1803 році, коли вони були приєднані до Австрійської імперії³. Як свідчить напис в картуші, автором карти є відомий французький картограф і видавець з династії Сансонів – Жіль Робер де Вогонді (1723–1786) або, як його ще називали, сер або месье Робер. Жіль Робер де Вогонді, як правило, підписував свої карти «M. Robert» (месье Робер), а його син Дідье – «Robert de Vaugondy» (іноді додаючи «fils» або «filio» - син)⁴. У процесі дослідження виявилось, що карта була створена в 1753 р. і опублікована в атласі «Atlas Universel Par M. Robert Geographe ordinaire du Roy, et Par M. Robert De Vaugondy son fils Geographe ord. du Roy, et de S.M. Polonoise Duc de Lorraine et de Bar, et Associe de L'Academie Royale des Sciences et belles Lettres de Nancy. Avec Privilege Du Roy, 1757» (Універсальний Атлас пана Робера, Королівського Географа та його сина пана Робера де Вогонді, Королівського географа польського короля

¹ Вітрянська А.В. Географічні карти XVII–XVIII ст. в колекції Національного музею історії України/ Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка Наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Вип. 13/ Упор. В. Томазов, С. Хведченя; відп. ред. Г. Борjak. – С. 185–196

² Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підручник. – К.: Либідь, 2007. – С. 72

³ Тироль (историческая область). Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Тироль_\(историческая_область\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тироль_(историческая_область)). Назва з екрану.

⁴ Дидье Роберт де Вогонди. «Новый портативный атлас...». [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib2.urfu.ru/rus/our_resources/exhibitions/newexhibitiob/ex_travel/maps_and_atlas/vogondy/. Назва з екрану.

Рис.1. Вогонді, Жіль Робер де. Карта «Тироль, під ім'ям якого мається на увазі графство Тироль, приєднані графства Брегенц, Фельдкірк, Монфор, Плуденц та інші, і єпархії Трент і Бріксен, які під протекцією Тироля». Франція, до 1757 р.

та герцога Лотарингії і Бара, а також члена Королівської академії наук в Нансі. З Королівським привілеєм, 1757)⁵.

Наступна карта «Королівства Іспанія та Португалія. Карта генеральна збільшена із використанням новітніх знань пристосована Йоганом Баптистом Гоманом, головним географом кайзера Священної Римської імперії. Нюрнберг» (ГРЛ-5021) (рис.2) за авторством Йоганна Баптиста Гомана. Зазначимо, що позначений на карті привілей королівського географа Гоман отримав 1716 р. Тому датування карти слід починати після цієї дати. В процесі дослідження виявилось, що по верхньому полю мав бути

напис, згодом зрізаний, «El Reyno de Espanna dividido en dos grandes Estados de Argon Y de Castilla, subdividido en muchas Provincias, donde se halla tambien El Reyno de Portugal», який перекладається як «Королівство Іспанія, що ділиться на дві великі держави Арагон і Кастилію, ділиться на багато провінцій, які також входять до Королівства Португалії». Королівство Іспанії утворилось в 1516 році внаслідок об'єднання Арагона і Кастилії після одруження наступника арагонського престолу Фердинанда та наступниці кастильського престолу Ізабелі в 1469 р. Королівство Португалія існувало з 26 липня 1139 року до 5 жовтня 1910 року. У своєму повідомленні⁶

⁵ Le Tyrol. Robert de Vaugondy, Gilles, 1688-1766 ; Robert de Vaugondy, Didier, 1723-1786, 1753. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.davidrumsey.com/maps2287.html>. Назва з екрану.

⁶ Оксєнич М. Карти роботи Йогана Баптиста Гомана в збірці Національного музею історії України / М. Оксєнич // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. — 2006. — Число 9. — С. 163-178. — Бібліогр.: 33 назв. — укр.

Рис. 2. Гоманн, Іоганн Баптист. Карта «Королівства Іспанія та Португалія. Карта генеральна збільшена із використанням новітніх знань пристосована Йоганом Баптистом Гоманом, головним географом кайзера Священної Римської імперії. Нюрнберг». Німеччина, Нюрнберг, після 1716 р.

М. Оксеніч висловлює думку, що карта походить з першого тому «Atlas Novus Terrarum Orbis Imperia Regna et Status Exactis Tabulis Geographico demonstrans. Opera Iohannis Bapstiae Homanni. Norimbergae» 1746 р. У різних інтернет-джерелах вказуються різні дати створення карти. Це ускладнює встановлення точної дати. Вдалося визначити ще один атлас, в якому опублікована вищевказана карта – «Atlas factice of 32 maps and 1 distance table, produced by the Homann Erben firm» (Збірний атлас з 32 карт та 1 таблиці відстаней, виданий фірмою «Спадкоємці Гоманна») 1701–1760 рр. Створення карти для цього атласу датується 1728 роком⁷. Тобто карту слід датувати 1-ю половиною XVIII ст., після 1716 року.

Карта «Королівство Данії, до якого входять князівства Гольштінії та Шлезвігу, Датські острови, провінція Ютландія, Сконе, Блекінге»

(ГРЛ-5022) (рис. 3) була створена Іоганом Баптистом Гоманном та розширена Йоганом Гюбнером (1668–1731), про що свідчить напис в картуші. Як відомо з біографії Гюбнера, він працював на фірму Гоманна⁸. Карта представляє частини сучасних територій Королівства Данії (2/3 півострова Ютландія), Федеративної Республіки Німеччини (частина півострова Ютландія та земля Шлезвіг-Гольштейн, колишні датські герцогства) та Королівства Швеції (історичні провінції Блекінге та Сконе). Інформація в різних антикварних та аукціонних інтернет-джерелах свідчить про публікацію цієї карти в «Atlas factice of 50 maps, primarily by Johann Baptist Homann and/or issued by the Homann Erben firm» (Збірний атлас з 50 карт, створений Іоганном Баптистом Гоманном та виданий фірмою «Спадкоємці Гоманна»). Карту приблизно можна продатувати 30-ми рр. XVIII ст.

⁷ Regnorvm Hispaniae et Portvgalliae tabula generalis de l'Isliana / [cartographic material] / aucta et ad usum scholarum novissime accom[m]odata a Ioh. Bap. Homanno, S.C.M. Geogr. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444665>. Назва з екрану.

⁸ Лео Багров. История картографии. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 311.

Рис. 3. Гоманн, Йоганн Баптист; Гюбнер, Йоганн. Карта «Королівство Данії, до якого входять князівства Гольштінії та Шлезвігу, Датські острови, провінція Ютландія, Сконе, Блекінге». Німеччина, Нюрнберг, до 1716 р.

Наступна карта «Річка Дунай, що бере початок в Європі, разом з іншими королівствами і напевне навіть усією Грецією і Архіпелагами» (ГРЛ-5024) (рис. 4) за авторством Йоганна Баптиста Гоманна створена в проміжок часу між 1713 р. та 1716 р. В 1716 р. Гоманн отримав привілей, який надалі і вказував на своїх картах. Оскільки ця ознака відсутня в картуші, а дата «1713» вказана в пояснювальному тексті на самій карті, цим самим і обумовлюється датування карти. У верхній частині зображена течія річки Дунай (Danubii – латинською мовою), яка проходить через території Баварії (сучасна територія Німеччини), Угорщини, князівств Трансильванії, Валахії та Молдавії (сучасна територія Румунії), Болгарії,

Бессарабії. На півдні представлена Греція з Архіпелагом, Італія. Ця карта була опублікована в «Atlas factice of 32 maps and 1 distance table, produced by the Homann Erben firm» (Збірний атлас з 32 карт та 1 таблиці відстаней, виданий фірмою «Спадкоємці Гоманна») 1701–1760 pp.⁹

Шість наступних карт (ГРЛ-5018, 5025, 5026, 5028, 5030, 5031) виконані в одному стилі та мають один формат. На деяких з них в кутах від руки коричневим чорнилом – номери. Авторство – Дено Шарль Луї (1725–1805) на основі карт Ніколя Сансона (1600–1667), Ніколя де Фера (1646–1720) та Жейо Алексіса Юбера (1632–1712), а також авторства Муаті Мауріль-Антуана (1732–1805).

⁹ Fluviorum in Europa principis Danubii [cartographic material] : cum adjacentibus regnis nec non totius Graeciae et archipelagi novissima tabula / authore Joh. Baptista Homanno. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444724>. Назва з екрану

Рис. 4. Гоманн, Йоганн Баптист. Карта «Річка Дунай, що бере початок в Європі, разом з іншими королівствами і напевне навіть усією Грецією і Архіпелагами», Німеччина, Нюрнберг, між 1713-1716 рр.

«Загальна карта Російської імперії, що входить до Європи» (ГРЛ-5018) (рис. 5) авторства Муаті, Маурілія-Антуана 1788 р. на двох розворотах, напис в картуші свідчить про відображення на ній театру воєнних дій між Російською імперією і Туреччиною. Датування 1788 р. дає підстави уточнити, про які саме військові дії йде мова – це російсько-турецька війна 1787-1791 рр. Війна, яка відбувалась між Російською імперією та Священною Римською імперією, з одного боку, і Османською імперією – з другого, де остання планувала повернути собі землі, які відійшли Російській імперії в ході російсько-турецької війни 1768-1774 років, а також приєдна-

ний до Російської імперії у 1783 році Крим. Війна завершилась перемогою Російської імперії¹⁰.

На думку М. Оксеніч, яка досліджувала цю карту, вона є прикладом компілятивної картографії, тобто зробленої без використання польових даних, на основі карти Гійома Деліля 1706 р., а інформація про кількість губерній в імперії в таблиці з правого боку взята з Атласу Всеросійської імперії І.К. Кирилова (1734) або ж його роботи «Цветущее состояние Всероссийского государства» (1727)¹¹. У картуші вказано, що ця карта належала до Атласу Сорбони і була опублікована під номером 109. Нажаль, детальних відомостей про цей атлас не вдалося знайти.

¹⁰ Русско-турецкая война (1787-1791). Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-турецкая_война_\(1787-1791\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-турецкая_война_(1787-1791)). Назва з екрану.

¹¹ Оксеніч М. Загальна карта Європейської частини Російської імперії 1788 р. із зібрання Національного музею історії України як зразок компілятивної картографії. Електронний ресурс [Режим доступу]: <http://history.org.ua/JournALL/geo/10/6.pdf>. Назва з екрану.

Рис. 5. Муаті, Мауріль-Антуан. «Загальна карта Російської імперії, що входить до Європи». Франція, Париж, 1788 р.

Наступні п'ять карт представляють територію європейських держав і течію річки Рейн з усіма місцевостями, які вона перетинає, деякі карти із зображеннями театрів військових дій, що відповідають кінцю 18 століття. Автор карт – Дено, Луї Шарль на основі карт Жейо, Алекса Юбера, Ніколя Сансона та Ніколя де Фера.

Карта «Курс Рейну від його витoku до гирла з усіма місцевостями, які він перетинає і з якими межує, Швейцарія, частина Німеччини, Франція, Нідерланди, об'єднані провінції Голландії, де знаходиться театр військових дій» (ГРЛ-5025) (рис. 6) створена, згідно напису в картуші, в 1790 р. Дено Луї Шарлем. В назві згадується про військові дії на території об'єднаних провінцій Голландії (Республіка Об'єднаних Провінцій Нідерландів, яка існувала з 1581 по 1795 роки). Під військовими діями, ймовірно, мається на увазі, так звана, Батавська революція, внаслідок якої в 1795 р. на території Нідерландів, після захоплення їх французькими республіканськими військами, утворилась Батавська республіка¹².

Карта «Скандинавія та околиці, де знаходяться королівства Швеції, Данії та Норвегії. Мистецтво війни між Швецією та Росією» (ГРЛ-5026) (рис. 7) 1788 р. авторства Луї Шарля Дено на основі карти Жейо Алекса Юбера 1692 р., яка в свою чергу і була зроблена на основі карти Н.Сансона. Крім цього, назва в картуші карти доповнена Луї Шарлем Дено інформацією про російсько-шведську війну 1788-1790 рр., яка була розпочата Швецією і підтримана Великобританією, Нідерландами та Пруссією з метою повернення територій, втрачених в ході попередніх війн з Росією.

Карта «Швейцарія, її піддані та союзники» (ГРЛ-5028) (рис. 8) Дено Луї Шарля 1785 року, ймовірно, також була створена на основі карти Ніколя де Фера і увійшла до «Генерального атласу з вивчення географії та сучасної історії». Мова йде про Швейцарський союз, державне об'єднання в Центральній Європі, яке проіснувало з 1291 по 1798 роки. Виник як військовий союз між трьома кантонами і поступово перетворився

¹² Советский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1989. – С. 113.

Рис. 6. Дено, Луї Шарль. Карта «Курс Рейну від його витоків до гирла з усіма місцевостями, які він перетинає і з якими межує, Швейцарія, частина Німеччини, Франція, Нідерланди, об'єднані провінції Голландії, де знаходиться театр воєнних дій», Франція, Париж, 1790 р.

Рис. 7. Дено, Луї Шарль. Карта «Скандинавія та околиці, де знаходяться королівства Швеції, Данії та Норвегії. Мистецтво війни між Швецією та Росією», Франція, Париж, 1788 р.

Рис. 8. Дено, Луї Шарль. Карта «Швейцарія, її піддані та союзники», Франція, Париж, 1785 р.

Рис. 9. Дено, Луї Шарль. Карта «Іспанія, поділена на власні королівства і князівства з входженням до складу Кастильської і Арагонської корон. Володіння короля Каталонії; Володіння короля Португалії при Португальській короні», Франція, Париж, II пол. XVIII ст.

в самостійну конфедеративну державу, що включала 13 кантонів (округів) і ряд інших земель¹³. В лівому нижньому куті в таблиці вказані герби 13 кантонів (округів), 11 гербів союзників та 7 гербів підданих.

Карта «Іспанія, поділена на власні королівства і князівства з входженням до складу Кастильської і Арагонської корон. Володіння короля Каталонії; Володіння короля Португалії при Португальській короні» (ГРЛ-5030) (рис. 9), як свідчить напис в картуші, була створена Жейо, Юбером Алексом на основі карти Ніколя Сансона. Титул Кастильської (об'єднані Королівства Кастилії і Леону) і Арагонської корон використовувався іспанськими монархами до 1716 року. Землі, які входили до складу Арагонської корони: Королівство Арагон, Графство Барселона, Королівство Валенсія, Королівство Майорка, Графство Русільйон, Князівство Андорра, Неаполітанське королівство, Корсика, Сардинія,

Королівство Сицилія, Герцогство Афіньське, Герцогство Неопатрія, Мальта¹⁴. Дати на карті немає. Але, порівнюючи карту з вищевказаними картами автора Дено Луї Шарля за стилем виконання, можна припустити, що і вона має його авторство і була створена також у 80-90-ті рр. XVIII ст. Невідомо, чи входила ця карта до «Генерального атласу з вивчення географії та сучасної історії», але автор повідомлення не виключає таку версію. В ході дослідження з'явилися припущення, що карта була створена Дено на основі карти Сансона без змін, так як королівства нанесені на карту вже перестали існувати на той час.

«Карта Театру воєнних дій, що включає Нідерланди та частину об'єднаних провінцій Голландії та єпископство Льєжське» (ГРЛ-5031) (рис. 10) 1784 р. авторства Дено Луї Шарля представляє території, на яких відбувались події, ймовірно, під час Батавської революції, про яку вже згадувалось в повідомленні. Льєжське єпис-

Рис. 10. Дено, Луї Шарль. «Карта Театру воєнних дій, що включає Нідерланди та частину об'єднаних провінцій Голландії та єпископство Льєжське», Франція, Париж, 1784 р.

¹³ История Швейцарского союза. Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/История_Швейцарского_союза. Назва з екрану.

¹⁴ Арагонская корона. Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арагонская_корона. Назва з екрану.; Королевство Кастилия и Леон. Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Королевство_Кастилия_и_Леон. Назва з екрану.

¹⁵ Льежское_епископство. Матеріал з Вікіпедії. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Льежское_епископство. Назва з екрану.

копство або Князівство-єпископство Льеж – середньовічна держава в складі Священної Римської імперії в т. зв. Нижніх країнах на території сучасної Бельгії. Єпископство не входило ані до складу Республіки Об'єднаних провінцій, ані до Південних Нідерландів, але на його політику сильний вплив мали герцоги Бургундії, а пізніше — Габсбурги. Єпископство було анексовано Францією в 1795 році¹⁵.

Точно невідомо, яким тиражем видавалися карти і атласи у 18 столітті, і саме вищевказані карти, але, безсумнівно, вони є унікальними,

оскільки на сьогоднішній день їх залишилось не так багато. Працювати з географічними матеріалами важко, оскільки в процесі дослідження виникають труднощі з перекладом назв географічних карт та внаслідок помилок картографів; труднощі при датуванні, оскільки не всі картографи ставили дати на своїх картах; труднощі при встановленні авторства і т. ін. Але це дуже цікава і важлива дослідницька праця, яка дає змогу слідкувати за розвитком територіальних змін, за історичними подіями в різні епохи, а також за удосконаленням розвитку картографії в цілому.

References

Arahonskaia korona. Material z Vikipedii. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Arahonskaia_korona. [in Russian]; Korolevstvo Kastylyia y Leon. Material z Vikipedii. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Korolevstvo_Kastylyia_y_Leon. [in Russian].

Dyd'e Robert de Vohondy «Novyj portatyvnyj atlas...». Retrieved from: http://lib2.urfu.ru/rus/ourresources/exhibitions/newexhibitob/ex_travel/maps_and_atlas/vogondi/. [in Russian].

Fluviorum in Europa principis Danubii [cartographic material] : cum adiacentibus regnis nec non totius Graeciae et archipelagi novissima tabula / authore Joh. Baptista Homanno. Retrieved from: <http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444724>. [in English].

Leo Bahrov. (2004). *Ystoryia kartohrafiy*. – М.: Tsentrpolihraf, 311. [in Russian].

Le Tyrol. Robert de Vaugondy, Gilles, 1688-1766 ; Robert de Vaugondy, Didier, 1723-1786, 1753. Retrieved from: <http://www.davidrumsey.com/maps2287.html>. [in English].

L'ezhskoe epyskopstvo. Material z Vikipedii. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/L'ezhskoe_epyskopstvo. [in Russian].

Oksenyuch, M. (2006). Karty roboty Johana Baptysta Homana v zbirtsi Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*: Zb. nauk. pr., (9). 163-178. [in Ukrainian].

Oksenyuch, M. Zahal'na karta Yevropejs'koi chasyny Rosijs'koi imperii 1788 r. iz zibrannia Natsio-

nal'noho muzeiu istorii Ukrainy iak zrazok kompiliatyvnoi kartohrafi. Retrieved from: <http://history.org.ua/JournALL/geo/10/6.pdf>. [in Ukrainian].

Regnorvm Hispaniae et Portvgalliae tabula generalis de l'Isliana / [cartographic material] / aucta et ad usum scholarum novissime accom[m]odata a Ioh. Bapt. Homanno, S.C.M. Geogr. Retrieved from: <http://brbl-dl.library.yale.edu/vufind/Record/3444665>. [in English].

Russko-turetskaia vojna_(1787-1791). Material z Vikipedii. Retrieved from: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Russko-turetskaia_vojna_\(1787-1791\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Russko-turetskaia_vojna_(1787-1791)). [in English].

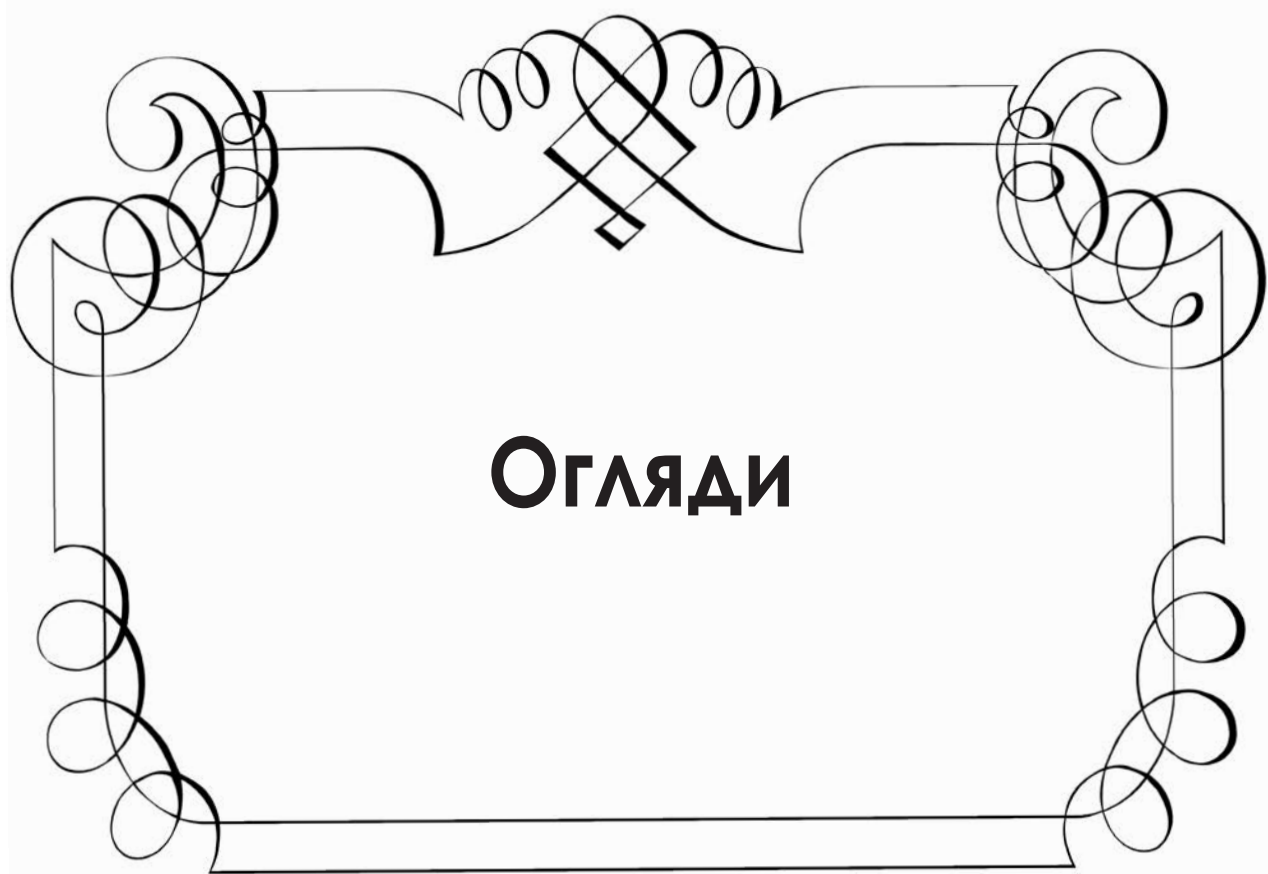
Sossa, R. I. (2007). *Istoriia kartohrafiuvannia trytorii Ukrainy: Pidruchnyk*. Kyiv: Lybid', 72. [in Ukrainian].

Sovetskyj entsyklopedycheskyj slovar'. (1989). М.: «Sovetskaia entsyklopedyia», 113. [in Russian].

Tyrol' (ystorycheskaia oblast'). Material z Vikipedii. Retrieved from: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Tyrol_\(ystorycheskaia_oblast'\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Tyrol_(ystorycheskaia_oblast')). [in Russian].

Vitrians'ka, A.V. (2015). Heohrafichni karty XVII-XVIII st. v kolektsii Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy. (Upor. V.Tomazov, S.Khvedchenia; vidp. red. H.Boriak). *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Zbirka Naukovykh prats', (13), 185–196. [in Ukrainian].

Ystoryia Shvejtsarskoho soiuzu. Material z Vikipedii. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ystoryia_Shvejtsarskoho_soiuzu. [in Russian].

Володимир Ричка (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України
E-mail: wolr@ukr.net

Знайома незнайомка

Рец. на: Колісник В.І., Колісник (Кузнецова) Л.В. Богодухівка. Відоме та призабуте з минулого. – Черкаси: Вертикаль, видавець С.Г. Кандич, 2017. – 236 с., фото.

Поява цієї ошатно оздобленої книги стало відрадною подією, що засвідчує тяглість розвитку краєзнавчих студій в одному із лівобережних районів Черкащини, а саме – на Чорнобаївщині. У цьому уславленому хліборобському краї, під оспіваними Михайлом Старицьким ясними зорями заховалось чимало пам'яток історії та культури й визначних місць. Вагомий внесок у справі їх вивчення та популяризації в останні десятиліття зробили місцеві краєзнавці М.В. Приліпко та В.І. Гарната. Підготовлені ними історико-краєзнавчі праці викликали великий інтерес та вдячність широкого загалу Чорнобаївщини й усїєї області. Історична минушина села Богодухівка, що висвітлюється на сторінках рецензованої книги також, переконаний, не залишить байдужими багатьох читачів по далеких і близьких світах.

На основі використання широкого кола джерел, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, авторам вдалося простежити плин історичного життя на степових просторах нинішнього села Богодухівки від найдавніших часів до 1917 року. У книзі розглядається історія залюднення цих теренів, що від початку XVIII століття в адміністративному відношенні належали до Кропивнянської сотні Переяславського полку. Точну дату виникнення села за наявними джерелами авторам не вдалося встановити, що, мабуть, і неможливо. Надійним хронологічним репером відліку віку села є 1750-й рік, яким датується його перша згадка в історичних документах.

Автори спробували простежити динаміку зростання чисельного складу села, виявити імена та прізвища мешканців, їх стану належність та рід занять. Цікавими є наведені у книзі

матеріали про церковне будівництво у Богодухівці. Зведені тут Свято-Духівська (1754) і Петро-Павлівська (1784) храми стали важливими духовними осередками, центрами притягання для місцевого люду. У майбутньому варто продовжити подальше вивчення метричних книг Богодухівських церков, їх статистичних описів, що зберігаються у фондах Полтавського та Черкаського державних архівів, адже ці матеріали дозволяють відтворити широку панораму життя сільської громади у всіх його вимірах.

Позитивну якість рецензованої книги означає її особистісне наповнення. Автори спробували виявити прізвиська перших богодухівських поселенців та співвіднести їх з тими, які були поширеними у Богодухівці в кінці XIX – на початку XX століття. У книзі наводяться дані про роди перших богодухівських землевласників – Красіонів, Гриневичів та інших володільців. Великий пізнавальний інтерес становлять також біографічні відомості про представників розгалуженого козацько-старшинського роду Дараганів. Вони відомі не тільки як засновники села й власники великих земельних угідь на Чорнобаївщині. Дарагани були фундаторами Петро-Павлівської церкви у Богодухівці, почитателями місцевого земського училища й меценатами. Їхні нащадки уславили цей український

рід на поприщі військової служби, залишили помітний слід в історії та культурі другої половини XIX – початку XX століть. Звісно, автори не могли оминати увагою й постать свого славетного земляка – Івана Максимовича Піддубного. Відомі факти з біографії непереможного борця доповнено новими даними про його родовід, дитинство та роки господарювання у Богодухівці, до якої він повернувся 1910 року після короткочасного, як виявиться пізніше, припинення участі у спортивних змаганнях.

Історична оповідь у книзі, як вже зазначалося, доведена до 1917 року. Автори планують продовжити її у наступному виданні. Тож хочеться побажати їм творчої наснаги та подальших успіхів в цій нелегкій, але такій потрібній праці.

Володимир Милько (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України XIX – початку XX ст.
Інституту історії України
e-mail: mylko_v@ukr.net

Презентація книги «Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти» (20 березня 2019 р.)

20 березня 2019 року в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, за організаційної участі Національної спілки краєзнавців України, відбулася презентація монографії «Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти», яка є результатом 10-річної праці авторів¹.

У книзі висвітлено склад і основні функції місцевого чиновницького апарату, соціальна структура та майновий стан міщан і купців Переяслава другої половини XVII–XIX століття. На основі широкого кола архівних і опублікованих джерел здійснено комплексне дослідження політики гетьманського управління стосовно городян; з'ясовано зміну основних прав та привілеїв міщанства на тлі загальнодержавних процесів тощо. Автори описали господарство і характер зайнятості населення, дослідили кількісний та етнічний склад городян, окреслили містобудівну структуру й умови життя переяславців. Окремо розглянуто освітній простір, висвітлено сторінки з життя місцевих видатних діячів та ін. Книга наповнена унікальними світлинами, які знайомлять читача з видами давнього Переяслава, архітектурою та постатями тутешніх жителів.

Авторами книги є відомі науковці-історики:

– Віктор Петрович Коцур – академік НАПН України, доктор історичних наук, професор, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», заступник голови Національної спілки краєзнавців України;

– Олександр Іванович Гуржій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, член Президії НСКУ;

– В'ячеслав Анатолійович Лоха – кандидат історичних наук, керівник Навчально-наукового

центру генеалогічних досліджень та історичної регіоналістики ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Рецензентами видання виступили: О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України та В.В. Загородній – кандидат географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії НПУ імені М.П. Драгоманова.

¹ Переяславський соціум на перехресті епох: люди, події, факти: монографія / В.П. Коцур, О.І. Гуржій, В.А. Лоха. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2019. – 624 с.

На презентації², яка проходила в університетському конференц-залі імені Василя Сухомлинського, були присутні вчені різних освітніх та наукових установ (крім власне професорсько-викладацького складу Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди також науковці з Інституту історії України НАН України, Національного університету «Львівська політехніка», Національного університету оборони імені І. Черняхівського), краєзнавці, музейники (зокрема з Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»), представники місцевої влади, громадські діячі, зацікавлені жителі міста, студентська молодь та ін.

Захід розпочався зі вступного слова В.П. Коцура, який наголосив, що книга є спробою встановити зв'язок між історією і сучасністю міста та покликана, крім власне наукових функцій, ще й зміцнити патріотизм, відчуття відповідальності

за минуле перед прийдешніми поколіннями, любові до рідного краю, Батьківщини. Як зауважив Віктор Петрович, 10-річна праця над книгою перетворилася не лише на тривалу суто наукову роботу, а й набула форм плідної співпраці та спілкування між авторами і представниками інтелігенції та громадських кіл Переяслава.

Інший автор монографії, В.А. Лоха, уточнив, що підбір матеріалу для книги тривав ще довше, із 2001 року, тому вона ґрунтується на широкій джерельній базі. В'ячеслав Анатолійович здійснив екскурс в історію міста, розкрив особливості його розвитку в різні періоди, специфіку державного управління та політику влади щодо городян. Цікаві факти з минулого Переяслава супроводжувалися демонстрацією низки фотосвітлин та наочного матеріалу.

² Оглядний відеозапис із презентації доступний для перегляду на youtube-каналі PereiaslavUniversity за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=z8JRcYRTBZU>.

Про особливості підготовчої роботи та специфіку співпраці із авторами розповів Ю.В. Любченко – директор видавництва ТОВ «Юрка Любченка». За словами Юрія Вікторовича, враховуючи масштаб, рівень якості та значення дослідження він не міг не відгукнутися на пропозицію надрукувати таку книгу.

Присутні на презентації навіть після поверхневого ознайомлення із монографією відразу зрозуміли її новаторський характер та насиченість історичним фактажем. Так, член ГО «Старий Дніпро», редактор і краєзнавець Микола Чирков підкреслив, що давно працює над підготовкою книги про затоплене Канівським водосховищем село В'юнище і у книзі «Переяславський соціум» вже знайшов важливу для себе інформацію.

Подібно до цього, за словами кандидата філологічних наук, доцента університету Л.Е. Довбні монографія репрезентує цікаві факти з життя її власної родини, тож історичні знання є особливо важливими для пізнання сучасності. На тому, що книга виконана надзвичайно професійно та є своєрідною «скарбничкою» цінної інформації наголосив Р.М. Мотузок, старший викладач Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

Доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри картографії та геопросторового моделювання Національного університету «Львівська політехніка» Р. І. Сосса підкреслив високий рівень представлених у книзі картографічних

даних. На історико-географічний характер дослідження вказала Л. М. Воловик – кандидат географічних наук, доцент, заступник завідувача кафедри географії, екології і методик навчання Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди.

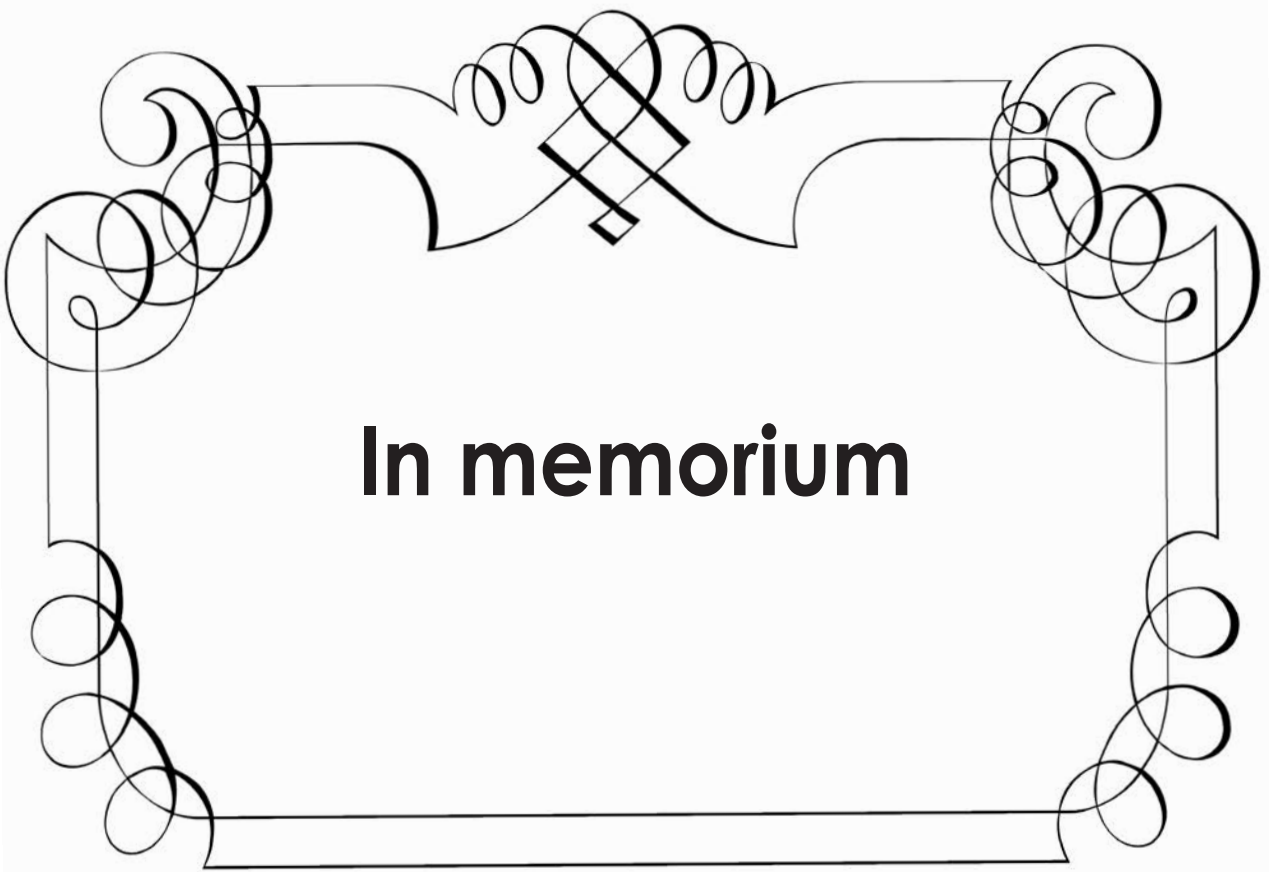
Автори повідомили, що видання книги стало можливим у тому числі й завдяки фінансовій підтримці місцевої влади та професіоналізму видавця Юрія Любченка.

Присутній на заході доктор історичних наук, професор, член Правління НСКУ О. Є. Лисенко вказавши на назрілу необхідність створення оновленого проекту «Історія міст і сіл України», висловив переконання, що презентоване дослідження повинно стати його важливою частиною. Олександр Євгенович закликав усіх присутніх писати книги з історії рідного села, містечка чи міста.

Наприкінці заходу О.Є. Лисенко, за дорученням голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта, вручив Подяки та Грамоти Національної спілки краєзнавців України викладачам університету, місцевим краєзнавцям і громадським діячам.

Учасники презентації відзначили високий науковий рівень книги та її якісне оформлення і побажали авторському тріо натхнення, адже видання не вичерчує всю історію міста, потрібно й надалі працювати над вивченням славетного минулого Переяслава.

КИРИДОН

Петро Васильович

27 січня 2019 р. пішов з життя Петро Васильович Киридон – знаний дослідник партійної номенклатури УРСР, доктор історичних наук, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, світла і шанована людина.

Петро Васильович народився 12 березня 1961 р. на Чернігівщині – в селі Гнилуша (нині Лебедівка) в сім'ї вчителів. Любов до рідного краю він проніс через усе своє життя й заповів родині саме тут облаштувати місце свого останнього спочинку.

Після закінчення десятирічки свій трудовий гарт Петро Киридон розпочав у Чернігові в 1978 році, опанувавши професію токаря. Далі життєві шляхи привели його до Києва, а згодом – і Полтави.

Професійне формування історика-науковця відбулося у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка упродовж 1979-1984 років. Там Петро Киридон закінчив історичний факультет з відзнакою, одержавши кваліфікацію історика, викладача історії та суспільствознавства, навчався в аспірантурі та докторантурі, захистив кандидатську й докторську дисертації. Він завжди з вдячністю і пієтетом згадував Альма-матер, своїх учителів і наставників. Майбутній професор усього добивався самотужки, без покровителів і сприянь. В основі його життєвого кредо лежали закладені батьками почуття честі, обов'язку, відповідальності. Під час навчання працював на багатьох київських підприємствах: кондитерській фабриці, маргариновому комбінаті, заводі по виробництву гуми, заводі художнього скла.

У 1984 р. після закінчення навчання за розподілом потрапив до Полтавського педінституту, але незабаром пішов на строкову військову службу, з якої демобілізувався в 1986 р. У 1988 році Петро Васильович вступив до аспірантури Київського національного університету, яку закінчив достроково, захистивши у червні 1991 року дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Протягом 1991–2019 рр. незмінно працював у Полтавському педагогічному університеті, пройшовши усі щаблі кар'єрного зростання. П.В. Киридон обіймав посади асистента, стар-

шого викладача, доцента, заступника декана (1991–1995), проректора з навчальної роботи (1995–2004), першого проректора (2004–2008, 2009–2010), виконувача обов'язків ректора (2008–2009).

Далі були роки навчання в докторантурі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2010–2013). Після успішного захисту докторської дисертації у жовтні 2014 року знову обіймав посаду доцента, а згодом професора кафедри історії України Полтавського національного університету імені В.Г. Короленка. З цією кафедрою та її колективом з часу створення у 1991 році була пов'язана його навчально-методична і наукова діяльність. За здобутки в науково-педагогічній роботі одержав відзнаки: звання Заслуженого працівника освіти України, знаки Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти» і «Петро Могила», був лауреатом премії Полтавської обласної Ради імені Панаса Мирного, нагороджений грамотами та подяками органів обласної, міської влади, ректора університету.

Усі колеги Петра Васильовича пам'ятають його як ділову, зібрану, і, разом з тим, надзвичайно чуйну і толерантну людину. Працюючи на керівних посадах, він насамперед дбав про інтереси колективу та Університету. Допізна засиджувався на роботі, переймаючись проблемами університету, не шкодував свого здоров'я і сил, завжди намагався допомогти колегам і співробітникам. Людяність, простота і щирість – ці риси були завжди притаманні Петрові Киридону, незалежно від статусів, посад і звань. Він вбачав цінність у справжньому, відтак був тим рідкісним типом адміністратора, що не розводить бюрократію, виступає проти імітації, абсурдної звітності заради самої звітності. Власним прикладом підтверджував, що викладач, це, насамперед науковець, вільна творча людина, а не імітатор бурхливої «паперової» діяльності.

Професор П.В. Киридон до останніх днів залишався вірним науці. Його добре знають за межами Полтави як фахового дослідника історії партійної номенклатури, радянського суспільства часів сталінізму, проблем Української революції 1917–1921 років. Науковий доробок ученого становить понад 200 наукових публікацій. Його тексти мають свій неповторний авторський стиль, адже як науковець Петро Васильович відзначався лаконічністю, скрупульозною роботою з джерелами, філігранними формулюваннями. Ті, кому він вичитував статті чи дисертації, з вдячністю пригадують критику (іноді дуже сувору), увагу до деталей, вимоги спростити речення й прибрати зайві словесні конструкції («сміття», як писав суворий рецензент). У цьому

Петро Васильович був дуже вимогливим, особливо до своїх учнів.

Безпосередньо під керівництвом Петра Васильовича Киридона захищено 5 кандидатських та підготовлена одна докторська дисертація. При цьому набагато більше українських науковців, викладачів, вчителів вважають себе його послідовниками та учнями.

Петро Васильович залишиться в пам'яті колег, рідних, друзів як високопорядна Людина, компетентний і творчий науковець-дослідник, талановитий педагог і наставник, громадянин і патріот своєї країни, який щиро вболівав за її майбутнє і своєю працею примножував здобутки освітянської ниви.

Дмитро Малаков — дослідник і співбесідник

З Дмитром Васильовичем Малаковим я познайомився спочатку заочно. У листопаді 2002 року, вже не пам'ятаю, як саме (тоді я рідко бував у Києві), дізнався про майбутню презентацію його книги «Оті два роки. У Києві при німцях». Назва книги відразу зацікавила. Київ «при німцях» на той момент був ще не так далекий від нас за часом; поспілкуватися з кимось із свідків німецької окупації було цілком реально. Але *чесних* книг про «ті два роки» було – як то кажуть, на пальцях однієї руки. За радянських часів, як ми знаємо, згадувати про окупацію «рекомендувалося» тільки в аспекті «героїчної боротьби радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками». Про те, що містяни, в яких не залишилося вибору, мали якимось чином виживати, одягатися, заробляти собі на харчування, виховувати дітей – а для цього, хочеш не хочеш, потрібно було взаємодіяти з окупаційною владою – краще було не особливо пригадувати. Звісно, через десять років після падіння радянської влади, а особливо після прочитання «Бабиного Яру» Анатолія Кузнецова, якихось, даруйте за банальний штамп, сенсаційних одкровенень чекати не доводилося. Проте книга про окупацію від її живого свідка була – для поціновувачів — явищем аж ніяк не рядовим.

Вже багато років я колекціоную автографи. Якщо немає можливості підписати книгу в автора особисто — прошу колег прийти на допомогу. Так сталося й того разу. Попросив співробітницю відвідати презентацію, купити для мене примірник і отримати автограф. Так у мене вперше з'явилася книга Дмитра Васильовича, відразу з дарчим написом: «Стефану — в New York — від автора <підпис>. 26.XI.02».

Книгу цю я прочитав майже відразу після того, як вона фізично потрапила до мене в руки. Немає сенсу докладно розбирати її – будь-який бажаний може скласти власне враження. Двома словами: вона виявилася дуже *життєвою*. Що цілком зрозуміло. Як відомо, «Оті два роки...» – та її пізніше, розширене перевидання, «Кияни. Війна. Німці» – не історична розвідка, а автобіографічна повість. Самому автору восени 1941 року виповнилося всього чотири роки. Тому, зрозуміло, до книги ввійшли не тільки

його особисті спогади, а й переказане, перш за все батьками і старшим братом. Однак і сам Дмитро Васильович, безумовно, пам'ятав Київ при німцях не тільки з розповідей. В одну з останніх зустрічей він ділився своїми тодішніми переживаннями: «Пам'ятаю відчуття гіркоти й нерозуміння: чому мене віддають у дитячий будинок, при живій мамі?!» (А віддали його туди, аби врятувати від голоду: в дитячих будинках хоч якось годували.) Дитячі спогади не можуть не бути ширими...

Мені захотілося познайомитися з автором особисто. Посприяв мені в цьому покійний Олександр Анісімов. Пам'ятаю телефонну розмову з ним, своє прохання – мовляв, хотів би звести знайомство з Малаковим – і чомусь прекрасно пам'ятаю відповідну інтонацію Олександра: «Дмитром Васильовичем?.. Так, звичайно, це нескладно». Тоді – це був, імовірно, 2004 рік – Дмитро Васильович ще працював в Музеї історії Києва, в Українському домі. Отримавши від Олександра номер телефона, я легко домовився про зустріч.

Настільки ж чітко пам'ятаю, що дивився я на Дмитра Васильовича (у фігуральному сенсі) знизу догори. Справа була не стільки в різниці у віці (у 2005 році він був рівно вдвічі старший за мене), скільки в розумінні, що переді мною людина, яких мало. А ось він на мене ніякою мірою не дивився зверху вниз. Взагалі не можу собі уявити, щоб Дмитро Васильович коли-небудь на кого-небудь дивився зверху вниз. Повага до будь-якого співрозмовника, до будь-яких питань, думок або висловлювань – по-моєму, він не уявляв собі, що може бути якось інакше.

Якщо розмова звертала вбік від його інтересів або сфери компетенції – він чесно і знову-таки шанобливо промовляв щось на кшталт: «На жаль, тут я не фахівець. Позаяк вас ця тема цікавить – звичайно ж, досліджуйте її. Удачі!» А ось коли тема цікавила його самого...

На жаль, не можу розповісти про Дмитра Васильовича як про дослідника архітектури і біографій архітекторів (він опублікував цілу серію книг про київських зодчих, кожна з яких – повновагове дослідження), оскільки сам у цій темі не компетентний. Моє спілкування з ним

так чи інакше шикувалося навколо теми німецької окупації Києва. У ті роки я захопився колекціонуванням оригінальних фотографій того періоду, зроблених, власне, окупантами; тепер їх, фотографії, в чималих кількостях продають, імовірно, нащадки фотографів. Декілька разів я привозив і показував Дмитру Васильовичу нові «експонати» – і ось тут починалося найцікавіше. Не буде перебільшенням сказати, що ніхто в Києві не міг, глянувши на фотографію, без будь-якої підготовки видати міні-розповідь. «Ось це німецька машина марки "ауто-уніон-хорх". Вона стоїть якраз навпроти будинку № 7 по Хрещатику, в якому до війни було... А ось, дивіться, жінка розглядає німецьких військових, що проходять повз... Вона одягнена урочисто, за тодішньою модою...» Він умів помічати деталі, повз яких багато хто з нас могли пройти сторазово – і робити висновки з цих деталей. Як відомо, старший брат Дмитра Васильовича – Георгій Малаков, був першокласним художником-графіком. У графіці важливий кожен штрих. Дмитро Васильович за освітою й першою професією був інженером – але від генів, вочевидь, нікуди не подітися!..

Він ввів до наукового обігу серію фотографій, зроблених в Києві в перші дні жовтня 1941 року німецьким військовим фотографом Йоганнесом Хеле (Johannes Hähle). Сьогодні плівка Хеле – це свого роду класика жанру; будь-який дослідник, що претендує на мало-мальськи серйозне знайомство з темою окупації Києва, зобов'язаний знати про ці знімки. Вони на те більш ніж заслуговують: це єдина відома нам сьогодні велика добірка кольорових кадрів того періоду в Києві; на них, зокрема, зображений Бабин Яр *відразу після...* І введенням до наукового обігу, і докладною атрибуцією цих кадрів ми зобов'язані Дмитру Васильовичу; він опублікував результати свого дослідження в збірнику «Бабин Яр: людина, влада, історія» у 2004 році.

Інтерес Дмитра Васильовича до фотодокументів і унікальна увага до деталей дозволили йому створити чудову працю, що надовго переживе його самого – трилогію анотованих фотоальбомів про Київ у роки Другої світової війни. Перший – «Київ 1941–1943», побачив світ у 2000 році, другий – «Київ 1939–1945» – у 2005-му. Незабаром після цього, зустрічаючись з автором, я пожартував: «Дмитре Васильовичу, коли ж чекати на альбом "Київ 1937–1947"?» Але вийшло ще цікавіше. Над наступним проектом цієї серії

мені довелося – єдиний раз – співпрацювати з Дмитром Васильовичем. Прекрасно пам'ятаю, як проект стартував. У невеликому кафе на розі Терещенківської та бульвару Шевченка зустрілися Дмитро Васильович, головний редактор київського видавництва «Варто» Олена Насирова й автор цих рядків. Довгого обговорення, власне, не було потрібно: зрозуміло було, що результат не може не бути цікавим, а розподіл ролей було очевидним. Моя роль була мінімальною – надати десь три десятки німецьких фотографій періоду окупації, які до цього не публікувалися й тому були невідомі широкому загалу. Дмитро Васильович, у своїй вже відточеній на той час манері, перетворив кожен фотографію на невелику історію. Книга вийшла в 2009 році під назвою «Київ 1939–1945. Post scriptum». Схожість назви з попередньою не повинна вводити в оману: це було не перевидання, а нова книга. Попри те, що в ній, в силу жанру, немає єдиного безперервного сюжету, її можна не просто дивитись, як фотоальбом, а саме *читати*. Тираж цієї книги, цілком передбачувано, швидко розійшовся; надрукували ще один тираж, якого теж давно немає в продажу. Трилогія стала, не побоюся стандартного виразу, класикою жанру. Одна справа, коли текст пише просто «києвознавець» (як ніколи не любив, так і не люблю це слово), і зовсім інша – коли людина, який пропустила (нехай і в не дуже зрілому віці) ті страшні події через себе. Це відчувається.

Зустрічався з Дмитром Васильовичем я, на жаль, менше, ніж хотілося б. Але вельми примітними є причини цих зустрічей в останні роки.

Двічі я попросив його про інтерв'ю на тему, знову-таки, окупації Києва і пов'язаних з нею подій: цікаво було дізнатися про щось, що не увійшло до його публікацій. Годі й казати, що обидві ці зустрічі перетворилися на свого роду лекції – але не наставника, що вчив молодшого товариша уму-розуму, а Співбесідника, для якого є щирим задоволенням ділитися інформацією та важливо, щоб ця інформація була сприйнята, зафіксована і (що вже тепер прикидатися: всі ми знаємо, що ніхто не буде жити вічно) збережена для нащадків. Дрібна, але, на мій погляд, характерна деталь. Негайно після ввімкнення диктофона Дмитро Васильович почав розмову словами: «Так, давайте зафіксуємо: сьогодні таке-то число такого-то місяця, Київ...». Не буває дрібниць. Все важливо!

Конкретні питання, які я хотів з'ясувати, закінчилися. Не представлялося правильним телефонувати й говорити щось на кшталт: «Дмитре Васильовичу, з вами завжди так цікаво спілкуватися — можна, я приїду, і поговоримо про щонебудь іще?» Але привід знайшовся, причому багаторазовий. Йдеться знову-таки про мою пристрасть до автографів. І вона, пристрасть, стала причиною регулярних зустрічей. Тому що нові книги у Дмитра Васильовича виходили раз на кілька місяців!

Через проблеми зі здоров'ям він наприкінці життя рідко виходив із дому, отже я з черговою книгою в руках приїздив до нього, на Лук'янівку. Зрозуміло, що автографом справа не обмежувалася: розмова кожен раз затягувалася мінімум на півгодини — причому змушений зізнатися, що переривалося спілкування практично завжди з моєї ініціативи: я вічно поспішав! Господар, попри всю свою завантаженість, і не думав «випроваджувати» гостя. Знову-таки, не можу собі уявити, аби Дмитро Васильович дав комусь зрозуміти: все, мовляв, ваш час вийшов, не заважайте працювати. Він ділився всім, що міг дати співрозмовнику: якщо не конкретною інформацією, то порадою; якщо не порадою, то просто своїм часом. І йому самому це було приємно.

Його продуктивність як дослідника й автора вражає. Так, зрозуміло, що в останні роки він був

повністю сконцентрований на творчості. Як споживач, насмілюся дещо егоїстично стверджувати: те, що він пішов з Музея історії Києва, було нам, читачам, на благо. Якби він продовжував працювати там до кінця — скоріш за все, залишив би нам менше книг. Як би там не було, кілька нових книг на рік — хто ще так міг або може?!

Абсолютно не думалось, що якась із цих зустрічей або якась із книг стане останньою. Навіть будучи, м'яко кажучи, не в кращій фізичній формі, Дмитро Васильович намагався як мінімум не показувати, що може чогось не встигнути, що наступної зустрічі може й не бути... І він, звичайно, встиг дуже багато. Одну свою книгу він побачив буквально останніми днями. Ще дві, зараз, коли пишу ці рядки, я ще не встиг купити, бо вони, книги, тільки-тільки вийшли з друку. Автографи на них, на жаль, вже ніхто й ніколи не отримає...

Величезне спасибі Вам, Дмитре Васильовичу! За все, що Ви зробили для свого Києва і для нас, його жителів. За те, що Ви слухали нас і ділилися з нами. За те, що Ви донесли до нас пам'ять про часи, які самі ми не застали, але про які хочемо знати все, що можна — зокрема, щоб вони, часи, не повторилися. Нам буде Вас дуже не вистачати. Але Ви зуміли зробити так, що про Вас не доводиться говорити тільки в минулому. Ви не тільки були – Ви є.

«ГОЛОВНЕ БУЛО ВИЖИТИ»

Спогади Дмитра Малакова про нацистську окупацію Києва

9 січня 2019 року відійшов у вічність відомий дослідник історії Києва Дмитро Малаков. Для киян, професійної спільноти, усіх, хто знав Дмитра Васильовича особисто – це була несподівана і трагічна звістка. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, він продовжував активно працювати над новими книжками, брав участь у телепередачах. На згадку про цю непересічну людину пропонуємо ознайомитися з його інтерв'ю, яке провів 29 грудня 2011 року студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка Сергій Дунь. Це інтерв'ю було записане в рамках проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» і є практичною роботою нормативного курсу «Усна історія: теорія і практика», який читається студентам магістратури історичного факультету. З оригіналом аудіозапису та повним текстом транскрипту можна ознайомитися в архіві аудіо- та відеодокументів навчальної лабораторії «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На цей час фонди архіву містять понад 800 архівних справ. Матеріали Центру усної історії використовують в навчальному процесі, для підготовки різних кваліфікаційних робіт з історії, з ними також працюють дослідники.

Дмитру Малакову не виповнилося ще й п'яти років, коли німецькі війська захопили Київ. У 2000-х роках він підготував декілька видань, написаних на основі спогадів та приватних документів його рідних, власних архівних пошуків, унікальних колекцій фото, малюнків його старшого брата Георгія Малакова. Це фотоальбоми «Київ: 1941–1943 рр.», «Київ: 1939–1945 рр.» і книги спогадів «Оті два роки... У Києві при німцях», «Кияни. Війна. Німці», «Долі Киян: 1941–1943 рр.». У запропонованому інтерв'ю можна чітко прослідкувати як картини з особистих дитячих спогадів він поєднує з історіями, які переповідали його мати чи брат, або з інформацією, взятою із архівних джерел, газет, літератури. Дмитро Малаков чітко позначає свою життєву позицію та особисте ставлення до подій, а також описує емоції та переживання воєнного часу.

Транскрипт інтерв'ю містить невеликі стилістичні правки, у квадратних дужках подані пояснення до окремих назв, у круглих дужках позначені емоції оповідача під час розмови.

Сергій Дунь (далі С.Д.): пане Дмитре, скажіть, будь ласка, чи пам'ятаєте Ви початок війни?

Дмитро Малаков (далі Д.М.): День в день не можна пам'ятати, оскільки у віці неповних чотирьох це не відкладається в пам'яті. Відклалися в пам'яті пізніші події, які йшли після 22 червня 1941 року і залишилися в особистій пам'яті частково як власні враження, частково як історії від рідних старших. Я можу сказати, що коли Київ окупували нацистські війська, на цей час з Києва були вивезені тисячі вагонів збіжжя, тисячі вагонів цукру. А все ще не можна вивезти було знищено, потоплено в Дніпрі і так далі, тобто влада кинула ті 400 тисяч киян, які тут залишилися напризволяще повністю. Вивела з ладу водогін, електропостачання і живить як хочете...

С.Д.: А скажіть, будь ласка, на побутовому рівні, коли почалася війна проти нацистської Німеччини, чи вірили люди у швидку перемогу, взагалі, люди вірили в перемогу?

Д.М.: На побутовому рівні да. Люди вірили, що СРСР здобуде перемогу «малой кров'ю на вражій землі». Були видані солдатські розмов-

ники, спочатку англійською, а потім і російсько-німецький. У тому російсько-німецькому розмовнику було запитання «куди втік бургомістр». Потом перший день-два було збудження, що, мовляв ми переможем, то коли минув тиждень, два тижні, три тижні... Коли через три тижні після початку війни німці уже стояли на біля річки Ірпінь під Києвом... Через 3 тижні!... Від кордону! (зітхає) То що ж було уже думати? (зітхає).

С.Д.: А чи знали люди, що відбувається там, на фронті? Чи отримували люди інформацію?

Д.М.: Одним з перших наказів від початку війни було всім здати радіоприймачі. Всьому населенню Києва, всім здати радіоприймачі. Тобто люди були позбавлені можливості слухати радіосводки. Раз. Залишалася радіоточка, залишалася преса, і коли вже бої точилися під Києвом, коли над містом висіла канонада, дим не розсіювався, радіо доносило, що бої ведуться далеко-далеко, але ми все чули і тут почалася зневіра.

С.Д.: Чи боялися люди приходу німців?

Д.М.: Сталін створив образ, якого боялися, з одного боку. З іншого – пропаганда говорила про сутність нацизму, про ставлення нацизму до

людини. Але на побутовому рівні люди не чекали загибелі від насильства німців...

С.Д.: А ось після початку окупації, чи створили німці свою владу і яким чином вони набирали тих, хто буде співпрацювати із цією владою?

Д.М.: Перша адміністрація біла військовою – військова комендатура. Цивільна установа, тобто міська управа, для управління містом нацистами була створена пізніше. У цьому проміжку до Києва прибула похідна група ОУН. Була організована міська управа, щоб створити умови для нормального людського життя. Люди йшли працювати в міську управу не з кар’єристичних міркувань, не з тим, щоб посісти якісь вигідні місця, скажімо корупційні, а виключно через свою громадянську позицію, якщо не ми, то хто ж? І це була інтелігенція: професори, лікарі, інженери, художники... Тоб то не партійні функціонери, бо партійні функціонери були змушені діяти в підпіллі виключно за вказівками верхів’я, боротися проти німців, аж ніяк не для опіки населення.

С.Д.: А яким чином населення ставилося до тих, хто співпрацював з німцями?

Д.М.: Ставилися по всякому. Ну перед усім, тому що ці люди, які пішли на колаборантство, хто працював з німецькими філіалами, вважалися зрадниками. З іншого боку багато людей були поставлені вимушено в такі обставини, тому що один з перших наказів окупаційної влади, військової. Було сказано: всім йти до праці, тобто, вони мали зайняти свої попередні місця роботи, хто їх мав і якщо залишилися ці місця. Решта, хто не мав таких місць роботи, тому що радянські установи були повністю ліквідовані, чи виїхали, вони були змушені йти на біржу праці, яку окупанти влаштували, реєструвалися і ставати до праці вже там, де скаже окупаційна влада. Тобто на розбирання руїн з Хрещатика, на відновлення мостів через Дніпро, підірваних більшовиками, на таку важку фізичну роботу. І були такі, хто був запрошений працювати в українській поліції, охоронній поліції. І туди чимало людей залучилося з концтаборів, із військовополонених. Якщо ти не співпрацював, то перспектив не було ніяких, якщо щось і отримаєш, раз чи два рази на тиждень, то поставлені в такі умови люди обирали собі такий шлях і йшли в поліцію. Туди набиралися з військовополонених тих, хто мав місцеве, українське походження. А решта так... Тому в

даній ситуації кожен вирішував уже для себе особисто.

С.Д.: А ось таке запитання. Ви сказали, що німці давали певні розпорядження, накази видавали... Якщо люди відмовлялися виконувати ці накази, які санкції були проти цих людей?

Д.М.: Значить, всі розпорядження окупаційної влади закінчувалися стандартно, одними і тими самими фразами: за невиконання цього положення – розстріл. Не штраф, не тюрма, а розстріл! Розстрілювали за саботаж, за такі дії, як, наприклад, підпільники десь там дроти порізали. За першу акцію саботажу 100 випадкових, схоплених на вулиці заручників були розстріляні. За наступну акцію – 200. За третю 300, далі 400. Це тисяча, і вона на совісті підпільників, за їхні акції саботажу, які аж ніяк не вплинули на стан війни.

С.Д.: Розстрілювали... Ви точно знаєте, що розстрілювали ваших сусідів?

Д.М.: Так, так! От такий приклад, я знав особисто цю людину... Першого листопада, підпільники спалили будинок колишньої міської думи, це будинок, який на теперішньому Майдані Незалежності стояв... Там до війни був обком, міськком КП(б)У і підпільники його спалили. Навіщо? А? (іронічно) Тому що була сталінська установа, що наша земля мусила горіти піл ногами окупантів. Наступного дня було схоплено абсолютно випадкових людей, 300 осіб, і розстріляно поблизу Бабиного яру за Лук’янівським кладовищем. Одна із наших знайомих ішла якраз у римо-католицький костіол святого Миколая, тому що це були дні, коли римо-католики поминають померлих. І її по дорозі просто забрали у вантажівку. Так вона опинилася серед цих 300 заручників. Ось таким чином...

С.Д.: Ну а... Зважаючи на те, що ви сказали, що тисяча була на совісті підпільників, яким чином до них ставилося населення? Знаючи, що на їх совісті ця тисяча. Як люди ставилися до підпільників, партизанів?

Д.М.: Ну, пересічний обиватель намагався уникати таких контактів. А якщо були такі контакти, то він знав, що йому за це «світить». І таким чином, якщо ти мав контакти з підпільниками, то вели себе обережно, бо знали, що за це буде. Але це не зупинило людей. Хоча перший склад підпілля виказав секретар Ленінського обкому партії, підпільник, сам же пішов у поліцію безпеки і СД і здав, як кажуть, здав всіх, кого

знав, рятуючи ніби своє життя (презирливо). Ну, таких потім влада розстрілювала.

С.Д.: А яким чином повернулася влада, радянська в Київ, після війни? Зустрічали їх?

Д.М.: Звичайно! Це була радість, щастя. Тому що, щоб не казали ті, хто був на евакуації... А я нагадаю, що з Києва на евакуацію виїхало 335 тисяч людей. Сто тисяч киян німці угнали в Німеччину, 200 тисяч пішли на фронт. Тепер всі ті, хто був на евакуації, для порівняння, потім розповідали, що вони там голодували, працювали по 16 годин, що їм було тяжко і т.д., але вони ніколи не могли порівнятись з тими, хто був на окупованій території. Тому що там не розстрілювали, советская власть все ж таки. А нацистська розстрілювала. Нацистська поставила населення до становища рабів, до становища недолюдей, і ставлення було абсолютно негативне до населення. Тому звичайно, визволення в 1943 році було щастя. Що б там не казали.

С.Д.: А чи забирали одразу після відновлення радянської влади чоловіків до армії? Тобто проводили додаткові мобілізації?

Д.М.: Так. В 1941 році, коли ще тільки почались бої на підступах до міста, з Києва почали евакуювати тих, хто ще не підлягав мобілізації, тих, кому ще не виповнилося 18 років, а вивозили хлопців 17, 16 років. Влада цілком раціонально міркуючи намагалася їх вивезти. Але, коли була вже окупаційна влада, окупаційний режим, то нацисти вивозили на примусові роботи до Німеччини цілих 100 тисяч молоді тільки з одного Києва. Хлопців і дівчат 14-річного віку теж вивозили. Коли хтось все ж таки уникнув цієї депортації, то на момент визволення їм було по 16, 17, 18 років, їх взяли на облік і взяли до війська, до армії... З Києва небагато таких опинилося, тому що 100 тисяч молоді було вивезено. Тобто це були одиниці, хто потрапив під мобілізацію уже в 1943 році.

С.Д.: Ви сказали, що просто вивозили німці на роботу до Німеччини молодь. А розкажіть, будь ласка, чи бачили Ви, як це відбувалося? Тобто, загрузили у вантажівку і повезли, чи якось інакше?

Д.М.: На початку січня [1941 року] висіло оголошення, що буде депортація, що влада не може забезпечити всіх роботою. І тих, хто не мав роботи, німецької арбайтскарти [робочої картки], вивозили до Німеччини. Значить, це відбувалося як добровільно. Ті добровольці які зголо-

силися, вони так і поїхали. Потім пішли чутки від тих, хто поїхав, що там не так вже добре, що з ними поводяться як з рабами, що вони там не шикують. Вони були на становищі рабів, жили ніби в концтаборах, і тому люди стали намагатись уникнути цієї депортації. Почались облави... Ловили всіх на базарах, в кінотеатрах, в будь-яких місцях, де скупчувалися люди. З'явилися рознарядки. В поліції давалася рознарядка по кожному з районів скільки мусять доставити людей за повістками, що вони мають пройти реєстрацію і поїхати у Німеччину. Щодня мало бути відправлено по 500 чоловік, ну в перші дні. Умови відправки були, знову таки, жахливі, тому що завантажували в товарні вагони і везли просто як худобу. Звичайно, люди намагалися цього уникнути, ховались, тому що поліція приходила по домах зі списком людей такого-такого віку і їх мусили видавати. От. Під страхом все це робилося, але бажання їхати не було ні в кого.

С.Д.: Коли повернулася радянська влада, як вона ставилася до тих, хто співпрацював з німцями і до тих, хто просто потрапив під окупацію?

Д.М.: Одразу, з перших же ж днів, буквально з 6 листопада, одразу були відновлені всі органи радянської влади, які були до війни, включно з міліцією і НКВД. Була ще така структура, яка називалася СМЕРШ – смерть шпигунам, от. І каральні органи відновили діяльність буквально в перший же день. І вони почали з'ясовувати, хто співпрацював [з німцями] А люди ж вони повернулися на свою роботу. Т, хто відчував за собою якусь провину, таку об'єктивну провину, що він був в органах окупаційного управління, служив у поліції, що він робив якусь таку роботу, відчував, що йому буде зле з поверненням радянської влади. Вони тікали разом з німцями, з окупаційними установами, розуміючи, що їм тут буде не переливки. Ті, хто вважали, що їм нічого не буде, залишилися. Але дехто з них дуже помилився, тому що почалися арешти, дуже швидкі на руку суди і так само й страти, депортації і все.... Зачистка була дуже така активна.

С.Д.: А розкажіть, будь ласка, яким чином жила ваша родина під час окупації?

Д.М.: Значить, життя було вкрай сутужним, тому що продовольства ніякого, засобів до існування ніяких, магазини були тільки для фольксдойче, для осіб, які могли довести своє арійське походження. Там, через п'яте-десяте коліно з'являлися, знаєте, з такими містичними прізви-

щами, тобто стовідсоткові українці, які могли довести, що хтось-колись у них був в роду німець. І це давало їм право на більш такі зручніші умови для існування. А решта – базар. Все. На базарі можна було [все придбати]. Спочатку грошей не було, тільки натурообмін. Тобто за будь-яку річ можна було отримати якийсь продукт, але ціни і співвідношення цін були неймовірні. Тобто. Для того, щоб одержати скляночку пшона, а воно дешевше зерна... А скляночки по знаходили ні 250, ні 200, а чорт його знає скільки там 150-160-170 грамів, такі скляночки з'явилися раптом. Так от за таку скляночку пшона дуже коштовні речі віддавали. Антикваріат став абсолютно знецінився. Завжди знаходяться люди, які наживалися на цьому. Наживалися ті, хто награвував в останні дні оборони Києва і перші окупації, під час безвладдя. Грабували чисто все, що залишалось у крамницях. Грабували речі і промислові товари. Були ті, хто це награвував, а потім могли це збувати на базарі. Тому що я знаю приклад один... На вулиці, був тютюновий кіоск, уже пограбований. Один мій знайомий хлопець підійшов, бачить, що цигарок вже нема, їх вже хтось поцупив, але лежать пачки махорки. Він побіг швидко додому, взяв торбу і набив торбу тою махоркою. Сьогодні не знають, що це та махорка, навіть, вже вийшла з вжитку (сміється)... От і оця махорка давала можливість родині вижити 2 роки окупації. На базарі на цю махорку завжд можна було вигідно обміняти продукти, тому що натурообмін. Завжди чоловіки залишалися які палили, і залишалися старі жінки, багато хто з них почав палити. От... І ця махорка допомогла вижити.

У нас не було ніяких засобів до існування. Те, що були якісь лишні речі – все йшло на базар, на продаж, на обмін, точніше. А мама свято вірила, що якщо вона батьковий одяг, цивільний одяг, в якомусь одягу він пішов в армію, а решта залишилась, якщо вона обміняє одяг, то він не повернеться. А одна наша родичка, всі речі свого чоловіка обміняла на базарі і він не повернувся. Ну так, знаєте, як містика, проте.

А що далі? Голод. До того ж ще, в січні 1942-го, моя рідна мама помирала з голоду і мене віддали в дитячий будинок, влаштований, так само, міською управою. Тією, яка була організована з приходом ОУН. Там були речі, харчування і все-все-все. Я в книжці про це писав, там все є [Оті два роки... У Києві при німцях. – К.: Амадей, 2002. 320 с.]. І в голоді, фактично, на

хлібі-водичці, все ж таки вижили. А з голоду померло дуже багато люду, скільки там я не знаю... І вже ніхто і ніколи не дізнається скільки там в Києві померло з голоду.

С.Д.: А яка саме їжа була в повсякденному раціоні людей?

Д.М.: Пшоно. Пшоно, це не каша, тому що каша – це дуже мало. А потім пшоно, вода, пшоно. Ніякої заправки, сіль, це теж дефіцит, ніякого сала, ніяких шкварок, абсолютно нічого... Оце пшоно, і щастя, якщо що-небудь можна з'їсти.

До речі у перші дні, в жовтні, в листопаді [1941 р.] утворився Червоний хрест і були такі пункти, де допомагали сім'ям тих, хто пішов на фронт. Український Червоний хрест в окупованому нацистами Києві. Мама ходила в Покровський монастир, там була кухня і на цій кухні варили цей самий кондьор [заварена на воді мука] і кашу і давали в судочках. І це мама могла принести, там було тої їжі, як кіт наплакав, але все одно порятунок. І перші два місяці всі рятувалися саме завдяки таким подачкам. А потім все! Навесні красаота... Навесні кропива поспіла. Кропива – це ж зелений борщ! Не можна сказати, що це калачики, що ці рослини так добре годували. А от ще акація. Квіти акації дуже солодкі. Вони високо ростуть і діти не можуть дістати. Так ось, коли дощ пройде, позбиваються квіточки [можна було дітям назбирати], а то бігли збивали ці квіточки, з акації квіточки. Так? Ну що? Вітаміни...

С.Д.: Ну ось, а у Вашому помешканні були світло, чи вода?

Д.М.: Тривалий час не діяв водогін. Німці змусили водогін все ж таки відновити. Розстріляли тих, хто влаштовував саботаж, розстріляли. Електростанцію вивезли, все що залишилося попусували, а потім німці довго не могли відновити. В тих помешканнях, де вони були, де були їх установи все було. Решта, палили каганець і на всьому економили, паливо ж дороге. Ніякого ж палива, їжу готували на дровах. Все на дровах: пішли паркани на дрова, та все, що можна – меблі, книжки – все пішло на опалення і на готування тієї самої їжі. Головне було вижити. І нікого не цікавило як у нас, як хто живе, як живе, що їсть... це нікого не цікавило.

С.Д.: А наприклад такий аспект: чи було медичне забезпечення якщо люди хворіли? І чим найчастіше хворіли, чи це були шлункові захворювання, чи були застуди?

Д.М.: Лікарні, так само, як всі установи відновили свою роботу. Лікарні так само, але дуже в обмеженій кількості, тому що більшість медперсоналу була мобілізована до армії. А ті, що залишилися пішли на роботу, вони були на роботі. Люди знали, що не забезпечені ліками, як зараз, але функціонували поліклініки. Я теж був один раз, чи два рази, я вже не пам'ятаю. І ці установи діяли. Єдине що люди були змушені бути здоровими. Ніяких ОРЗ, грипів, як це не смішно сьогодні сказано, не було. Всі намагалися вдягтися у що можна було. Всі чекали зими, це ще з тих часів повелося. Самовиживання, самозабезпечення, от і все. От і все... Тому що сподіватися на якусь медичну допомогу – це був граничний випадок. Епідемії таких, як були, скажімо, у громадянську війну, цього майже не було. Воші дошкуляли, звичайно. Воші дошкуляли, тому що митися не було чим.

С.Д.: Ви скажіть, в таких умовах, чи допомагала людям релігія і яке місце посідала релігія у Вашій родині?

Д.М.: Релігія ожила одразу. Радянська влада винищила майже всі церкви. А при німцях була відновлена церква православна, поновила діяльність римо-католицька церква. Ну і люди, якимось зневірені радянською владою, звернулися до віри, тому що не було надії. Ставлення до релігії змінилося і в домі з мого боку висіли ікони, які за радянської влади познімали. Але це було не головне, такого впливу і стовідсоткового порятунку це не приносило. То вже особисте.

С.Д.: А ту церкву, яка була найближче до вашого дому, багато людей її відвідувало?

Д.М.: Відвідували. Найближчий був Покровський монастир, куди ходили. Ходили чутки, що там черниці приховують поранених червоноармійців, що вони ніби їм допомагають медикаментами там, партизанам їх дають. Але ставлення до них було більше таким позитивним. А на побутовому рівні ніяк не впливало, принаймні у дитячий будинок, де я перебував, церква не втручалася. На щастя...

С.Д.: А які свята залишилися в окупованому Києві? Чи святкували Різдво, ось скоро Новий рік?

Д.М.: Були, але виключно на побутовому рівні і все, у себе вдома. Ялинки були, але у нас ялинки не було, не було за що її купувати... Так само і з іншими святами, не було на що спекти Паску, тих самих яєць, щоб фарбувати, у нас нічого не було. Єдине свято яке, так би мовити,

збереглося від радянської влади, було Перше травня. Тому що націонал-соціалісти святкували Перше травня. І ми в дитячому будинку так само святкували Перше травня. Однак нас виховували так, що ніякої політики не було. І діти, виховані за тих умов, за тих політичних обставин, запам'ятали це на все життя і знали, що можна, а що не можна казати Де можна, а де не можна. А Перше травня ми святкували. У нас був парад на площі біля університету. На параді ми стояли біля дому з українськими рушниками. Була міська управа, штадткомісаріат [міський комісаріат], німці марширували, стріляли. Так вони відзначали. Ще вони відзначали день народження лідера свого. А нам вони не забороняли відзначати шевченківські свята, відзначати всі дати, які пов'язані з іменами великих українців: того самого Коцюбинського, тієї самої Лесі Українки, Івана Франка. Все це дозволялося, але без їхньої присутності. Функціонували оперний театр, драматичний театр, ставився український репертуар, ставили світовий репертуар, ставили класичний репертуар, Гулак-Артемівського ставили. Кінотеатр функціонував, але там йшли німецькі фільми, німецька кінохроніка, виключно розважальні фільми, але єдине, що перед початком фільмів крутили німецьку кінохроніку. Хроніка була щотижневою і там йшла інформація з фронтів і все-все-все, тобто все це вони подавали дуже активно. Працювала преса. Преса виходила спочатку «Українське слово» до грудня 1941 року. Головний редактор цієї газети буд звинувачений у тому, що в редакцію просочилася крайні націоналістичні і більшовицькі елементи, от як цікаво (сміється). Його розстріляли, просто кажучи. Багато пропаганди було і в більшовицьких, радянських газетах, а ця ще відвертішою була. Пропагували, агітували за Третій Рейх, виходили з величезним портретом Гітлера на першій шпальті. Так саме, як за Сталіна виходило в радянських газетах з портретом Сталіна, так і тут.

С.Д.: Ви згадали про те, що не забороняли свята Шевченківські, Коцюбинського... А скажіть, будь ласка, в таких умовах чи існували серед киян ідеї відновлення незалежності України? Чи сподівалися, що німці можуть допомогти у цьому?

Д.М.: Це було одним зі сподівань похідних груп [мається на увазі груп ОУН]. Олега Ольжича того самого, Олени Теліги. Це були сподівання, юнацькі сподівання, тому що в планах на-

цистської Німеччини абсолютно не входило давати автономію Україні, не кажучи вже про незалежність. Тих, хто проголошував Українську республіку, всіх було страчено, розстріляно. Після лютого місяця 1942 року всілякі сподівання були скасовані через втрати, розстріли і масові репресії проти всього українства. А ті, що залишилися, населення, як кажуть, натовп, ті були як завжди, байдужі до всього.

С.Д.: А скажіть, будь ласка, під час окупації чи боялися ви, що ваші сусіди можуть на вас донести?

Д.М.: Справа в тому, що коло спілкування моєї родини була, як кажуть, ну, не те, що широким, або обмеженим, а воно спиралося на тих людей, яким стовідсотково довіряли. Довіряли і ділилися думками, звичайно під час зустрічі... Мобілка, телефон, стовідсоткова прослушка. Цього всього не було. Було спілкування, особисте спілкування, просто прийшли в гості. В гості, до речі, було дуже корисно ходити до тих, хто трошки заможніший був, тому що там можна було щось з'їсти. Все ж гостинність вимагала, що чимось пригостити, бодай якимось сухарем. А ходили для спілкування, щоб дізнатись якісь новини там. Була так звана агенція ОБС – одна баба сказала. До речі, через цю агенцію, ще до Бабиного Яру в нашій родині вже було відомо, що євреїв розстріляють. Тому що прийшла знайома, пішки прийшла 45 кілометрів з Фастова ну, буквально десь у 20-х числах [вересня 1941 року], ще Київ не почав горіти... А Фастів окупували ще в липні. Вона сказала, що всіх євреїв зібрали, взяли і розстріляли. А в Києві ще ніхто і не чув, не знав про це. А потім через 10 днів люди і знали про це, але де було подітися, куди, до партизан, в підпілля, куди, де? Куди ховатись? Легко казати сьогодні... То оцю інформацію поширювали самі люди.

Що стосується військовополонених, коли ці полонені опинилися в таборах, почала діяти «народна пошта». Тобто, хто звільнявся, йому інші, які залишалися в таборі, казали: «Ти зайді туди, ти передай там моїм рідним де я...». Потім полонені підкидали записочки в натовп, за та-

бірний дріт, що я такий-то там-то, а моя дружина там-то, а моя мати там-то. І оце народна пошта діяла дуже активно і мама ходила так само шукати за батька інформацію до табору військовополонених. От, оце було те, що серед людей, що люди виживали самі по собі. Тобто, кинуть радянською владою напризволяще і абсолютно непотрібні окупантам... абсолютно.

С.Д.: Чи була якась різниця у ставленні до різних національностей?

Д.М.: Передусім, радянська влада виховала усіх, як інтернаціоналістів і якогось ставлення, знаєте, критичного між національностями в радянський час не було. Крім того, хочу нагадати, що до війни, 26 відсотків киян були євреї, тобто кожний четвертий був єврей. Звичайно частина пішла до армії, частина евакуювалася, та, яка залишилась, до 40 тисяч була знищена. Тому залишились не євреї. Ці решта – люди не мали ніякої різниці, хто якої національності, тому що, єдині хто вирізнявся це фольксдойче – пристосуванці. Тобто, якщо він був справжній німець, це інша справа, але було дуже багато пристосуванців. Отих ненавиділи особливо. Були випадки, не масові, звичайно, коли люди ховали євреїв. Коли їх ховали і не здавали, не видавали. Таких людей було.

С.Д.: Знаючи про розстріли євреїв, яким чином Ви ставилися до цього?

Д.М.: Я особисто малим запам'ятав той жах, який відчували люди, коли переховували євреїв. Так, у дитячому будинку, де я був, жило кілька дітей-євреїв, прихованих, невиданих, із зміненими іменами, вигаданими прізвищами. І персонал знав, персонал ризикував, перш за все ризикувала завідувачка. Ризикували всі – включно з прибиральницями. Всі ризикували, тому що за переховування євреїв теж розстріл «світлив». Люди ризикували не своєю, так би мовити, добробочинністю, або якимись, знаєте, моральними чеснотами, а ризикували життям.

Інтерв'ю до публікації підготувала
Наталія Дробкова
(Центр усної історії КНУ, м. Київ)

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегии статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовження чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...») (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 1 сторінка). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (*APA*) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:^[17]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати по-спідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При набірні тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):

Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].

В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyj i vitchyznianyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia (2 vols.)</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia (Vol. 1)</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty)</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv (Vol. 1)</i> . Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel)</i> . Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті

Udod, O. A. (2013, June 21). Diskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. *Uriadovyj kur'ier*, p. 1. [in Ukrainian].

Матеріали конференцій:

Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: *Ukraina – Hretsia: Istorii ta suchasnist* (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].

Стаття в збірнику:

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. *Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR*, (16), 63–68. [in Ukrainian].

Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (23), 234–246. [in Ukrainian].

Стаття в газеті

Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. *Osvita Ukrainy*, p. 2. [in Ukrainian].

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ**Шаблон оформлення за стилем APA:**

Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту

Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1> [in Russian].

Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria> [in Ukrainian].

Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). *Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie* (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2> [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 159–177. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf> [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil'skykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittennya-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал
№ 1 (106), 2019 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редактор – Наталія Мех

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhancio@ukr.net

Підписано до друку 15.06.2019 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 300 прим.

Зам. № 19-2019

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.